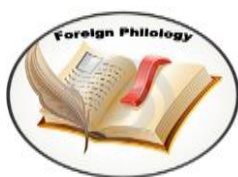

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Қазақстан Республикасының Ұлттық Университеті

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ ӘЛЕМІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНА ЖАСТАРДЫҢ КӨЗҚАРАСЫ

*Халықаралық ғылыми онлайн-конференция қатысушылары
мақалаларының жинағы*

НҰР-СҰЛТАН – АЛМАТЫ

Бас редакторлар:

- Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, шетел филологиясы кафедрасының меңгерушісі, ф.ғ.д., профессор,
Айгүл Ермекқызы Біжкенова
- Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, жалпы тіл білімі және еуропа тілдері кафедрасының меңгерушісі, ф.ғ.д., профессор,
Мадиева Гულიмира Баянжановна

Редакциялық алқа мүшелері:

Досанова А.М., Кузембекова Ж.Ж., Мамбетова М.Қ., Булатбаева К.Н., Сарсикеева Г.К.,
Сабитова Л.С.,

Техникалық хатшылар:

Смагулова М.Г., Жақсылыққызы Қ.

«АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ ӘЛЕМІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНА ЖАСТАРДЫҢ КӨЗҚАРАСЫ» атты республикалық ғылыми онлайн-конференциясының материалдары. НҰР-СҰЛТАН – АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН, 9 қазан, 2020 ж. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 153 б.

ISBN 978-601-337-422-2

Ғылыми басылымда студенттер мен жас ғалымдарға арналған халықаралық ғылыми конференция материалдары енгізілген.

Бұл жинақ ғылыми қызметкерлерге, оқытушыларға, студенттерге, магистранттар мен докторанттарға арналады.

Мазмұны

Әлімбаев Ә. Абай Құнанбайұлының өлеңдеріндегі абстракт сөздер	3
Aubakir S., Bizhkenova A.E. Lexical patterning in abai's poem 'winter'	8
Айдар Д. Абай - поэзия мектебінің ұстазы	12
Айтбаева К. Поэтикалық аударма мәселелері	15
Aitkazy M.R., Beysembaeva G.Z. Abai kunanbayev sur le problème de l'éducation morale	21
Ахметова Г. Қазіргі кезде шет тіліндегі лексиканы оқытудың мәселелері	25
Балғабайқызы П., Саржаев О.Т. Әке мен бала қарым-қатынасындағы психологиялық аспект	30
Байман А. Жаңғырудың негізгі кілті - Абай	35
Бердібек Б. «Ұлттық жасампаздықтың айнасы – Абай»	39
Дайрабекова Г., Тарақов А.С. М. Әуезовтің «Абай жолы» романындағы әншілік өнер .	43
Ибраева А., Кенжетева Г.К. Абай шығармаларындағы окказионализмдердің ағылшын тіліне берілу ерекшеліктері	48
Қалдыбекова С., Кузембекова Ж.Ж. Қазақ және орыс тілдеріндегі фитонимдердің лакунасы мен сәйкестілігі	52
Ким Т. Не имеющий границ вклад великого Абая Кунанбаева в наследие и богатство нашей Родины	55
Кенесбай А., Сабитова Л.С. Fashion индустрия в межкультурной коммуникации	58
Жәмиева Ж., Сарсикеева Г. К. Абай мұрасы – адамзат қазынасы	62
Жилина В. Творческий путь Абая	68
Малшы М., Мадиева Г.Б. Имплитность прецедентных имен в масс-медиа	70
Мамыр А., Кузембекова Ж.Ж. Оқылым бойынша тест тапсырмаларын құрастыру қағидалары	72
Мухатбек А., Жанибекова А.Б. Абай құнанбайұлының әлемі мен шығармашылығы жастардың көзімен	76
Мұқанова А., Сарсикеева Г. К. ABAI KOUNANBAIEV, classique de la littérature kazakhe	81
Низатулла А. «Абай Құнанбаевтың 175 жылдығына арнау»	84
Нуртаева А., Абдрасилова Г.Қ. Representation of aphorisms raised to the level of "human recognition - Abai"	88
Райхан М., Пертаева Э.Қ. Абай және қазақ сатирасы	92
Садубаева Ж. «Абай-қазақ халқының өшпес қазынасы, ұлттық мұрасы!»	97
Сарсенова Б. Өлді деуге бола ма, айтыңдаршы, өлмейтұғын артында сөз қалдырған	99
Сеитова Ж. Ғылыми танымал әдебиеттерді аударудың маңызы	103
Сеитмұрат А., Аймұхамбет Ж.Ә. “Абай Құнанбайұлы өлеңдеріндегі ретоспекция құбылысы және көркемдік жалғастық”	107
Төлегенова М. Абай қара сөздерінің қазақ тілін үйретуді тақырыптық және тілдік ұйымдастырудағы маңызы	109
Турсынова Д., Сабитова Л.С. Концепт осень в поэзии Абая	115
Усенова Б., Пертаева Э.Қ. Дулат пен абай өлеңдеріндегі үндестік	119
Утегенова Ә., Кәрібаева А.Ө. Абай және қазақ терминологиясы	124
Шагатаева А., Сабитова Л.С. «Абай жолы» романының ономастикалық кенеп призмасы арқылы қазақ әлемінің құндылық бейнесі	126
Шишковский С., Сабитова Л.С. SONG DISCOURSE OF ABAI	132
Шагинова Л. Абай в мировом пространстве	136
Хасанова Н. «Абай-дана, Абай-дара Қазақта»	142

Хосан Ж. «Абай мұрасы – рухани қазына» **146**

Abdullah Kara KIRGIZCADA EKLEŞİK FİİLLERİN KILINIŞ İŞLEVİ..... **149**

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ АБСТРАКТ СӨЗДЕР

Әлімбаев Әсел Әлімбаевқызы

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің филология факультеті «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының студенті

alimbaiasel@mail.ru

Абай Құнанбайұлын білмейтін қазақ жоқ сірә. Абайды ұлы дейміз. Әрине, бұл өте дұрыс. Ал, ұлылықты қалай түсінеміз немесе қалай жеткіземіз? Абайдың өлеңдерімен бәріміз де таныспыз. Өлеңдерін оқығанда сөздің мәнісіне терең тоқталып, сөз жиілігіне назар салсақ Абайдың сөздік қорының бай екендігін, орайлы сөзді қолданудағы ой ұшқырын байқаймыз. Сол өлеңдеріндегі қияли көркемдігін танытатын абстракт сөздерге тоқталайықшы. Бір мың тоғыз жүз жетпіс алтыншы жылы Алматыда «Жазушы» баспасында жарық көрген «Абай өлеңдері» атты кітапты түгел дерлік қарап, оқыған болатынымын. Әр өлеңінде абстракт сөздер қолданылған. Мысалы: «Сап – сап көңлім, сап көңлім!» өлеңінде абстракт сөздер яғни дерексіз сөздер қайталауларымен қоса алғанда -100. Мұнда:

«Сап-сап» сөзі – 10 рет:

- 1,2. Сап-сап, көңілім, сап көңілім!
- Саяламай, сай таппай.
- 3,4. Сап-сап көңілім сап, көңілім!
- Сабыр түбі – сары алтын.
- 5,6. Сап-сап, көңілім, сап көңілім!
- Сана қылма бекерге!
- 7,8. Сап-сап, көңілім, сап көңілім!
- Сарқа берме санасын.
- 9,10. Сап-сап, көңілім, сап көңілім!
- Сағынышқа сарғайма!

«Көңіл» сөзі 13 рет:

1. Сап-сап, көңілім.
2. Сап көңілім!
3. Сап-сап, көңілім.
4. Сап, көңілім!
5. Көңіл аулап сөз айтар.
6. Сап-сап, көңілім.
7. Сап көңілім!
8. Оған көңіл көтерме!
9. Сап-сап, көңілім.
10. Сап көңілім!
11. Сап-сап көңілім.
12. Сап көңілім!
13. Сонда да көңіл толмай ма?

Одан бөлек қайталаулары сирек кездесетін абстракт сөздер: Саяламай, сай, күн, түн, бай, мақұл, жан-жағы, жалтақтай, жан, біл, тілхат, арадағы, ағын, ауру, сау, әл-қуат, қыл, пайда, дүние, өтер, ажал, жетер, хош, қойнына, көрмей, бойыңа, иман, адал, сатсаң, арамға, Құдай, қабыл, сүйеді, сарқа, санасын, бәрін, өртенесің, жанасың,

мезгіл, тойғыз, шабасың, тәуір, сабасын, ұстап, тона, күлкі, сағыныш, қарғай ма?
калың, ақыл, көрікті, таңда, текті. «Жай» сөзімен тіркескендер:

1. Күні-түні жай таппай?
2. Сен жайыңа жүргенмен.
3. Жай жүрсен де қыз кумай.
4. Сабыр қылсаң жайыңды.

Таппай сөзімен тіркескендер:

1. Не күн туды басыңа
Күні-түні жай таппай?

2. Сен жайыңа жүргенмен,
Қыз өле ме бай таппай?

3. Өлермін деп жүрмісің,
Мұнан басқа жан таппай?

Өл сөзімен тіркескендер:

1. Қыз өле ме бай таппай?
2. Өлермін деп жүрмісің.

Сабыр сөзімен тіркескендер:

1. Сабыр түбі – сары алтын.
2. Сабыр қылсаң жайыңды.

«Сана» сөзімен тіркескендер:

1. Сана қылма бекерге!
2. Сана қылғанмен пайда жоқ.

«Даяр» екі рет:

1. Дүние даяр өтерге,
2. Ажал даяр жетерге,

Дәулет сөзімен тіркескендер:

1. дәулет жоқ,
2. Иман, дәулет бітер ме?

Бейнет сөзі:

1. Бейнет көрмей.
2. Өз-өзіңнен бейнетке.

Адал сөзімен тіркескендер:

1. Адалдың сатсаң арамға.
2. Егер адал жүргенде

«Қансонарда бүркіші шығады аңға» өлеңінде 43 абстракт сөздер қолданылған. Олар яғни бір-ақ рет немесе екі рет қана кездескендері: Қансонарда, аңдыған, жақсы, ғанибет, ыңғайлы, ықшам, салаң, жолық, сымпың, шалған, қырым, самғаған, ұшсам, өрлеп, құтыл, аспан, қоқақтап, талас, жанға, қызық, көңілді, жығыл, қырық, қыржындап, қоқаңдап, жау, осал, сегіз, аудармай, ертең, ауылдап, ысқырық, көктен, майдан, көк, біреуі, жер тағысы, сұлу, сипағанда, ер, күйеуі, қалыңдығы.

«Қақтаған ақ күмістей кең майдайлым» өлеңінде абстракт сөздер: (Қақтаған, кең, нұр, жайнайды, жаңа, айды, қыр, жүз, аш, көрінер, кірсіз, іш қайнайды, , әдепті, күлкісі, бейне, үлбіреген, сорақы, ұзын, қысқа, нәзік, бел, ажым, ыңғайлы, қолаң, толқын, ләззат, жан, сұлу, заман, он сегіз, он тоғыз, өкпе, мінез, ешнәрсе, бұлтақ, жайдары, ашық, орынсыз, жыртақтайды, сұлу, әуелден, мәлім, мақтаған, жақтаған, мақтан,

қылық, бойына, сыр, арсыз, ұят, ой, іс, жұмыс, қасиетті, құр бекер, бұлғақтаған.) 57 рет кездескен.

«Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» өлеңінде абстракт сөздер: (қартайдық, қайғы, ойладық, ұйқы, сергек, ашу, у, ой, кермек, , мұң, көңілді, кім, кісі, жас, қартайдық, өл, тағдыр, өмір, қызық, Құдай, ақыл, ермек, бойды, өнерсіз, қылық, өле, ой, қылық, еріншек, ездiген, жаман, адал, еңбек, ұрлық, қулық, арамдық, жамандық, мың күн, сын, күн, адамзат, тірлік, дәулет, ақыл, таппақ, таппақ, адал, ауыл, қорлық, қылжаң, күн, надан, арам, ақылды, сөз, ертегі, үйрен, рас сөз, кім, ақылсыз, шын, сенбе, қызық, ертегі, білім, жирен, ақыл, қырққа, ірнірсе, баға, надан, алаш, іші, жау, сырты, күлмек, тірі, өлсе, кісі, Құдай, жаратқан, шайтан, қайғы, періште, шайтан, сыбыр, арамдық, күн, жан, адалдық, арамдық, кім, шайтан, болыс, қайрат.) 96 сөз қайталауымен бірге кездескен.

«Қартайдық» сөзі 2 рет:

1. Қартайдық, қайғы ойладық.
2. Жас қартаймақ.

«Ой» сөзі

1. Ойың – кермек.
2. Шыға ойламай.

«Қылық» сөзімен тіркескен сөздер:

1. Өнерсіздің қылығы.
2. Шыға ойламай, шығандап қылық.

«Ақыл» сөзімен тіркескендер:

1. Ер ісі ақылға ермек.
2. Ақыл таппақ.
3. Наданға арам ақылды құлаққа ілмей.
4. Ақылсыз шыңға сенбей.
5. Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек.

«Өл» сөзімен тіркескендер:

1. Жас қартаймақ, жоқ тумаақ, туған өлмек.
2. Өнерсіздің қылығы өле көрмек.
3. Өлсе өкірмек.

«Адал» сөзімен тіркескендер:

1. Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек.
2. Ақыл таппақ, мал таппақ, адал жүрмек.
3. Адалдық, арамдықты кім теңгермек?!

«Арам» сөзімен тіркескендер:

1. Арамдықтан жамандық көрмей қалмас.
2. Наданға арам ақылды құлаққа ілмей.
3. Адалдық, арамдықты кім теңгермек?!

«Қартайық қайғы ойладық, ұлғайды арман» өлеңінде абстракт сөздер: Қартайдық, қайғы, арман, ойла, ұлғайды, шошымын, жұрт, аларман, би, болыс, күш, қазақ, жарлы, қызмет, мінез, жау, жек көрем, дос, бұлт, жау, сырт, бұзылған, оңай, оңайлық, сұм-сұрқия, сұмдық, жан, сүйімді, жүз, ел, сықылды, көп, ант, ішу, ойлар, орыс, жұрт, арамдық, жан, қанағат, , ар, қазақ, бақ, паруардияр, жаратқан, жан, ант, жан, арын, қырық, қу, қулық, заң, құбылған, шертиген, паңы. Жан сөзі-4 рет, сұм-2 рет, жау-2 рет, ой-4 рет, ар-3 рет, қазақ-2 рет, , көп-1 бұдан бөлек сирек кездесетіндер бар.

«Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап?» өлеңінде абстракт сөздер: (Жұрт, қия, қарқылдап, арт, шықылдық, күні бойы, ыза, ыржандап, иелері, жан, түні бойы, мақтап, сая, жанға, олжа, дәнеме, ел.) Бұл өте шағын өлеңде жан сөзі -2 рет кездескен, қалған сөздер бір-ақ рет қолданылған.

«Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» өлеңінде абстракт сөздер: (қалың елім, қазағым, қайран жұртым, жақсы, жаман, шырайсың, жақсы сартша, ұқпа, күлкі, түн, күндіз, ұйқы, көрсе қызар, күн, тыртың, бұртың, би, өңкөй, сикы, бұз, құдай, бірлік, береке, шын пейіл, сарқылды, байлық, күш, шырқы, көңіл, қуат, күлкі, байғұс.) Күлкі сөзі – 2 рет, түн – 2 рет, жоғарыдағы көрсетілген бірлікке байланысты, жағымсыз қылықтарға тағы басқаларына байланысты сөздер өз кезегінде бір-ақ рет қолданылған.

«Байлар жұрт» өлеңінде абстракт сөздер: Байлар, жиған, жүзі, тоқсаннан, жұрт, құдай, суға, белшесі, шығын, сұм-сұрқия, қу, білгіш, құдай, құмар, қорыққа, бай, ұамы, күшті, бай, жаны, сілесі, аяулы, жақсы.

«Көңлім қайтты» өлеңінде абстракт сөздер: (көңілім дос, дұшпан, кім, тірі, жан, қазақ, алыс-жақын, бәрі, жалғыз-жарым, анда-санда, пайда, жолдас, аяулы, майдан, ұрлық-қарлық, сөз, саналы, жан, ұғар, күн, ел, дәнеме, мейір, мәз, қуан, байлар, жаз, күз, күн, ыза, ыржиып, күле, сауда, ел, күш, топ, арсыз, жұрт, көңіл, естілер, қуан, ел азды, надан, мұң, ала, күпілдек, ұялмай, кісі, біреу, ұры-қарды, телі+тентек, жаза, жер, сөз, Құдай-тамыр, дос-жаран, күшті, тентек, іште жалын, дерт, мас, пайда, залал, жұрт, жаз, жайлау, күз, күзеу, қыс, қыстау, пәле, шаруа, оңалмай, жасы, кіші, үлкен, ұял, сұрамсақ, нәпсі, тыя, сәлем, борыш, сөз, қулық, жан.)

«Адасқанның алды жөн» өлеңінде абстракт сөздер: (адасқан, алды, жөн, арты, арам, ұқпақ, кесел, қорқпақ, шап-шақ, жаздыкүні, қулық, айғақ, мезгіл, түні бойы, жан, қалжың, ыржаң, жүз, құбылтып, сидақ, ел, мол, шаруа, олақ, сыр, түзеу, сырты, өнер, қу, сымпыс, шалақ, адал, еңбек, жұрт, тап, қыдыр, ел, сәлем, ыржаң.)

«Бір дәурен» өлеңіндегі абстракт сөздер: (дәурен, күн, ой, жастық, уайым, ешнәрс е, ой, өлең, айт, ән, қалжың, ауыл, қуаныш, көңіл, іс, жұбан, ақыл, қуаналық, сүйсең, сүй, көрсе қызар, диуана, күнде, күлген, жастықта, бишара, өнер, еңбек, той, қадір, күлкіні, шула, уайым, қиын, дүние, тар, ене-еңеге, елір, күндік, майдан, құмар, уайым, жарлылық, жалынышты, жалтаң, сүйкімі, әсем, өлгенше, мезгіл, ұрлық қылар, жұмыс, ақыл, ой, қалжың, қайран дәурен, зарлық, үміт.)

«Жігіттер, ойын арзан» өлеңіндегі абстракт сөздер: (ойын, арзан, күлкі, қымбат, сыр, сымбат, арзан, жалған, күлмейтін, шын күлерлік, сұхбат, абайла, шын, көңілмен, талаптылық, өнер, мінез, жақсылық, шақтан, пысық, қызық дәурен, тату, шын, күншілсіз, тату, көңіл, қиянатшыл, ғиззәт, хұрмет, бейне, жанның, жолдастық, сұхбаттастық, қадір, сыры, сүйікті, сыртқы, сөз, қадір, салдуар, жақсы, лапылдақ, көрсе қызар, нәпсіге ерме, жақсы, көркімнен, мінезіне, көңіл, жеңісқойлық, күнде, көңіл, қылықты, толқын, пида, сабыр, сұлу, көпшіл, ақыл, іс, мінез, ұял, зерек, салақ, олақ, керім-кербез, жыртаң-тыртаң, сүй, суық, ақылды, мінез, тату, өсек, мінез, кесегі, майысқан, бейне, арзан, құмар, ары, ақылы, ұят, ғапыл, тату, тәуір, таза, тілеу, сату, күлкі, жан, жанжал-керіс.)

«Базарға қарап тұрсам, әркім барар» өлеңіндегі абстракт сөздер: (базар, әркім, іздеген, біреу, әркімге, нәрсе, сөз, ұғар, баға, пайдам, аң-таң, күнде, кісі, жалпақ жұрт, елге, жалпақ жұрт, шамданбай-ақ, сәуле, ойланар.)

«Ғылым таппай мақтанба» өлеңіндегі абстракт сөздер: (Ғылым, мақтан, құмар, шаттан, ойнап, күлу, бес нәрсе, қашық бол, бес нәрсе, асық бол, тілеуің, өмірің, қайғы, өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек, мал шашпақ, дұшпан, талап, еңбек, терең, ой, қанағат, рақым, ойлап, асыл іс, жамандық, нәфритлі, көңіл, тыю, жақсылық көрсең, ғибрәтлі, ойға, жисаңыз, ғалым, балалық, бақ, ғалым, ғылым, ғылым, кім, дүние, ғылымға, білген, махаббат, ақыл, іс, бай, ақылменен, надандарға, шын, сөз, ант, хадис, күпір, орын, сөзге, сөзін біл, жалған, дүние, шешен, көсем, дүлдүл, сөз, мәнісін, ақыл мизан, мейлі, мейлі, ойлап-ойлап, іл, ақымақ, көп, ақылды, көптің, тәтті, жақынып, айтты, надандықпен, кім, айтса, сөзге ерме, қауіп, үйрен, жамандықта, жиренсең, жылма-жыл, үйренсең, біреу, үйренсең, біреу, біл, білгеннің, тұл, сөзіне қарай, кісіні,

кісіге, қарап, сөз алма, шын , сөз, қайсы, біле, әр нәрседен, құр қал ма, білген, шыншыл, сөзін , оқы, ойла, үйреніп, жойма, , уақыт, көңіл.)

«Интернатта оқып жүр» өлеңіндегі дерексіз сөздер: Өспірім , көкөрім, бейне, закон, қуанар, ойында, шарифат, прошение, ынсапсызға, еждиһатсыз, михатсыз, ғылым, сарасы, көп, панасы, жаман, бұзық, , ку, сұм, жаласы, виноват, қаласы, тілмаш, адвокат, ой, көңлінде, сарасы, ақылы, ащы, здравомыслящий, ақыл, пайда, ойлама, ар, ойла, талап, кітапта, ерінбей, военный, қызмет, мақтанға, қызмет, сабыр, жазықсыз, өнерсіз, қылығы, Қит , Қорлық, талапты, нұр, өмір, ерінбей, адал, ақыл, счетың , жалқау, закон, тәуекел, жеңіл, ңылым, ой.)

«Ішім өлген сыртым сау» өлеңіндегі абстракт сөздер: (ішім өлген бұл жерде адам мүшесі емес ішкі рухы немесе жаны ссекілді келтірілген, сау, жау, өзендегі, дау, кү н, жан, қысылса, жайтаңдамай, жанды , еріткен, жан, жай, тапса, жат, мінез, ұрлық, қулық, дауды, жүз тарау.)

«Білімдіден шыққан сөз» өлеңіндегі абстракт сөздер: білімді, талапты, нұрын, сырын, көңілі, ояу , сөз, таяу, баяу , өнері, сөзді, сөзге, ұйқылы-ояу, ақыл, ой , айт, той, ыржаң-қылжаң, мінез, сұлу, тәңірі , ақыл, арам, жақсыға, жанығ көңіл, дерт, ем, тәңір - айтыл, қулық, сұмдық, өсек.)

«Көжекбайға» өлеңінде кездесетін абстрактілі сөздер: (Ежеттесін, сыйласын, сыбырлас, сырлас, тату, күн, татулықты, бұрынғы, ой , ойласан, жауыңа, жауың кез , араздығы, , бәрекелді, мақтап- мақтап , иман, сыр, аруақ, құдайдан, қорықпай, антұрған, дұшпандығын, кеселді, баурыңа, шешен, сылтау, пәленше, жақсы, ызақор, мінезі, тәтті, қалжың , ұрыс , уайым, бұлт, болыс , кесапат, намыс, көңіл, жан)

«Өлең – сөзің патшасы» өлеңіндегі абстракт сөздер: (өлең , сөз, данасы, сөзбен, сөз, надан, жұрт, аят, хадис, сөздің басы, бәйітмысал, қисыны, қызықты, мінәжат, уәлилер, зар, наласы, өлеңге , әркімнің, надан, өлең қылып, мақтау, өлең, қадірі, жұртты, жалдап, алдап, арбап, қайыршылық, мақтап, қарғап, мақтаншаққа, , қазаққа , өлең, қадірсіз, зарлап, сөз түзелсе, қызықты, қыздырмалап, әңгіме, ақыл, сөзге, жұт, ынтасыз, шабандап, өкпелеме, білімсіз, құмар, мақтан, арамдық, ұрлап-қарғап, қуанып, пайда, жау, мұңдалап, ынсап-ұят, ар-намыс, сабыр, талап, ешкім, терең ой, терең ғылым, өтірік , өсек.)

«Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай» өлеңіндегі абстракт сөздер: қараша, желтоқсан, ай, қыстың басы, ерте, біреуі жай, ықтырма, күзеуде, кедейде, отын , тоңған, сай , ұялып , қайыр, қызметке, орай, мейір , бейіл, құдайым-ай , кедей , сорлы, еңбек, қыс.

«Қыс» өлеңін талдау абстракт сөздер: (соқыр , мылқау , жанды, сықырлап , дем, үскірік, аяз, қыс, әлек , аязбенен, ажар , бұлттай, мазаңды, бұрқ-сарқ , борандай , әуес, домбығып, үсік , қажымас, қайрат, титығы, қыспен, қор, қылма, ұйқы , қайрат, антұрған.)

«Не іздейсің, көңілім» өлеңіндегі абстракт сөздер: көңілім, шын, шар ұрып, тыныштық, сырласарлық, пайда, мақтаса, мақтаудан, көп мақтауын, тәңірі, мақтай, тәңрі, мақтау , жел, сөз, жанға, қас, қошаметшіл, мақтаса, бақталас, құмарлан, жұрттың, бәрі, сөз, сатқан, тәңірі, сөз сатса, асыл, жақсы, мақтанның, зорлық, антұрған, өлім, қорлық, өмір, дүние, су, жақсы-жаман, у, ойлай.

«Ғалымнан надан артпас» өлеңіндегі абстракт сөздер. Ғалым, надан, ұққанменен, тағдыр, қалыбынан аса алмайды, көктеп.

Қорытындылай келе, абстракт сөздердің өлеңде қолданылуы өлеңнің көркемдігін ашады. Өлең оқығанда оқырман - ақынның айтпақ ойын, ішкі жан дүниесімен сезініп , түсінеді. Біз абстракт сөздерді көзбен көрмейміз, қолмен ұстамаймыз. Біз түйсікпен сезініп, ойлау арқылы көз алдымызға елестетеміз. Абстракт сөздерді өлеңдерінде қолданған Абай , оқырманын өзіне баурай түскендей. Өмірде бар дүниені сол күйінде айтып шектелсе , сірә , бұндай көркем болмас еді. Абай өмірдегі

бар дүние мен адам ішіндегі көзге көрінбейтін жан толғанысты бір-бірімен сабақтаса байланыстырып, өлеңде көрініс тапқызды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абай өлеңдері .«Жазушы» баспасы. – Алматы, 1976 жыл. – 10-191бб.

LEXICAL PATTERNING IN ABAI'S POEM 'WINTER'

*Samal Aubakir is a PhD candidate at the Department of Foreign Philology,
L.N. Gumilyov Eurasian National University*

*Aigul Bizhkenova is Doctor of Philology, Professor, at L.N. Gumilyov
Eurasian National University*

Abstract. This paper is about how the lexicalization make the poetic texts so distinctive from other modes of language. It first deals with the characterization of poetic discourse and then investigates the nature of lexical relations. Among all linguistic elements illustrating special patterning in poetic texts, this study focuses on the way the lexical diversity leads the reader to negotiate a meaning which requires more processing time, effort and attention; consequently, rendering it more enjoyable in nature and hence of aesthetically higher value. In order to achieve this goal, the extracts from Abai's poem 'Winter' are analyzed in terms of lexical items and their relationships to one another.

Keywords. Abai, poetic discourse, lexical density, poetry interpretation

Introduction

The poetic lexicon, as a rule, differs from the lexicon of everyday speech, and this difference can be expressed in different ways at different times. Differences in poetry from other types of speech are largely due to the fact that in poetry, words do not work quite the way we are used to. Unusual can be the choice of a single word or expression, or the entire set of words in the poet's dictionary or a direction that does not coincide not only with the everyday dictionary, but even with the dictionary of fictional prose of the era.

In general, words in a language are formed in different ways (in different models), and some methods are used much more often more than others (Bizhkenova, 2017).

In poetry, new meanings arise not in words separately, but in their combinations with each other. Poetry expands the meanings of words, allows you to perceive them in all their diversity. This is due to the fact that words in poetry are more free than in common language, less connected by stable combinations, and clichés. This is a consequence of the fact that one of the main tasks of poetry is to see the unusual in the familiar, to reveal the true possibilities of language and the richness of the world (Aubakir, 2019).

Striving for accuracy and brightness of expressions, the poet can create his own words (Neology), and can use common words, but not in the way everyone does. This applies to individual words and their combinations. As in poetry, everything can be combined with everything, and only the author himself is entitled to limit himself, who can at the same time proceed from his preferences or from what is accepted in a particular epoch or within a particular direction.

Poetry in terms of its specific phonological, syntactic and/or semantic relations, we have confined it to the boundary of a text. Such a view suggests that poetry is the end product of

exploiting all these patterns by the poet. And the reader encounters this end product, reads it and may adopt a kind of cognitive or aesthetic effect. But since high attention is given to the function performed by poetic genre, it is necessary to go beyond text dimension and consider poetry as discourse.

Verdonk (1991) defines a poem's discourse as a contextual and interpersonal activity with the purpose of transmitting a literary message from the author to the reader. There is no unanimous description of the nature of poetry since it avoids any norms which confine it to a single interpretation. In other words, everybody preserves one's individuality in its interpretation by adopting one's own impressions and attitudes. Hence, in ordinary communication, linguistic code acts as indices which direct one to extra linguistic contextual factors in order to get out relevant information (Widdowson, 1990).

Poetry is open to endless interpretations. In fact, the meaning of a poem changes not only from reader to reader, but also from reading to reading, i.e. every time one reads the same poem, he/she perceives its message differently, consequently receives a new effect.

In this regard, linguistic patterns across all phonological, lexical, grammatical and graphological levels consistently realize semantic unity of the poem. Regarding to lexical items contribute to creating the context of the poem through their association with each other. Put it another way, the value of every lexical item cannot be specified without referring to its neighboring words. The patterning of syntactic structures in equivalent patterns can also suggest some common semantic features of the poem.

The concept of maximum coherence as used here has been emphasized by many stylisticians, although they give it different titles such as: consistency of foregrounding (Hasan, 1985); motivated foregrounding (Halliday, 1971); semantic drift (Butt, 1988b); independent coherence (Widdowson, 1992).

Every lexical item, according to Cummings (1983), contributes to produce images in poetry, either directly or in an oblique manner. Once an image has been established in a poem, all lexical items in the poem may probably be applied to it by extending their meaning metaphorically.

What is called a lexical pattern is equivalent to lexical cohesion as developed by Halliday and Hasan (1976). Lexical cohesion can be found between content words or lexical items which may be in three sense relations to one another, generally recognized as synonymy, antonymy, meronymy and repetition.

To demonstrate the way in which lexical items associate in the context of a poem to realize a final, higher-order context, an example has been taken from Abai's poem 'Winter'. In English poem was translated by Dorian Rottenberg.

Table 1: Translation of Abai's poem 'Winter'

Kazakh	English
<p>Ақ киімді, денелі, ақ сақалды, Соқыр, мылқау, танымас тірі жанды. Үсті-басы ақ қырау, түсі суық, Басқан жері сықырлап, келіп қалды.</p> <p>Дем алысы - үскірік, аяз бен қар, Кәрі құдаң - қыс келіп, әлек салды. Ұшпадай бөркін киген оқшырайтып, Аязбенен қызарып ажарланды.</p>	<p>Broad-shouldered, white-coated, powdered with snow, Blind and dumb, with a great big silvery beard, Grandad Winter plods on with a frown on his brow, By everything living hated and feared.</p> <p>The grumpy old fellow does plenty of harm. His breath stirs up blizzards, brings snow and cold. With a cloud for a hat on his shaggy head, He marches along, all the world in his hold.</p>

<p>Бұлтай қасы жауып екі көзін, Басын сіліксе, қар жауып, мазанды алды. Борандай бұрқ-сарқ етіп долданғанда, Алты қанат ақ орда үй шайқалды.</p>	<p>His beetling eyebrows are knit in a frown. When he tosses his head—dismal snow starts to fall. Like a crazy old camel, he acts in his rage, Rocking and shaking our yurta’s thin wall.</p>
--	---

It can be observed that at first sight, this poem represents different discrete contexts each developed by lexical items such as "Grandad", "silvery beard", "shaggy head" and "grumpy old fellow". Unlike winter poems in other national literatures, Abai's points to this season's deadly consequences for people and animals alike: neither is it associated with the glittering beauty of fresh snow, nor the purity of the blue winter sky, nor the vastness of white fields or the joys of sleighing, skiing, and skating. Instead, Abai shows all the dangers that winter brings. Metaphors, such as wolves acting as "winter's greedy henchmen," point to an impending doom, a darkly existential dimension of this season in the Kazakh people's perception. It seems safe to say that in his nature poetry, Abai is the authentic voice of his nation: he expresses the emotions that he, just like every Kazakh, experiences in his interactions with the forces of life. For the inner tension of these poems it is essential that the auctorial voice is not that of an outside observer.

From the above example, it becomes clear how the apparently unrelated contexts have been unified through the interplay existing among different layers of the poem's lexis. In order to overcome this kind of unpredictable divergence and convert it to a comprehensible convergence, the reader will become involved in a prolonged process of perception in order to unify denotatively disparate, but connotatively interwoven lexical items. And this will result in "aesthetic effect", a sense of enjoyment experienced by the reader.

Lexical features

Table 2: A Distribution of words in the poem 'Winter'

Nouns	Main Verbs	Adjectives
Coat, shoulder, snow, beard, winter, frown, plod, fellow, harm, blizzard, cloud, head, world, eyebrows, camel, rage, Yurt, wall etc.	Powdered, hated, feared, brings, matches, tosses, starts, fall, act, knit.	Broad-shouldered, white-coated, silvery, grumpy, old, shaggy, beetling, crazy.

Nouns

From the above table, it is obvious that the poem consists mainly of nouns and verbs; the nouns being just double the number of the verbs. This shows that it is an object-oriented poem. It mainly carries the different objects and images. The nature of the nouns: they are mostly concrete - that is, they refer to physical objects however the theme of the poem is not concrete however, most of the nouns have negative connotation - and only three of the nouns are abstract (frown, harm, and rage).

Verbs

The verbs used in the poem also contribute significantly to our understanding of the poem. The finite verbs can be clearly depicting human actions. The human-related verbs clearly show different reactions of poet towards Winter.

Adjectives

The poem is rich in the use of adjectives and adverbs. There are a lot of descriptive adjectives, almost all the adjectives are used simply for a physical description of a old man, they only describe

the shape, size or feeling. This again may be complying with the purpose of creating vibrant images.

Conclusion. Abai's poetry achieves its high value because of the very special and unique nature of strategies adopted by him. The most important strategy in his poetry is the "representation" of a separate reality from the conventional world. As image-creating elements, lexical patterns in Abai's poem create a series of contexts or immediate situations which are conventional to the code. His poem makes both novel and wide use of lexical resources in order to enrich the imaginary potential of the text.

Sources of the poetic dictionary can be very diverse, poets borrow new words from the language of philosophy, science, from everyday speech. Among other features characteristic of poetic language is the use of a large number of proper names, poeticisms, and neologisms. Some poets prefer to contrast different types of vocabulary, for example, philosophical and household vocabulary is found in the same environment or, on the contrary, try to stay within a limited vocabulary. In any case, the choice of the right words always remains for the poet one of the priorities.

"We cannot understand the aesthetic effect of poetry without recognizing what kind of discourse it is, and the nature of its deviance from normal language" (Widdowson, 1984:149).

References:

Aubakir, S. et al., (2019) Features of Poetic Discourse. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 126(1), pp.127–134. Available at: <http://dx.doi.org/10.32523/2616-678x-2019-126-1-127-134>.

Aubakir, S., Bizhkenova, A., Kapenova, Z., Aubakirova, S., Zhumabekova, B. (2019) 'Interpretation of non-standard words in poetic discourse: Examples of Kazakh poetry' *Opcion*, Volume 35, Issue 90-2, 2019, Pages 172-186 ISSN: 10121587

Bizhkenova A. (2017) Structural-semantic and pragmatic features of deonym adjectives in Russian, Kazakh and German languages. *XLinguae*, Volume 10, Issue 4, October 2017, ISSN 1337-8384, eISSN 2453-711X DOI: 10.18355/XL.2017.10.04.01

Carter, R. (1997) *Investigating English Discourse: language, Literacy and Literature*. London: Routledge.

Cummings, M. and Simmons, R. (1983) *The Language of Literature*. London: Penguin.

Halliday, M.A.K. (1971) Linguistic function and literary style: An inquiry into the language of William Golding's "The Inheritors". In S. Chatman (ed.) *Literary style: A symposium* 103--143. Oxford: Oxford University Press.

Halliday, M.A.K. (1978) *Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning*. London: Edward Arnold.

Hasan, R. (1990) The texture of a text. In M.A.K. Halliday and R. Hasan, *Language, context and text: Aspects of language in a social semiotic perspective* 70--96. Oxford: Oxford University Press

Hatch, E. and Farhady, H. (1981) *Research Design and Statistics for Applied Linguistics*. California: Library of Congress Cataloging in Publication Data.

Verdonk, P. (1991) Poems as text and discourse, the poetics of Phillip Larkin. In D. Sell (ed.) *Literary pragmatics* 94--109. London: routledge.

Verdonk, P. (ed.)(1993) *Twentieth Century Poetry: From Text to Context*. London: Routledge.

Widdowson, H.G. (1975) *Stylistics and the Teaching of Literature*. London: Routledge.

АБАЙ – ПОЭЗИЯ МЕКТЕБІНІҢ ҰСТАЗЫ

Айдар Дидар Нұрбекқызы

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан
nurbekkyzydi@gmail.com*

Әрбір ақын, немесе жазушы әдеби ортада жетіліп, өркендеп, рухани дүниесі толысқан шақтан бастап айналасына зор ықпалын тигізе бастайды. Яғни, кез келген қаламгер өз еңбектерімен өзгелерді сусындатып, өлең жазбаларынан үлгі алған жас буынды жанына жинайды, ал бұл өз кезегінде бізді поэзия мектебі тақырыбына жетелейді.

Қазақ поэзиясында өзінің ақындық мектебін қалыптастырып шәкірт тәрбиелеген, өскелең ұрпаққа асыл мұра қалдырған ақындардың бірі – Абай. Оның ақындық мектебі қазақ әдебиетіне кейіннен енген жаңа жоралғылар мен әдеби иірімдерді жалғастырып, өркендетуші шәкірттерінің әдебиеттегі орнын айқындайды. Осы тұста біз Сұлтанмахмет Торайғыров, Ахмет Байтұрсынов, Сәкен Сейфуллин сынды тағы да басқа көптеген әдебиет майталмандарын Абай дәстүрін жалғастырушылардың бастауы деп айта аламыз. Дегенмен, Абайдың ізбасарларымен қарым қатынасына үңілетін болсақ тек қана поэзиялық, шығармашылық өнегені емес, ақынның рухани тәрбиесін, адами құндылықтарды сіндіре алғанын байқай аламыз.

Абайдың ақындық мектебінің қалыптасуы көптеген қиындықтарды бастан кешірді, әсіресе әдебиет саласы саяси идеологияның сойылын соққан кеңес үкіметі заманында. Кеңес кезеңінде мектеп, шәкірт тәрбиелеу, ұстаздық ету ұғымдары құлаққа түрпідей естілетін ұғымдар қатарына жатты. Нәтижесінде, маңайына ақын, жазушы, аудармашы, әнші түрлі ілім білім үйренуге құштар, көзінде жалыны бар жастарды жиған ұстаз, ақын Абайдың өнегелік, тәлімгерлік әрекеттері тұсауға алынып, шәкірттері жаппай әдебиет саласынан шеттетілді, тіпті кейбіреулері «халық жауы» атанды.

Қаншама жыл қамауда болған Абай шәкірттері өткен ғасырдың 80 жылдарында ғана ақталып, шаңырағы шайқалған Абайдың поэзия мектебі енді ғана еңсесін түзей бастады. Абайдың айналасын құраған әдебиет өкілдері туралы біраз зерттеулер жазылды, ақын шәкірттердің шығармалары жинақ болып шықты. Абайдың әдеби ортасы туралы алғаш рет Абай шәкірттері Кәкітай, Көкбай, Тұрағұл, Әрхам өз естеліктерінде сөз етті, Қайым Мұхамедханов болса жазушы Мұхтар Әуезовтің жетекшілігімен Абайдың ақын шәкірттерінің мұраларын зерттеу ісін қолға алды, ал Мекемтас Мырзахметов Абайдың әдеби ортасы тақырыбының сипатын ашуға ден қойды.

Мектеп ұғымы жалпы мағынада алынатын әдебиеттану саласында ұйым, топ, бірлестік категориялары да негізге алынады. Абайдың өз жанына шәкірт жинауы болмысы жағынан әдеби топ, үйірмелерге жақын болып келеді. Абай заманында әдебиет ауызша дамығандықтан ақынның айналасына жиналған әдебиет өкілдері белгілі бір ағымның пайда болуына ықпал етті деп кесіп айта алмаймыз. Осы орайда М.Әуезов : «Әрине, қазақ әдебиеті сол күнде баспа жүзіне шығып, сол күнде оқушы тауып отырарлық жайға жетсе, Абай айналасынан, Абай мектебінен шыққан ақындар түгелімен Абайдың жолын баса шыққан үлкен әдебиет ағымын көрсеткен болар еді» деп айтқан [1, Б.155-156].

Жоғарыда кеңестік кезеңде біршама теріс көзқарастардың салдарынан сол замандағы әдебиеттану ғылымы «Абайдың ақындық мектебі» деген ұғымды қабылдай алмағанын атап өттік. Бұл Абай айналасындағы шәкірттердің өз дәрежесінде зерттелуіне үлкен кедергі болды. Жалпы қазақ әдебиетіндегі Абай дәстүрін жалғастырушылар мен Абайдың маңайындағы шәкірттерін нақты бөліп көрсетпеген соң, мектеп өкілдерінің саны нақты болмады. Осыған байланысты Сәбит Мұқанов: «Сонымен, 1934 жылы Әуезовтің мақаласында төрт адамнан ғана құралатын «Абай шәкірттерінің» тізіміндегі адам саны 1951 жылы жиырма бес-отызға жетеді» [2, 59-б.] , - деп шәкірттер санының нақты болмауына пікір білдірген. Абай мектебі аясындағы

шәкірт саны мәселесін ақынның маңайындағы шәкірттерімен байланысын қарайтын зерттеушілердің өзі бір топқа келіп айта алмаған. М.Әуезов Абайдың ақын шәкірттері ретінде Ақылбай, Мағауия, Көкбай, Шәкәрім, Әріп, Әсеттерді атайды. Қ.Мұхамедханұлы кейінгі еңбектерінде Шәкәрім, Ақылбай, Мағауия, Тұрағұл, Кәкітай, Көкбай, Уәйіс, Әсет, Әріп, Мұқа, Әубәкір, Тайыр Жомартбаев, Баймағамбет, Иманбазар, Әрхам сынды ақындарды кіргізеді. Абай шәкірттеріне Е.Ысмайлов Ақылбай, Мағауия, Кәкітай, Әубәкір, Нарманбет, Әбсалық, Көкбай, Әріптерді Абайдың тура шәкірттері деп, ал Абайдан үйренген деп Сұлтанмахмұт, М.Ж.Көпеев, С.Дөнентаев бастатқан он бір ақынды атайды [3, 8-б.]. Абай мұрасын зерттеуші ғалым Ә.Жиреншиннің өзі Абай шәкірттерін көрсетуде бір топқа келе алмайды. Зерттеуші «Абай и его русские друзья» деген орыс тіліндегі еңбегінде он сегіз өнерпазды атап, соның алтауына тоқталса [4, Б.100-123], бір жылдан кейін жарық көрген «Абай Құнанбаев» деген монографиясында Абай шәкірттерінің саны 21-ге жетіп, оның жетеуін кеңірек сөз қылған. 1951 жылғы Абай шәкірттеріне жасалған соққыдан кейін Ә.Жиреншин Абай шәкірттерінің санын күрт азайтып, «Абай және орыстың революционер-демократтары» кітабында: «Абай тұсында ақыл-ойы, көркемдігі Абайдан аспағанмен де соның ұлы дариясынан нәр алған өз балалары – Мағауия, Ақылбай, Әубәкір, замандастары – Көкбай, Баймағамбет, Әріп тағы сол сияқты бір Абай елінің өзінде ғана он-он бес ақын болған» [5, 240-б.] , - деген болжам айтады.

Абай маңындағы өнерлі топты кей зерттеушілер ақындар және ақын еместер деп бөлді. Кейбіреулерді Абайға шәкірт болған, бірақ артына ақындық мұра қалдырмағандар деп қарастырды. Абайдың қасына ақындармен бірге әнші - Мұқа, Әмір, Мұхамеджан, күйші – Біткенбай, ертегіші – Баймағамбет Мырзаханұлы, Көрпебай сияқты тоғызқұмалақшы-дойбышылар, Ағашаяқтай циркші, Қиясбайдай күлдіргі, балуан тағы басқа өнерпаз топ жиналғаны аян. Оларды Абайдың шәкірттері деп атағаннан гөрі Абай айналасындағы өнерпаздар деген сыйымды. Өйткені, Абай жанындағы жастарға тек өлең жазуды үйретіп қана қойды деу аздық. Кемеңгер ақын өнердің қай түрін де жүрегімен құлай сүйіп, соған ебі бар жастарды жебеп, үйретуге қолқабыс еткен.

Абай шәкірттерін мынау ақыны, мынау ақын емес басқа өнердің иесі деп екі топқа жіктеу айтқанға оңай көрінгенмен, әр шәкіртіне жекелей үңілсеңіз кез-келгенінің бойынан бірнеше өнер табылады. Ал, Абайдың шәкірттері, оның ақыны қайсы, өнерпазы қайсы соны анықтау керек десек, ол өте күрделі мәселе. Мысалы, Мұқа әнші тәп-тәуір өлең жазған, ал Ақылбай ақынның әншілік өнерімен қоса шебер музыканттығы болған. Бұларды шәкірттің ақынына жатқызасыз ба, әлде әнші шәкірттерге ме? Міне, осындай нақты анықтамалық қалыпқа сыя бермейтін мәселелерді ескере отырып Абайдың айналасын шартты түрде екі топқа бөлеміз. Біріншісі – Абайдың ақын шәкірттері, екіншісі – Абай айналасындағы өнерпаздар. Ақын шәкірттері дегенде Абайдың қасында жүріп, ақындық талабын ұштап, қазақ әдебиетінің тарихында өзіндік орны бар әдебиет өкілдерін айтамыз. Олар Абайдың өз балалары – Ақылбай, Мағауия, Тұрағұл, немере інісі – Шәкәрім, ақынның қасында жиырма бес жыл жолдас болып жүрген Көкбай, жас та болса Абайдың шаңырағында болып, тәрбиесін көріп рухани ықпалында болған Әубәкір Ақылбайұлы мен Әрхам Ысқақов. Кейбір зерттеушілер «екінші топтағы» деп атап жүрген Уәйіс, Әріп, Әсет, Мұқа, Иманбазар, Баймағамбет Айтқожаұлы сынды ақындар да – Абайдан тікелей тәлім алған шәкірттер. Бәлкім бұл тізімге біреу қосар, я кемітер, мәселе онда емес, біз тек Абайдың тікелей рухани тәрбиесінде болып, көбі ұстазының тапсырмасымен өлең-жыр жазған үлкенді-кішілі ақындарды атадық. Дегенмен Абай қасында үнемі болғандардың ақындық дарыны артық болды деу әбестік болар еді. «Екінші топтағы» ақындар деген пікірлер әрине олардың ақындық деңгейіне қарай емес, ұстаз Абаймен арасындағы байланысқа қатысты айтылған Себебі, кемеңгер ақынның поэзиясына алыстан қанып, өлең өнерінің үздік үлгісін көрсете алған Мағжан, Сұлтанмахмұттар – Абай дәстүрін дамытушылардың оқ бойы озықтары. Сол себептен де Әріп, Әсет, Уәйістерді екінші қатардың ақындары деп жіктеу орынсыз болар.

Көп шәкірттердің арасынан Абайдың сынына жарағандары – Бұхар, Дулат, Шортанбайлар деседі. Еңбектерде мұндай шәкірттердің аты санаулы болғаны ақынның өлеңге қойған талабының биік болғандығымен түсіндіріледі, бұған дәлел Абайдың «Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел» деген сөздері. Сондай-ақ «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» деп басталатын өлеңінде «сөзімді тасыр ұқпас» деп талапты жас ақындарға салмақты ескерту жасап, үш ақынды, өзінің ең талантты деген үш шәкірті Шәкәрім, Көкбай, Әріптердің өлеңдерін сынаған. Абай шәкірттерінің өлеңін ғана сынап қоймай, мінезінен мін, жасанды бір оғаш қылық көрсе, өлеңге қосып екіншілей қайталамастай етіп ұялтып, тыйып тастап отырған.

Ақынның арнаулары қазақ әдебиетінде бұрын-соңды болмаған көркем персонаждарды дүниеге әкелді. Оның басты өлшемі сыншылдық пен шыншылдық деп білсек, ақын «толық адам» биігінен қарай отырып, өз айналасындағылардың адамсыздық қылықтарын поэзия шеңберінде аса биік көркемдік шеберлікпен сомдап, типтік бейнелер жасады.

Абайдың эстетикалық талғамының бір көрсеткіші болып табылатын ақындық өнер туралы толғаныстары ақын арнауларымен, дәлірек айтқанда ақын шәкірттерге, олардың туындыларына қарата айтылған сындарымен байланысып жатыр. Абай сыны – оның ақындық қиялының көрінісі емес, өмірлік ұстанымдары мен күнделікті қарекетінің жемісі. Шәкәрім, Көкбай, Әріп сынды шәкірттерінің шығармаларын сынға алғанда Абай тек шәкірттерін үйретуші, түзеуші деңгейінде ғана емес, қазақ өлеңіне биік меже қоюшы, өзінен кейінгі әдебиетке жаңа, классикалық поэзияның үлгісін ұсынушы, Ұстаз-ақын дәрежесінде көрінеді. Өлеңді, оның иесін сынаған Абай ұстанымын өзінен кейінгі бүкіл қазақ ақындарына қойылған талап деп ұғынсақ қателеспейміз. Ақынның «өлеңі бар өнерлі ініге» қарата айтқан сын-ескертпесі оның ұстаздық қарекетін айқын аңғартып тұр. Ақындыққа баулуы биік меже, қатал сыннан бастау алып, өлеңге әуес жастарды құдіретті сөз патшасымен ширқтыра сынап, ширата сілкіп жарата түсуінде Абайға ғана тән өзгеше тәрбие жатқандай. Осы тарауда тұжырман ой-түйіндеріне келсек, Абайдың ұстаздық қарекеті деген мәселе Абай мен оның шығармаларында кеңінен көрініс тауып жатыр. Абай өлеңдерінің шығу тарихына тереңдеп барған адам, ақынның көп туындыларының шығу төркіні оның әдеби айналасымен тығыз байланыста екенін аңғарады. Абайдың шәкірттерін сынауы, жеке бас мінездерін әшкерелеуі, өлеңдерін түзеп, қайта жазғызып, үлгі боларлық қып өзі шығарып көрсетуі сияқты құбылыстар Абайдың ақындық құдіретімен қоса ақындық өнерге баулу, тәрбиелеу сияқты ұстаздық қарекетін де байқатады. Абай мен оның шәкірттері арасындағы поэзиялық байланыс, тек Абайдың біралуан өлеңдерінің шығуына түрткі болып қана қойған жоқ, ақын шәкірттердің ұстаз алдында ысылып, нағыз ақындық жолға түсу процесін анықтайтын дәлді дерек көзі де бола алды.

Абайдың поэзия мектебіне қарап отырсақ Абай ұсынған жаңалық атаулыға тәнті жас буын, әдебиет өкілдері ақын маңына үйірілгенін көре аламыз. Сонымен қатар Абайдың зор ақындық құдіретін және ақындар мектебін қалыптастырған ұстаздық қарекетін. Ұстаз – Абай мен шәкірт ақындар арасындағы поэзиялық байланыс көздерін сөз еткенде, ең алдымен Абайдың эстетикалық талғамының бір көрсеткіші болып табылатын ақындық өнер туралы толғаныстары, соның ішінде әсіресе, ақын шәкірттерге, олардың туындыларына қарата айтылған сындары да айқын. Абай сыны – оның ақындық қиялының көрінісі емес, өмірлік ұстанымдары мен күнделікті қарекетінің жемісі. Шәкәрім, Көкбай, Әріп сынды шәкірттерінің шығармаларын сынға алғанда Абай тек шәкірттерін үйретуші, түзеуші деңгейінде ғана емес, қазақ өлеңіне биік меже қоюшы, өзінен кейінгі әдебиетке жаңа, классикалық поэзияның үлгісін ұсынушы, Ұстаз-ақын ретінде көрініс табады. Абайдың шәкірттерін сынауы, жеке бас мінездерін әшкерелеуі, өлеңдерін түзеп, қайта жазғызып, үлгі боларлық қып өзі шығарып көрсетуі сияқты құбылыстар – Абайдың ақындығымен қоса осы өнерге баулу, тәрбиелеу сияқты ұстаздық қарекетінің айқын көрінісі. Абай мен оның шәкірттері арасындағы поэзиялық байланыс, тек Абайдың біралуан өлеңдерінің шығуына түрткі болып қана қойған жоқ, ақын шәкірттердің ұстаз алдында ысылып, нағыз ақындық жолға түсуіне жол ашты.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1 Әуезов М. Абайды білмек парыз ойлы жасқа. -Алматы: Санат, 1997. Б.154-157
- 2 Мұқанов С. Абайдың шәкірттері туралы. // Абай, 1992, №4, Б. 58-71.
- 3 Смаилов Е. Кемеңгер Абай. // Әдебиет және искусство, 1940, №9, Б.2-10.
- 4 Жиренчин А. Абай и его русские друзья. –Алма-Ата: Казгосиздат, 1949. 126-129 с.
- 5 Жиреншин Ә. Абай және орыстың ұлы революцияшыл демократтары. –Алматы: ҚМКӘБ, 1959. 265-267 б.

ПОЭТИКАЛЫҚ АУДАРМА МӘСЕЛЕЛЕРІ (АБАЙДЫҢ «ӨЛЕҢ – СӨЗДІҢ ПАТШАСЫ, СӨЗ САРАСЫ» ӨЛЕҢІ НЕГІЗІНДЕ)

Айтбаева Куннур Болатовна

*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің магистратура
студенті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kzhapparova@mail.ru*

Аңдатпа

Мақала Абай Құнанбаевтың «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» өлеңін түпнұсқадан және жолма-жол аудармадан орыс, ағылшын тілдеріне аудару мәселерін зерттеуге арналған. Аударма тәжірибесіндегі өлеңдерді аудару аудармашыдан ақындық талант пен үлкен жауапкершілікті қажет етеді, өйткені поэтикалық аударманың негізгі талабы түпнұсқа мазмұнын аударма тілінде өлең өрнегімен шебер жеткізу болып табылады. Сондай-ақ өлең авторының өзіндік стилін, ерекшеліктерін барынша жеткізе алу – маңызды міндет. Мақаланың мақсаты – берілген өлеңнің аудармаларының поэтикалық аударма талаптарына сәйкестігін анықтау, аудармашылардың шешімдерін бағалау. Мақалада аталған өлеңнің орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларының қолда бар нұсқалары салыстырмалы түрде талданады. Алғаш рет аталған өлеңнің көркемдік, стилистикалық, прагматикалық және мән-мағыналық ерекшеліктерін жеткізудегі аудармашылардың шеберліктері, аудару әдістері мен тәсілдері пайымдалып, Абай өлеңінің орыс, ағылшын тіліне аудару мәселелері жалпы көрсетіледі.

Түйін сөздер: Абай, Өлең – сөздің патшасы, поэтикалық аударма, түпнұсқадан аудару, жолма-жол аударма, мағынаның сәйкестігі

Questions of poetry translation (based on Abai's poem 'Poetic Speech, the Queen of Literature')

Annotation

The article is devoted to studying questions of translating Abai Kunanbayev's poem 'Poetic Speech, the Queen of Literature' from the original and interlinear translation into Russian and English. In translation practice the translation of poems requires poetic talent and great responsibility from the translator, as the main requirement for poetry translation is skillful transfer of the original content to the target language with a poetic expression. It is important to convey the author's own style, features, as much as possible. The purpose of the article to determine the compliance level of the given poem translations and to evaluate translation solutions. The author provides a comparative analysis of existing poetic translations of the poem into Russian and English. For the first time, concerning the present poem, translators' skills of conveying the literary, stylistic, pragmatic and semantic features of the poem, methods and ways of their

translation have been considered and questions of translating Abai's poem into Russian and English have been analyzed in general.

Key words: Abai, Poetic Speech, the Queen of Literature, poetic translation, translation from original, interlinear, accuracy of meaning

Вопросы поэтического перевода (на основе стихотворения Абая «Поэзия – властитель слов, ее глубины»)

Аннотация

Статья посвящена изучению вопросов перевода стихотворения Абая Кунанбаева «Поэзия – властитель слов, ее глубины» с оригинала и подстрочника на русский и английский языки. В переводческой практике перевод стихов требует от переводчика поэтического таланта и большой ответственности, так как основной задачей является умелая передача исходного содержания на переводимый язык с поэтическим выражением. Важно уметь максимально полно передать авторский стиль, особенности, в том числе подбор слов. Цель статьи - определить уровень соответствия переводов данного стихотворения, и оценить переводческие решения. Автор проводит сравнительный анализ существующих поэтических переводов стихотворения на русский и английский языки. Впервые применительно к настоящему стихотворению рассматриваются умения переводчиков передать литературные, стилистические, прагматические и смысловые особенности стихотворения, а также анализируются вопросы переводов стихотворения Абая на русский и английские языки в целом.

Ключевые слова: Абай, Поэзия – властитель слов, ее глубины, поэтический перевод, перевод с оригинала, перевод с подстрочника, точность значений.

Аударма тәжірибесінде өлеңдерді аудару – аудармашы үшін ең маңызды және күрделі міндеттердің бірі. «Поэзия – аудармада жоғалатын нәрсе» (Poetry is what gets lost in translation) деп атақты Роберт Фрост [1, 24] берген анықтама әлі де өзекті, себебі бұл тұжырымдама барынша шын болып табылады. Салыстырмалы түрде алғанның өзінде баламалығы жағынан бірдей тілдер жоқ. Ал «сөздің патшасы, сөз сарасы» өлең кез келген аудармашы бағындыра алатын шың емес. Алайда аударманың маңыздылығы, қажеттігі барлық ықтимал қателіктерден әлдеқайда асып түседі. Сондықтан көптеген аудармашылар өздігінен немесе тапсырыс берушілер еркімен Абай атамыздың «болмасаң да ұқсап бақ» кеңесіндей еңбектеніп, өз шамаларына қарай өлеңдерді аударды. Аударманың басты міндеті адекватты болу – поэзия аудармасының да маңызды талабы. Бұл салада қолданылатын «еркін аударма» түрі түпнұсқаның түпкі ойына, мағынасына қол жеткізсе, көбінесе қалған нәрселер кері ысырылады. Түпнұсқаның стилистикалық ерекшелігі, сөз саптауы, прагматикалық мәні берілмей, өлең аудармашының төл туындысына ұқсап қалуы да мүмкін. Қазақ әдебиеті тарихында Абай өлеңдері сияқты ешқандай өлеңдер көп аударылған емес. Бірақ зерттеулер көрсеткендей, көбінесе Абай өлеңдерінің мәні, рухани мағынасы толық жеткізілмейді. Көп аударма қателермен орындалған. «Аударма қатесі» әдетте өрескел дәлсіздік, нормативтен, стандарттан ауытқу, ережелерден ауытқу, талаптарды бұзу ретінде қарастырылады. Жоғарыда айтылып кеткендей, аудармаға қойылатын негізгі талаптардың бірі – түпнұсқаның мазмұнын жеткізуге бағытталған. Бұл талапты бұзу сөзсіз қате, «семантикалық бұрмалау» пайда болады. Аударма қателерінің табиғатын анықтау қиын болуы мүмкін, алайда қателерді анықтаудың ең көп таралған тәсілі – аударма мәтінін түпнұсқа мәтінімен салыстыру. Бірақ бұл салыстыру әрдайым сәйкессіздік себебін көрсете алмайды – аудармашы түпнұсқа мәтіннің мағынасын дұрыс түсінбеді ме, әлде аударылатын тілде аудармаға сәйкес келмейтін денативті таңдады ма?

Төменде Абайдың «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» өлеңінің [2, 66] 2 шумағының аудармаларын түпнұсқамен салыстыра талдап көрейік.

Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.

Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы,
Ол – ақынның білімсіз бишарасы.
Айтушы мен тыңдаушы көбі надан,
Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы.

Алдымен осы берілген Абай өлеңінің бір шумағының мәнін түсініп алайық. Өлеңде көркемдеуіш сөздердің молдығы бірден көзге түседі, алғашқы екі жолдың өзі таза **метафора** (сөздің патшасы, сөз сарасы, қиыннан қиыстырар ер данасы) болса, **фразеологиялық бірліктер** (тілге жеңіл, жүрекке жылы тию, сөз танымау), **эпитет** (бөтен сөз), **метанимия** (бишара, айтушы, тыңдаушы, парасы), **бөтен тілдік реалий** (пара) **көп мағыналы сөздер** (былғану, келу, айналасы) өлеңнің өзіндік стилистикалық ерекшелігін, ақын тілінің байлығы мен ойының тереңдігін айқындайды.

Енді қарапайым қазақтілді оқырман өлеңді қалай түсінетінін қарастырайық. Абай өлеңді **сөздің патшасы**, яғни «сөйлеудің ең жоғарғы формасы», «билеушісі», «ең мықтысы», «өтімдісі» және **сөздің сарасы**, яғни «таңдаулысы», «ерекшесі» деп сипаттайды. **Қиыннан қиыстыру** өлең жазудың «оңай еместігі», оны ақын қиналып отырып «қисынын келтіретіндігін» және де оны әркім емес тек **ер данасының** (адамның ақылдысының) ғана «қолынан келеді» деп көрсеткен. **Ақын болу үшін дана болу шарт екендігі** өлеңнің имплицитті мағынасы. Сөздің құдіреті өлеңде **тілге жеңіл**, яғни **құлаққа түрпідей тимейтін майда тілді, ешкімді жараламайтын немесе жүрекке жететін жүрекке жылы** болу еншісі. Ал өлеңдегі сөздерінің мағынасы (**айналасы**) **жұп-жұмыр тегіс**, яғни сөздер **өңделіп, ойланып, түзетіліп, таңдалып** қолдануы керек дейді ұлы Абай. Ал екінші шумақта ақынның қандай болмау керектігі сипатталады. Өлеңді **бөтен сөзбен**, яғни **орынсыз, қажетсіз, мүмкін өтірік болмаса басқа біреудің ойындағы** сөздермен араластыру ақынның **әлсіздігі, білімсіздігі, бишаралығы** деп көрсетеді Абай. Соңғы екі жолда **надан ақынсымақ** өзіндей **надан сөз ұқпайтындарға** не түсіндірмек, тек бір біріне **пара**, яғни **жұп** деп ашық айтылған. Қазақ халқы сөз күшін қадірлей білген, сондықтан **сөз ұқпайды** деген анықтама ақылсыздықтың жоғары формасына берілген. Осы ұғымнан артық ешбір сөз **адамның тәрбиесіздігін, ақылсыздығын** суреттей алмайды. Міне, мен түсінген өлеңнің мәні, рухы осы.

Осы келтірілген сөздердің мән-мазмұны мен аудармаларын қарастыру үшін келесі кестеге назар аударайық:

	Абай тілі сөздігі [3]	Sozdik.kz электронды сөздігі [4]
патша	ауысп. ең асыл, ең құнды	перен. лучший среди других; <u>наивысший</u>
сара	ең тәуірі, ең асылы, ең жақсысы	<u>превосходный</u> ; <u>лучший</u> ; <u>отборный</u> ;
қиыстыру	қисынын келтіру, үйлестіріп ретін табу	делать умело; делать складным
дана	данышпан, кемеңгер	<u>гений</u> ; <u>мудрец</u>
жеңіл тию	оңай болу	<u>легко</u>
жылы тию	жанына жағу, ұнамды болу	приятно

танымау	<i>мойындамау, түсінбеу</i>	<i>не признавать; не понимать</i>
бөтен сөзбен былғану	<i>бұзылып айтылған сөз, сөз шұбарлау</i>	<i>фраз. не к месту сказанные слова</i>
бишара	<i>шарасыз, сорлы, мүсәпір, байғұс</i>	<i>перен. беспомощный; лишенный возможности сделать</i>
пара	<i>бірсыпыра, біраз, бірталай</i>	<i>соответствовать, равный</i>
айналасы	<i>ақын бұл жерде өлеңнің мазмұны ұйқасына сай келуін айтып отыр</i>	<i>среда, окружение, вокруг, посвюду</i>

Енді аудармашылар осының бәрін орыстілді немесе ағылшынтілді оқырманға қалай жеткізді соны қарайық.

1. Вс. Рождественский аудармасы [5, 133]:

Стих – это вождь средь слов, ценнейший их убор, Талантливый поэт слагает речь в узор, Где все слова ровны, густы, округлены, Легки для языка, ласкают слух и взор.

*Излишнему в стихе, конечно, места нет,
И слов не бережет ничтожный лишь поэт.
Из тех, кто говорит иль слушает, он тот,
Кому напрасно бы давал ты свой совет.*

Аудармадағы көптеген троптар орынды қолданғанымен, *Стих – это вождь средь слов, ценнейший их убор (метафора), слагает речь в узор, ласкают слух и взор, слов не бережет ничтожный (фразеологиялық бірліктер)* өлеңнің эстетикалық әсемдігін тура жеткізе алмайды. Алайда мағынасы жағынан жақын, балама болып табылады. Ал *он тот, Кому напрасно бы давал ты свой совет* деген сөздердің жалпы мағынасын ұғу қиын. Алайда, бұл аударманы жартылай еркін әдіспен жасалған орташа сапалы аударма десек қателеспейміз.

2. Л. Руст (Е. Гарловская) аудармасы [5, 135]:

*Стихи – жемчужины меж слов, в них блеск владык...
Творить из хаоса миры мудрец привык: Да веселят они сердца, да нежат слух,
Да будет ими упоен и горд язык.*

*Стих, не взыскательный к словам, – лишь тлен и хлам.
Собой убожество певца он выдал сам. Но
многим ли дано постичь усладу слов? Средь
слушателей и певцов – простор глупцам.*

Бұл аудармашы-ақын тым әсірілеп, түпнұсқада жоқ теңеулерді өз жанынан көп қосып, мысалы, *жемчужины меж слов, лишь тлен и хлам, убожество певца, постичь усладу слов, простор глупцам* деп лирикалық пафоспен аударған. Туынды авторлық

баяудан айрылып, тек негізгі ой «өлеңнің құдыретті» екендігі ғана берілген. Абайға тән сөз саптаулары жоғалған.

3. В. Звягинцева аудармасы [5, 138]

*Поэзия – властитель языка,
Из камня чудо высекает гений.
Теплеет сердце, если речь легка,
И слух ласкает красота сравнений.*

*А если речь певца засорена
Словами, чуждыми родному духу,
– Такая песня миру не нужна,
Невежды голос люб дурному слуху.*

Аудармашы өлеңді - поэзия, сөзді - язык деп трансформация әдісінің жалпылау (генерализация) түрімен аударуы өте орынды. Алайда тастап кету де бар, мысалы, *сөз сарасы, Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы, Ол – ақынның білімсіз бишарасы* аударылмай, басқа ұғымдармен ауыстырылған. Ал ақынды *певец* деуі семантикалық сәйкессіздік тудырып, соған қатысты түпнұсқада жоқ *родной дух, песня миру не нужна* деген сөздерді қосып тұр.

4. Ю. Кузнецов аудармасы [5, 140]:

*Поэзия – царица языка,
Она во власти только знатока. В
ней слову вольно и душе тепло.
Округлы формы, поступь так легка.*

*Кто допускает сор чужих словес,
Тот вовсе не поэт, а мелкий бес.
Читатели – все больше из невежд,
И не дано им слова знать на вес.*

Ю. Кузнецовтің ақындық қабілеті жоғары аудармашы екендігі аударма туындысын бір оқығаннан байқалады. Осындай аударманы поэтикалық аударма десек қателеспейміз. Өлеңнің рухы толық беріліп, мағынасы бұрмаланбай барынша дәл жеткізілген. Әрине, тура асыл нұсқаның деңгейіне жетпесе де, соған лайықты аударма болып тұр. Ақынның сөздері өзінікі болуы шарт екендігін, сөз салмағы бар екендігіне баса аударған аудармашы Абайдың түпкі ойын басқалардан анағұрлым жақсы ұққандай әсер қалдырады. Ал *знаток, словеса, бес* біраз ирониялық сипат бергенмен, аудармашының өз тарапынан еш әсер, сөз қоспай поэтикалық аударма жасау мүмкін емес екендігінің дәлелі.

5. А. Кодар аудармасы [5, 142]:

*Поэзия — слов благороднейших царь,
Свести несводимое должен твой дар.
Пусть радует он и язык нам и сердце,
Повсюду неся одинаковый жар.*

*Но если слов чуждых затешется грязь,
То этот поэт — неумеха средь нас.
Сказитель и слушатель стоят друг друга,
Как пара невежд без ушей и без глаз.*

Аудармашы өлеңнің түпкі мағынасын жеткізе білгенмен, ақын стилін айқындаушы *сөз сарасы, ер данасы, сөз айналасы* сияқты сөздерді аудармай тастап кетсе, басқа жерлерінде түпнұсқада жоқ *дар, жар, без ушей и без глаз* сөздерін қолданған. Өлең –

поэзия, сөз патшасы – слов благороднейших царь, Қиыннан қиыстыру – Свести несводимое сөздері аудармашының жақсы аударма шешімін таба білгендігін көрсетеді.

6. М. Адибаев аудармасы [5, 144]:

*Поэзия – властитель слов, ее глубины
И мыслей вязь, доступны только гению
мужчины. Достойные слова согреют сердце,
Лишь реченья и в камне открывают вдохновенье.*

*Последним станет тот поэт несчастный,
Убогим словом ранивший язык прекрасный.
Невежды многие кто говорит и внемлет,
Толпа достойна их, здесь все напрасно.*

Аударма туындысы - адекватты, таза поэтикалық аударма. Абай өлеңінің негізгі мән-мағынасы орыстілді оқырманға барынша жеткізілген. Басқа аудармашылар тастап кеткен *сөз сарасын – ее глубины* деп тамаша аударған, *қиыстыру – мысли вязь, ер данасы – гений мужчины, бишара – несчастный, надан – невежды* сөздері аударма баламалығының жақсы деңгейін көрсетеді. Әрине, *Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы - Лишь реченья и в камне открывают вдохновенье* мағынасы түпнұсқадан сәл алшақ, алайда өрескел семантикалық бұрмалау емес.

7. Olga Shartse (Ольга Шартце) аудармасы [6, 24]:

*Poetic speech, the Queen of literature, implies
The finest words put well together by the wisest
bards. Words that a person easily can memorise,
Words that will smoothly flow and touch the heart.*

*Lines cluttered with unnecessary words
Speak of the poet's helplessness and lack of culture.
Alas, there are so many ignorants among the poets,
So many readers who're not competent to judge.*

Аудармашының қолданған *Poetic speech, the Queen of literature (Поэтикалық сөз – әдебиет патшайымы)* аудармасы түпнұсқадан тікелей емес, өлеңнің орыс тіліндегі нұсқасынан немесе жолма-жол аудармасынан ағылшынға аударғанын көрсетеді, өйткені *Poetic speech* орысша *поэзия, поэтическая речь* (женский род) болып, *the Queen of literature* (*королева литературы*), яғни сөздің *патшасы* емес *патшайымы* болып тұр. Бұл ешқандай қателік емес, қайта өлеңге жаңа сипат беріп тұрғандай жақсы әсер қалдырады. Өлеңнің басқа жолдары түпнұсқаға мейлінше баламалы болып, елеулі мағыналардың бәрі аударылған, мысалы, *by the wisest bards* (*дана ақын*) – *ер данасы, smoothly flow and touch the heart* (*жүрекке жайлы тию*) – *Тілге жеңіл, жүрекке жылы тию, poet's helplessness* (*шарасыздығы*) – *ақынның білімсіз бишарасы, many ignorants* (*көптеген надандар*) – *надан*. Жалпы мағыналық мазмұн толық сақталып тұр. Әрине, поэзия аудармасы болғандықтан, аудармашының кейбір сөздері түпнұсқаның ұлттық калоритін тура бере алмайды. Алайда аудармашы барынша эквивалентті аударма жасауға тырысқан. Бұл аударманың жетістіктері: түпнұсқаның шынайы мағынасы, сөздерінің әсемдігі мен лирикасы барынша жеткізілген. Өлең сөздері жақсы ұйқасып, түпнұсқаның әуезділігі, рифмасы мейлінше сақталған.

Бұл мақалада Абай Құнанбаевтың көпшілікке танымал «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» өлеңінің орысша жолма-жол аударма негізінде орындалған 4 орыс және 1 ағылшын, түпнұсқадан тікелей аударылған 2 орыс тіліндегі көркем аудармалары қарастырылды. Түпнұсқа мен оның аудармалары арасындағы мағыналық, құрылымдық ерекшеліктерге және аудармалардың поэтикалық аударма талаптарына сәйкестігіне мән берілді.

Авторлық көзқарас негізінде ойға түйгенім, ұлы Абай өлеңдерін аударуда ақынның түпкі ойын, даналығын басқа тілде толықтай, тура жеткізу оңай емес. Оған қазақ тілінің басқа тілдерден, мысалы, орыс, ағылшын тілдерінен грамматикалық, лексикалық, құрылымдық айырмашылықтары, Абай философиясының тереңдігі, дана ақынның сөз саптауы, бейнелеу құралдары, ұлттық калорит, діл мен дін айырмашылықтары, аудармашылардың түпнұсқа тілін түсінбеуі, т.б. себеп. Көп аудармалардың түпнұсқадан тікелей емес, жолма-жол аудармадан жасалуы да соның салдары болып табылады. Ал жолма-жол, дәлме-дәл, сөзбе-сөз аудармалар ешқашан толыққанды поэтикалық аударма бола алмайды. Алайда қолда бар дүниені қастерлеп, аудармашылар еңбектерін құрметтеп, оларды салыстырмалы түрде қарасақ, Ю. Кузнецов пен М.Адибаев аудармалары поэтикалық аударма үлгісіне сай, мазмұны мен пішіні жағынан түпнұсқаға жақын аудармалар болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Robinson, P. (2010). Poetry & translation: The art of the impossible. Liverpool: University Press. P. 196
2. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жыйнағы. 1-Том, Өлеңдер мен поэмалар, Алматы: Қазақтың Мемлекеттік Көркем әдебиет баспасы, 1957 – 368 б.
3. Абай Тілі Сөздігі, Алматы: Қазақ ССР-нің Ғылым баспасы, 1968 – 734 б.
4. Русско-казахский словарь, <https://sozdik.kz/>, интернет-ресурс
5. Абай. Тридцать семь стихотворений / Сост. и пер. М.Адибаев – Алматы: Дом Печати Эдельвейс, 2006 г. – 440 с.
6. Abai Kunanbayev. Selected poems. Translated from Russian, Alma-Ata: “Zhazuzhy”, 1985 – 176 pp.

ABAI KUNANBAYEV SUR LE PROBLÈME DE L'ÉDUCATION MORALE

Aitkazy Madina Ruslankyzy

Un étudiant de l'Université Nationale Eurasienne

Nour-Soultan, Kazakhstan

madina-aitkazy@mail.ru

Gestionnaire de projet: Beysembaeva Gulshat Zeinelhabidenovna

Annotation. Dans cet article, les points de vue philosophiques et pédagogiques du grand humaniste Abai Kunanbaev sur le problème de l'éducation morale sont examinés. Une attention particulière est accordée aux problèmes universels fondamentaux de la formation des principes et des valeurs morales dans la vie de chaque personne. 3

Бұл мақалада ұлы гуманист Абай Құнанбаевтың адамгершілікке тәрбиелеу мәселесіне қатысты философиялық-педагогикалық көзқарастары қарастырылады. Әр адамның

өмірінде адамгершілік принциптері мен адамгершілік құндылықтарын қалыптастырудың жалпыадамзаттық негізгі проблемаларына ерекше назар аударылады.

This article examines the philosophical and pedagogical views of the great humanist Abai Kunanbayev on the problem of moral education. Particular attention is paid to the fundamental universal problems of the formation of moral principles and moral values in the life of every person.

Mots clés: influencer, l'humanité, un idéal, le penseur, la diligence.

Chaque nation a des piliers spirituels et moraux. L'un de ces supports fondamentaux dans la conscience du peuple kazakh est l'héritage créatif de l'éminent illuminateur Abai Kunanbayev. Ses œuvres reflètent autant que possible les traditions de l'art populaire et la compréhension des problèmes de la société.

Abai est l'un des plus grands humanistes du passé. Influencer l'esprit et les sentiments des gens, renouveler la société par la parole poétique, le respect profond de la dignité humaine, voilà ce qui caractérise l'humaniste Abai.

Ce n'est pas pour le plaisir de composer un poème,

Je ne remplis pas un poème de fiction,

Pour ceux qui ont l'ouïe sensible, le cœur et l'âme.

C'est pour les jeunes que je donne naissance à mon poème, - c'est pourquoi Abai lui-même a défini le sujet de son œuvre.

Oui, elle l'est pour les jeunes - pour l'avenir de leur peuple, et dans leur brillant avenir, malgré toutes les difficultés de son temps, le grand penseur, poète illuminateur-démocrate n'a pas perdu sa foi, en disant: "Qui n'a pas connu le mal? Seul celui qui ne veut pas perdre espoir... La vérité qu'il n'y a rien de constant dans le monde signifie que le mal n'est pas éternel... Le printemps ne fleurit-il pas après un hiver rigoureux et neigeux, qui est riche en eau et beau?! L'un des "mots" se termine par cette pensée: "Et je pense qu'il est peut-être bon de vivre ainsi, en se précipitant vers l'œil de l'espoir pour l'avenir".

Si nous nous tournons vers les vues pédagogiques d'Abai, qui ont été formées au siècle dernier, elles reflètent les problèmes humains fondamentaux de la théorie et de la pratique pédagogiques.

En voici quelques-unes: "Seul le fait de savoir qu'un homme est vivant, seul le fait de savoir que le siècle est en mouvement, seul le fait de savoir que la bougie des cœurs...".

Bien qu'Abai n'ait pas écrit d'œuvres philosophiques et pédagogiques particulières, mais presque toutes sans exception les œuvres de l'ardent mentor de la jeunesse sont imprégnées d'édifications morales et éthiques, basées sur les intérêts, les idéaux moraux et la sagesse des travailleurs, sur la créativité de l'intelligence nationale kazakhe - akyns et compositeurs, sur les réalisations de la pensée publique de l'Est et de l'Ouest.

Aujourd'hui, les réflexions d'Abai sur la formation des principes et des valeurs morales dans le processus de la vie elle-même sont réelles, en contraste avec la doctrine religieuse sur la "prédétermination divine" de la morale. Selon Abai, une personne ne naît pas avec des qualités de personnalité toutes prêtes. Toutes les notions de vertu, toutes les règles de comportement sont acquises dans le processus de sa vie et de son activité. Il fait appel à la jeunesse:

Ne vous lancez pas dans le feu de l'action, soyez fier du vôtre:

Et toi, mec, tu es une brique de l'univers. Allonge-toi toi-même dans la construction de la vie.

Malgré des situations sociales différentes, dit M. Abai, les gens sont égaux par rapport à la nature. A propos de cette égalité biologique naturelle des personnes, Abai écrit en 34 mots de Paroles édifiantes: "Dans ce monde, la naissance et la croissance, la satiété et la faim, le chagrin et la mort, la structure du corps et le lieu d'où vient l'homme et où il doit aller sont tous les mêmes".

Et puisque les gens sont égaux, il n'est pas nécessaire qu'ils cherchent à imposer leur volonté et leur pouvoir aux autres, car ils ne sont pas meilleurs que les autres. Au contraire, les peuples, les nations doivent être imprégnés du respect mutuel, s'aimer, vivre en paix, ne pas s'en vouloir ni s'envier les uns les autres.

Au centre de la compréhension du monde d'Abai, comme d'autres penseurs, se trouve donc une personne dont l'essence est considérée de manière extrêmement multidimensionnelle, du point de vue biologique, psychologique, social et pédagogique. Il est attiré par l'image esthétique et éthique de l'homme, son éducation, le monde de ses sens et de son intellect, ses idéaux et le but de la vie.

Malgré leur égalité naturelle, les gens, selon Abai, ne sont pas moralement égaux entre eux: certains sont immoraux, vicieux, insensés, rusés, tandis que d'autres sont moraux, vertueux, intelligents, modestes, etc.

Abai a exprimé son idéal éthique le plus élevé dans une formule morale: "Adam Bol!" - Soyez un homme! avec lequel il s'adresse en premier lieu aux jeunes. La signification éthique de la formule Abai "Adam Bol!" est d'apprécier le rôle de l'affectation humaine dans la vie. Dans sa compréhension, l'homme doit combiner la raison et l'humanité, la diligence et l'éducation, l'amitié et l'amour. Il ne se lassait jamais de rappeler à ses contemporains que le soleil et la lune sont l'ornement du ciel, que les forêts et les baies sont l'ornement des montagnes, et que l'ornement de la terre est l'homme.

- Soyez un homme! avec lequel il s'adresse en premier lieu aux jeunes. La signification éthique de la formule Abai "Adam Bol!" est d'apprécier le rôle de l'affectation humaine dans la vie. Dans sa compréhension, l'homme doit combiner la raison et l'humanité, la diligence et l'éducation, l'amitié et l'amour. Il ne se lassait jamais de rappeler à ses contemporains que le soleil et la lune sont l'ornement du ciel, que les forêts et les baies sont l'ornement des montagnes, et que l'ornement de la terre est l'homme.

Abai attache une importance particulière à l'éducation familiale dans l'éducation des jeunes. Les premiers et les plus importants éducateurs, les enseignants, selon Abai, sont les parents.

Le saint Abai croyait que le temps, plein d'ignorance et d'obscurité, passerait et qu'il serait remplacé par un monde lumineux à construire par les jeunes.

Accordant une importance primordiale au rôle de l'éducation dans la formation de l'homme et luttant contre ceux qui essayaient d'expliquer les vices des gens par le précepte de la roche, Abai a souligné que l'homme ne reçoit pas de la nature des qualités morales, il ne devient moral ou immoral que dans le processus de l'éducation. Qui est l'éducateur de l'enfant? Bien sûr, ce sont avant tout les gens qui l'entourent. Ils sont divisés en 3 groupes par Abai.

D'abord, c'est Abai, les parents, les frères et sœurs, c'est-à-dire la famille, l'environnement apparenté de l'enfant. Deuxièmement, ce sont des enseignants, des éducateurs, des mentors, c'est-à-dire des adultes qui sont professionnellement responsables de l'éducation de l'enfant. Et, troisièmement, ce sont des pairs, des amis, des camarades.

Mais Abai fait une conclusion morale et éthique importante: laquelle de ces catégories de personnes est la plus respectée par les enfants, laquelle d'entre elles ils croient le plus, dont l'influence est la plus forte, la plus significative. Selon Abai, un être cher est le premier et le principal mentor des enfants.

Abai, dans ses Paroles édifiantes, rappelle également à plusieurs reprises que la morale des enfants kazakhs se détériore à cause de la mauvaise éducation de leurs parents, leurs mentors, en raison de l'influence néfaste de pairs ignorants.

La formule de moralité dans l'interprétation d'Abai : «Adam Bol!» ("Soyez humain !") figure également dans les dispositions suivantes. La maturité humaine, aux yeux de l'illuminateur, est définie par trois qualités principales : l'esprit, le cœur, la volonté. La société et les personnes doivent être fondées sur des individus qui maîtrisent parfaitement ces qualités. En véritable patriote, Abai voyait l'avenir de son peuple dans l'éducation, les lumières, le développement de la science et de l'art, dans le travail acharné et créatif. Il a écrit : "Celui qui a le plus de connaissances, d'amour et de justice est le sage, l'érudit et le détenteur de la paix".

Le penseur appelle activement son peuple à ne pas rester immobile, à se développer, à s'améliorer, à enrichir constamment son monde spirituel.

Abai dans "Le Livre des Mots" réfléchit sur l'importance de la culture et de la science mondiales pour l'éveil du peuple kazakh. Dans le Kazakhstan moderne, dans le contexte de la mondialisation du monde, l'appel du grand Abai à étudier le monde, à préserver sa propre identité, sa dignité nationale et humaine, à multiplier le nombre d'amis, à renforcer l'amitié avec le monde entier est urgent. Abai comprenait l'homme comme une personne intégrale dotée d'une âme et d'un esprit. La spiritualité est l'élément qui définit une personne, qui est absorbée par les livres et la sagesse populaire, l'art et l'expérience spirituelle.

L'interprétation éclairée de l'Abai était considérée comme un moyen d'améliorer l'homme et la société. En maîtrisant le monde de la culture, on perçoit certaines idées et idéaux, langages et normes de comportement. Pour le grand poète, penseur, humaniste, porte-parole des dumas secrets du peuple kazakh Abai Kunanbayev, l'essentiel est l'humanité, la valeur de l'existence humaine, le fait de trouver sa place dans la vie. Faire appel aux conseils et aux préceptes moraux d'Abai peut beaucoup nous aider à surmonter notre propre imperfection morale et surtout à éduquer la jeune génération. Mettant en avant son principe moral «Adam Bol!» ("Soyez humain !") dans le cycle des œuvres poétiques moralisatrices, Abai développe pour les jeunes tout un code éthique d'amitié et de camaraderie, d'amour dans le mariage, de devoir et de conscience, de courage et de beauté des relations humaines, etc. De tels travaux sont typiques à cet égard : "Oh, des dzhigits, des rires coûteux, pas de blague", "Étudier dans un internat" et bien d'autres. Si dans certains poèmes, Abai enseigne ce qu'il faut faire pour être humain, dans d'autres, il enseigne ce qu'il ne faut pas faire pour devenir humain. Par exemple, "Ne faites pas d'étalage", "Je suis épuisé, je suis trompé par tout le monde" et d'autres encore.

Appréciant le rôle de l'éducation dans le changement de la morale des gens, Abai définit les objectifs moraux de l'éducation et de l'enseignement. Selon Abai, le but suprême de l'éducation est de faire d'un enfant un travailleur et un patriote, tandis que le but de l'éducation est de connaître l'univers, d'acquérir des connaissances, de recevoir une éducation et une profession.

Abai considère que le travail et l'éducation sont les principaux moyens d'éducation morale. Il n'a presque aucun travail qui ne mentionne pas l'importance du travail dans la vie humaine. Abai chante le travail comme le besoin vital de l'homme et la base de sa moralité. L'homme de travail est le véritable porteur de la vertu. Quant à la science, à l'éducation, Abai les considère comme des moyens universels pour résoudre tous les problèmes moraux, c'est-à-dire l'éducation chez un jeune homme du désir de savoir, de la raison. Abai cherche à prouver la nécessité de rendre l'éthique des sciences et la science rendre éthique, morale. L'un des moyens d'atteindre ce ratio idéal, Abai le voit dans la prudence et la modération.

La modération dans les besoins d'Abai, et plus encore dans ses actions, agit comme une catégorie morale unique, un commandement. Connaître la mesure de tout et de rien, c'est une grande affaire.

"Ne soyez pas confus dans vos pensées, habillez-vous, ne perdez pas la raison. Dans la nourriture, dans la boisson, dans le projet, dans l'habillement, dans les embrassades, dans les baisers, dans la passion pour la richesse, même dans le carriérisme et la ruse - tout a une mesure. Tout ce qui est au-dessus de la mesure est mauvais".

Et la mesure doit être suggérée à une personne par sa conscience, qui est un régulateur moral des actions et du comportement. Une personne consciencieuse ressent sa responsabilité morale devant les personnes qui l'entourent, car la conscience est l'estime de soi de ses actes. Pour se préserver à temps d'actes immoraux, Abai propose régulièrement des auto-rapports à sa conscience.

Ainsi, Abai formule dans sa poésie et sa prose les principes moraux les plus généraux de son idéal éthique supérieur «Adam Bol!» ("Soyez humain !"). Ainsi, Abai formule dans sa poésie et sa prose les principes moraux les plus généraux de son idéal éthique supérieur «Adam Bol!» ("Soyez humain !").

Premièrement, c'est la diligence, deuxièmement, le désir de connaissance, le caractère raisonnable, troisièmement, la modération, quatrièmement, la conscience, et cinquièmement, la maîtrise de soi, l'auto-éducation, l'autodiscipline.

On peut soutenir que les normes morales proclamées au siècle dernier par Abay, condamnant, d'une part, la méchanceté, la malhonnêteté, la débauche, d'autre part, élevant l'amour pour le travail, la lutte désintéressée pour les intérêts du peuple, l'honnêteté, la véracité, la persévérance dans l'étude de la science, son idéal éthique le plus élevé «Adam bol! non seulement n'ont pas perdu leur signification à notre époque, mais ont acquis un nouveau pouvoir de sondage et exigent de chacun leur étude et leur maîtrise les plus minutieuses.

RÉFÉRENCES:

1. Abai Kounanbaïouly (trad. Galymjan Moukanov, préf. Galymjan Moukanov), Réflexions en prose, poèmes Iskander et Masgoud, Almaty, Raouan, 1994, 108 p. (ISBN 5-625-02531-2)
2. Abai Kounanbaïouly, Paroles édifiantes, Almaty, Bilim, 2000, 125 p.
3. Moukhtar Aouézov (trad. Léonide Sobolev, Antoine Vitez, préf. Louis Aragon), La Jeunesse d'Abai, Gallimard, coll. « Littératures soviétiques (no 5) », 1958 (ISBN 2070201988)

ҚАЗІРГІ КЕЗДЕ ШЕТ ТІЛІНДЕ ЛЕКСИКАНЫ ОҚЫТУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ахметова Г.С.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті

Нұр-Сұлтан

gulnarakzkk@gmail.com

Аталмыш мақалада ұлы ақын Абай Құнанбаевтың педагогикалық көзқарастары мен болашақ ұрпақ үшін шет тілін үйренудің маңыздылығы туралы құнды дидактикалық пікірлері қарастырылған. Сонымен бірге, аталмыш мақалада автор қазіргі кезде шет

тілінде лексиканы үйретуде лексика-семантикалық модельдеудің тиімділігі мен өзектілігін қарастырып, күрделі лексикалық бірліктерді жүйелі және тиімді түрде таныстыру үшін "лексика-семантикалық өрістерді модельдеу" арқылы оқытудың лингводидактикалық мәселелерін шешу маңызды деп тұжырымдайды.

В данной статье рассмотрены педагогические взгляды великого поэта Абая Кунанбаева и ценные дидактические вопросы о важности изучения иностранного языка для будущих поколений. Вместе с тем, в данной статье автор в настоящее время рассматривает актуальность и эффективность лексико-семантического моделирования при изучении лексики на иностранном языке, утверждает, что важно решение лингводидактических проблем обучения посредством "моделирования лексико-семантических полей" для систематического и эффективного ознакомления сложных лексических единиц.

This article discusses the pedagogical views of the great poet Abay Kunanbayev and valuable didactic issues about the importance of learning a foreign language for future generations. Furthermore, in this article, the author currently considers the relevance and effectiveness of lexical and semantic modeling in the study of vocabulary in a foreign language. The author states that it is important to solve linguodidactic problems of learning through "modeling of lexical and semantic fields" for systematic and effective acquisition of complex lexical units.

Түйін сөздер: ұлы тұлғаның мұрасы, лексика-семантикалық өріс, модельдеу.

Абайды зертеуші ғалымдар ұлы ақын және халық ұстазы деп біледі. Ақынның шығармашылық қызметі - халықтың рухани қазынасы. Ұстаздық, ойшыл ақынның пікірінше, жастарды ізгілікке, адамгершілікке үйретушілік. Абай халықтың болашағы жастарды адамгершіліктің игі қасиеттеріне тәрбиелеуші үлкендерден ұстаздық шеберлікке лайық қабілет болуын талап етті. Абай Құнанбаевтың кез келген еңбектері педагогикалық көзқарастарға толы қазақ халқының асыл мұрасы, оқытушылардың педагогикалық нұсқаулығы ретінде қарастыруға болады. Ақын өзінің еңбектерінде ұстаздарды кәсіби шеберліктерін шындап, білім беру жолында адал еңбеу етуге шақырады, оны «Ұстаздық қылған жалықпас Үйретуден балаға...» деп тұжырымдайды.

Сонымен бірге, ақын жастарды тіл үйренуге шақырып, жан-жақты білімін тереңдеп, шыңдауға үгіттейді. Өнер-білімсіз қоғамның пайдалы азаматы болудың мүмкін емес екендігін терең түсінген ол: “Барынды салсаң да балаңа орыстың ғылымын үйрет... өнер де, ғылым да орыста тұр. Орыстың ғылымы, өнері дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі... Сен оның тілін білсең, көкірек- көзің ашылады», - деп, орыс тілін үйренуге де ерекше мән берді. ” – деп озық мәдениетті орыс халқын өнеге етті. Ол оқу-ағарту саласындағы таптық, ұлттық және мүліктік шектеулерге қарсы шығып, оқытудың ана тілінде жүргізілуіне баса назар аударды. Абай Отыз сегізінші сөзінде ғылымды әл-Фарабидің үлгісімен сала-салаға бөліп, ұстаздарға ғылым негізін жоспарлы және жүйелі түрде балаға түсінігіне ұғымды, қызықты, тартымды етіп оқытуға, білімді өмір талабымен ұштастыра білуге кеңес береді. Ақын ғақлияларында оқудың шәкірттердің ынтасын арттыратындай түсініктілігі мен ерікті, көрнекілігі жайлы құнды дидактикалық пікірлер айтты. Ол жеке адамның қалыптасуына оқу-ағарту ісін ақыл-ой, адамгершілік тәрбиесімен тығыз сабақтастыра қарастырады.

Ақын Абай шет тілін үйрену барысында адам басқа бір ұлттың сөзін, сөйлем құрау тәсілдерін меңгеру арқылы оның ойлау жүйесіне еніп, рухани әлеміне үңіледі; жаңа бір халықтың ұлттық болмысын таниды деп тұжырымдаған. Шет тілінде сөйлеу арқылы сол ұлтша ойлайды; осылайша сол ұлтпен қарым-қатынасы мен мәдениеті де жоғарлайды. Ең бастысы басқа тілдерді білу адам мен адамды, ұлт пен ұлтты, халық пен халықты

жақындастыра түседі [1, б.25]. Тіл үйрену арқылы адам жаңа бір әлемнің, әлемдік өркениеттің есігін ашып, сол ортамен таныса бастайды. Бірінші кезекте адамның ақпараттық, мәдени және экономикалық кеңістігі кеңейіп, таным-түйсігі арта түседі. Ақын Абайдың келешек ұрпағына қалдырып кеткен өсиет сөздері бүгінгі күнде өз құндылығын жоймай, керісінше одан әрі өзекті болып отыр.

Қазақстанның әлемдік қоғамдастыққа қарқынды енуі — инновациялық-индустриалдық экономика, қоғамның ақпараттануы, білім кеңістігінің сәйкестілігі және халықаралық стандарттың енгізілуі адамның санасын және мінез-құлқын түбірінен өзгертеді, адам баласы осылардың көмегі арқылы өзін қоршаған ортаны өзгертеді және өзі де өзгереді. Мұндай жағдайда уақыттың қажеттіліктері мен шындықтарына жауап беретін шет тілдерін оқытудың жаңа тәсілдері қажеттілігі ерекше өзекті болып отыр. Негізгі назар коммуникацияны дамытуға, оқушылардың қарым-қатынас жасау қабілетіне, қарым-қатынас процесінде тілді меңгеруге аударылады [2, б.20]

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың "Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік" атты Қазақстан халқына Жолдауында: "біздің міндетіміз — білім беруді экономикалық өсудің жаңа моделінің орталық буынына айналдыру. Оқу бағдарламаларын сыни ойлау қабілетін және ақпаратты өз бетінше іздеу дағдыларын дамытуға бағыттау қажет ... Қазақ тілі өзінің басым позициясын сақтап қалады. Оның одан әрі дамуына көп көңіл бөлінеді. Сонымен бірге, бүгінде ағылшын тілі жаңа технологиялар, жаңа өндірістер, жаңа экономика тілі болып табылады... ағылшын тілін меңгермей, Қазақстан жалпыұлттық прогреске жете алмайды" [3, б.4]

Әлемдік қоғамдастықтың қазіргі заманғы жаһандық даму үрдістері, халықаралық интеграция мен мәдениетаралық өзара іс-қимылды кеңейту, ал Қазақстанның халықаралық ынтымақтастығы, тіл мәртебесін жаһандық жалпыадамзаттық транслятор деңгейіне дейін мәдениет, шетелдік білім беруді басымдыққа бөлуге мүмкіндік берді [4, б.76].

Ағылшын тілі халықаралық қарым-қатынас жасау тілі ретінде республикалық мәндегі пәндер дәрежесіне көшірілді және жалпы пәндер қатарында мемлекеттік тіл (қазақ тілі), орыс тілі — ұлттар арасындығы қарым-қатынас тілі қатар тұрады. Осыған орай тілді меңгеру ғана емес, оны шынайы қарым-қатынас жасауда қолдана білу, яғни тілді практикалық тұрғыдан меңгеру, демек, «мәдениаралық біліктілік» туралы сөз болып отыр. Стратегиялық міндеттердің бірі ретінде мемлекеттік тілді оқыту, халықаралық қарым-қатынас ретінде орыс тілін, сонымен қатар шет тілдердің біреуін (ағылшын тілді) оқыту басқа мәдениетке, тарихқа, географияға, әдебиетке, өнерге, ғылымға бейімдеу арқылы білімдік мақсаттардың жетістігіне кепілдеме береді [5, б.4].

Соңғы уақытта Қазақстанда шет тілінің мәртебесі айтарлықтай өзгерді. Әлемдік қоғамдастыққа кіру, елдегі экономикалық және әлеуметтік-мәдени жағдай шет тілдерін білуге деген үлкен сұранысты қамтамасыз етті, оларды зерттеудің қуатты мотивациялық негізін құрды. Бүгінгі таңда шет тілдерін білу енді сән емес, қажеттілікке айналды. Мүмкіндіктер олардың зерттеу жеткілікті айтпағанда, оқыту әдістемелері. Осыған қарамастан, тілдерді сәтті меңгеруге кедергі келтіретін көптеген мәселелер туындайды.

Негізгі проблемалардың бірі-студенттердің шет тілдерін үйренуге психологиялық дайындығының төмендігі болып тұр. Көпшілігіміз кеңестік білім беру стандарттарының дәстүрін жалғастырамыз, шамадан тыс көтеріңкі талаптар қоямыз, яғни мінсіз сөйлеу, қатесіз жазу және тіпті тіл иелерінің өздері де сақтай бермейтін грамматикалық ережелерді жақсы меңгеру; күнделікті сөйлеуде олар дұрыс грамматикалық формаларды дұрыс айтуға және таңдауға ұмтылмайды. Студенттер шет тілін оқып, меңгеруде қызығушылық танытпай, сенімсіздік пен қабілетсіздік танытып жүргендерінің себебі де осы болып табылады. Бүгінгі таңда шет тілдерін оқытудың мүлдем жаңа әдістемесі қалыптасуда, оның мақсаты коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру, яғни қарым-қатынас жасауға, сөйлесуге, түсінуге және басқа мәдениетті құрметтеуге үйрету болып табылады. Ағылшын, неміс немесе кез-келген шет тілін студенттер оқу пәні, пән ретінде қабылдамауы керек,

бірақ қазіргі өмірдің ажырамас бөлігі, қарым-қатынас құралы ретінде жоғары бағаланып, қабылдануы керек. [5, б. 144-145]. Сондықтан шет тілі оқытушыларына студенттер арасында еркін, бірақ сонымен бірге іс жүзінде құнды қарым-қатынас, өзара іс-қимыл, тілдік байланыс құру қиын және жауапты міндет жүктелген. Ғылыми зерттеулер және туған тіл мен шет тілді өзара байланыс арқылы оқыту практикасы тұлғаның жан-жақты дамуына, тілдердің жақсы әсер ететінін және өзара байытатынын дәлелдейді.

Тұлғаның тілдік білімінде бүгінгі таңда білім алушы тұлғасының өзін-өзі дамытуын ұйымдастыра, басқара және бақылай отырып, өз қызметінде оқыту және тәрбиелеу функцияларын біріктіретін мектеп пен жоғары оқу орындарына ерекше жауапкершілік жүктеледі. Олар негізгі міндетті сәтті шешу үшін қуатты теориялық, практикалық және эксперименттік әлеуетке ие болуы керек - кем дегенде мемлекеттік, орыс және шет тілдерін білетін, әртүрлі жағдайларда коммуникативті қабілеттерін көрсете алатын, ұлттық-мәдени байлықты сақтауға, көбейтуге және көбейтуге бағытталған бәсекеге қабілетті түлекті тәрбиелеу. Қазіргі заманғы қазақстандық қоғамның алдында тұрған міндет жас ұрпақты екі және одан да көп шет тілдерін сапалы меңгеру үшін жағдайлармен қамтамасыз ету болып табылады. Қазақстандық мектептерге шет тілінің жақсы мұғалімдері қажет [6, б.21].

Қазіргі кезде мектептерде шет тілі мен қолданылатын әдістердің арасындағы алшақтық сезіледі. Мұндай сәйкессіздік мұғалімдер мен әдіскерлерді осы мәселені шешудің жаңа және тиімді жолдарын іздеуіне түрткі болады. Қазіргі уақытта шет тілі қарым-қатынас және таным құралы. Қазіргі әлемде шет тілі ақпарат алу және жинақтау құралы болған кезде, сөйлеу, тыңдау, оқу және жазу сияқты сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін білу қажет.

Қазіргі таңда шет тілдерін оқыту әдістемесінде ғалымдар үнемі лексиканы оқытудың тиімді жолдарын табуға тырысады, өйткені адам белгілі бір сөздік қорына ие болмаса тіпті қарапайым қарым-қатынас мүмкін емес [7, б.144]. Шет тілдерін оқытудың теориясы мен практикасында лексиканы тиімді түрде үйрететін көптеген зерттеулер бар. Ғалымдар шет тілдік лексиканы игерудің психологиялық жағын, тыңдау, оқу, сөйлеу және жазуды үйрену кезінде лексикалық дағдыларды қалыптастыру процестерін қарастырады. Бүгінгі таңда проблемаларды шешу жолдары қарастырылуда:

- лексикалық бірліктердің мағынасын дұрыс ашу;
- лексикалық бірліктерді оларды игеру қиындықтарына қарай жіктеу;
- оқушылардың белсенді, пассивті және потенциалды лексикалық қорын қалыптастыру үшін лексиканы таңдау;
- оқушылардың лексикалық қорын байыту;
- лексикалық бірліктерді ассимиляциялау барысында қолданылатын стратегияларды әзірлеу (когнитивті, коммуникативті және т. б.);
- сөйлеу әрекетінің әртүрлі түрлерінде лексикалық дағдыларды қалыптастыруға және жетілдіруге бағытталған лексикалық жаттығулар кешендерін әзірлеу [8, б.30]

Қазіргі уақытта лингвистердің назарында негізінен лексикалық бірліктерді зерттеудің семантикалық және прагматикалық аспектілері жатыр. Лексика-семантикалық өріс-бұл лингвистикада көбінесе кейбір жалпы (интегралды) лексикалық-семантикалық ерекшелікпен біріктірілген тілдік бірліктердің жиынтығын білдіру үшін қолданылатын термин; басқаша айтқанда, мағынаның кейбір тривиалды емес компоненті бар. Бастапқыда мұндай лексикалық бірліктердің ролінде сөздің лексикалық деңгейінің бірліктері қарастырылды; кейінірек лингвистикалық еңбектерде семантикалық өрістердің сипаттамалары пайда болды, оларға фразалар мен сөйлемдер де кіреді. Яғни, әр сөздің артында семантикалық өрісті құрайтын дыбыстық семантикалық, механикалық байланыстар жүйесі болуы керек.

Семантика - (фр. Semantique, грек тілінен. semantikos-белгілеу, sema — белгі). Бір сөздің айналасында пайда болатын ассоциациялар кешені "семантикалық өріс" деп аталады (А. Семантикалық өрістің нақты болуы бір-бірімен байланысты барлық сөздерді құрайды. Әр сөз басқа семантикалық байланыстармен байланысты: ситуациялық, концептуалды,

дыбыстық және т. б. Семантикалық сөздің болуы адамның жадында барлық сөздер рет-ретімен, ұйымдасқан түрде, сөзді қабылдау және атау процесі бала үшін өте күрделі процесс екенін көрсетеді. Бұл сөздің жақын мағынасын таңдау процесі. "Лексика-семантикалық өріс-өте ауқымды ұғым. Мұнда лексикология, синонимия, антонимия, полисемияның басты мәселелері мен сөздер мен ұғымдардың өзара арақатынасының мәселелері ұштаса байланысқан. Лексикадағы семантикалық өрістерге байланысты мәселелерді шешу аталған мәселелерді жаңаша көрсетуге мүмкіндік береді" [9, б. 67]. Лексиканы семантикалық (концептуалды) өрістер бойынша зерттеу идеясы тіл білімінде Трирдың атымен байланысты, лингвистикадағы терминнің өзін алғаш рет Г.Ипсен қолданған, ол өрісті жалпы мағынасы бар сөздер жиынтығы ретінде анықтаған. Концептуалды семантикалық өріс бойынша Й. Трир ең алдымен белгілі бір саланың немесе ұғымдар шеңберінің құрылымын түсінеді. Концептуалды өріс тілдегі лексикалық өріске сәйкес келеді, ол сөздік құрамнан бөлініп, кез-келген концептуалды өріспен байланысады.

"Семантикалық өрістің" болуы адамға қарым-қатынас процесінде сөздерді тез таңдауға мүмкіндік береді. Егер біз сөзді ұмытып кетсек және ол "тілдің ұшында" болса, біз оны "семантикалық өрістен" іздейміз. Семантикалық өріс парадигматикалық ассоциациялардың нәтижелерін талдау негізінде құрылады. Ассоциат-бұл ұсынылған лексикалық бірлікке жауап ретінде тақырыптың санасында пайда болған сөз. Сонымен, сөз-стимулға жауап ретінде оқушылар ассоциациялар типі бойынша: антонимия; синонимия; жағдайлар; сөзжұмбақ; ұғымдық байланыстар; түрлік байланыстар; рулық қатынастар; таутологиялар; дыбыстық байланыстар; коллокациялар; фразеологизмдер; кездейсоқ байланыстар; ауыспалы мағына; омонимдер және т.б. Ассоциациялардың барлық түрлері семантикалық және мағыналық емес болып бөлінеді. Мағыналық емес ассоциацияларға кездейсоқ және дыбыстық, ал семантикалық ассоциациялар жатады [10, б. 16].

Семантикалық өріс үшін қалыптастыру ретінде қолданылатын белгілер екіге бөлінеді топтар: лингвистикалық белгілер (сөздердің лексикалық мағынасына байланысты) және экстралингвистикалық (концептуалды салаға бағытталған). Семантикалық өрістен лексиканы таңдау құрылады. Семантикалық-қарама-қарсы құндылық сияқты лексикалық материалды таңдау принциптері негізінде, сөзжасамдық құндылық, сөзжасамдық құндылық, жиілік принциптері қолданылады. Лексикалық материалмен жұмыс оқытудың төрт принципіне: жүйелілікке, санаға, когнитивтілікке, коммуникативтілікке сүйенуді көздейді. Жүйелілік принципі тілді зерттейді бір тұтасқа біріктірілген әр түрлі деңгейдегі элементтерден тұратын жүйе ретінде (дыбыстар, интонациялық модельдер, морфемалар). Сана принципі-студенттердің шет тіліндегі сөйлеудің мазмұнын түсінуі, сөйлеуді құрайтын бірліктерді, осындай бірліктерді пайдалану тәсілдерін білуі. Когнитивтік принцип суреттің "құрылыс материалы" ретінде тілді меңгерумен байланысты әлем немесе әлем бейнесі ретінде қабылдауға көмектеседі. Қарым – қатынас принципі-шет тілін оқыту процесін нақты қарым-қатынас процесіне теңестіру (мотивация, даралық, сөйлеу-ойлау белсенділігі, жағдайлық сипат) [11, б.68].

Шет тіліндегі лексиканы оқыту барысында оқушылардың лексикалық материалды есте берік сақтап және сөздерді дұрыс таңдап, сөйлеу әрекетінде дұрыс пайдалана алу үшін лексика-семантикалық модельдеу әдісіне жүгінген тиімді.

Модельдеу дегеніміз-объектінің, бірнеше объектілер жүйесінің, процестің немесе құбылыстың формальды сипаттамасын жасау, яғни ол кез-келген тілдің сөйлемдерінің соңғы жиынтығымен, математикалық формулалармен, кестелермен, графиктермен, арнайы белгілермен немесе кейбір схемалармен көрінеді [10, б. 16].

Қазіргі кезде семантикалық өрістердің лингводидактикалық аспектілерін негіздеу, яғни лексикалық бірліктерді жүйелі түрде таныстыру және семантикалық тұрғыдан күрделі лексиканы тиімді игеру үшін лексикалық материалды ұйымдастырудың семантикалық

принципінің лингводидактикалық әлеуетін ашу маңызды болып келеді. Осыған орай қазіргі кезде шет тілінде лексиканы үйретуде лексика-семантикалық модельдеудің тиімділігі зор және өзекті болмақ. Шет тілі сабақтарында күрделі лексикалық бірліктерді жүйелі және тиімді түрде таныстыру үшін "лексика-семантикалық өрістерді модельдеу" оқытудың лингводидактикалық мәселелерін шешуге көмектеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Шаймерденова К. Педагогические взгляды Абая Кунанбаева. - А., 1990. Абай. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, [ISBN 5-7667-2949-9](https://doi.org/10.1017/9786012012949).
2. Жетписбаева Б.А. О проекте Концепции развития полиязычного образования в Республике Казахстан: Материалы междунар. конф. «Полиязычное образование в системе высшей школы: проблемы и перспективы: Материалы между- нар. конф. — Астана-Караганда: Изд-во КарГУ, 2008. — С. 19–23.
3. Н.Назарбаев. Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2017 жылғы 31 қаңтар. http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-nnazarbaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-2017-zhylgy-31-kantar
4. Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: методология и теории. - Алматы, 2005.-264с.
5. Жетписбаева Б.А., Аязбаева С.С. Лингводидактический аспект учебно-методических комплексов в полиязычном образовании // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Педагогика. — 2011. — № 2. — С. 4–8.
6. Бижкенова А.Е. Современные требования к подготовке учителей иностранного языка в Казахстане. - Воронеж: ВГПУ, 2015.
7. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Высшая школа, – С. 144–145.
8. Назаренко Г.А. Использование инновационных технологий обучения английскому языку в первом классе в системе полиязычия // Иностранные языки в школе. — 2008. — № 3. — С. 27–33.
9. Караулов, Ю.Н. Структура лексико-семантического поля / Ю.Н Караулов // – 1972. – №1. – С.314.
10. Вендина Т. И. Языковое сознание и методы его исследования // Вестник МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 1999. – № 4. – С. 15–33.
11. Колесников А. А. Что нового привносит компетентностный подход в высшее лингвистическое образование? // Иностранные языки в высшей школе. – 2013. – № 1 (24). – С. 68–74

**ӘКЕ МЕН БАЛА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ
АСПЕКТ: АБАЙ МЕН ҚҰНАНБАЙ
(«Абай жолы» романындағы образдар негізінде)**

Саржаев Олжас Тілебалдыұлы
Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті, оқытушы.
Тараз қ., Қазақстан.
osmantarazi@gmail.com

Балгабайқызы Перизат
Тараз инновациялық-гуманитарлық университетінің 2-курс студенті.

Тараз қ., Қазақстан.

Аннотация. Бұл ғылыми мақалада қазақ халқының ұлы ақыны Абай Құнанбайұлы мен әкесі Құнанбай Өскенбайұлының арасындағы әке мен бала қарым-қатынасы психоаналитикалық негізде қарастырылған. «Абай жолы» романындағы екі тұлғаның образдарынан мысал келтіре отырып, әке-бала қарым-қатынасындағы өзгешеліктер суреттеледі.

Тірек сөздер. Әке, бала, Абай, Құнанбай, Құран, Жақып пен Жүсіп, Османлы, Бәдиүззаман.

Abstract. In this scientific article, the relationship between the great poet of the Kazakh people Abay Kunanbayuly and his father Kunanbay Uskenbayuly is considered on a psychoanalytic basis. Taking an example from the images of two personalities in the novel "The way of Abai", the differences in father-child relations are described.

Key words. Father, Son, Abay, Kunanbay, Kuran, Yakub and Yusuf. Ottoman, Bediuzzaman.

«Бір әкенің тәрбиесін жүз мектеп те бере алмайды», – дейді чех ойшылы Ян Амос Коменский. Шындығында да, ошақтай орны бар отбасы үшін әке тәрбиесінің жөні бөлек. Өйткені, тыста жүріп тіршілігіміздің қамын ойлайтын – әке, шытулы қабағымен шектеуді үйреткен – әке, қатқыл үннің астарлы қамқорлығын көрсетін де – әке. Отбасының кез келген мүшесі әке шапағатын, әке мейірімі мен тәрбиесін қажет етеді. Әсіресе, әке мен бала арасындағы жіпсіз байланысты көзге ілмеу мүмкін емес.

Әр бала ес білген сәттен бастап, алдымен әкені үлгі тұтып, оған еліктеп, ер жеткенде әкесіне ұқсауды арман етеді. Тіпті әкенің қатулы қабағына қарамастан, әке салған жолмен жүру оның мақсатына айналады. Қазақ шаңырағының қайсын алға тартсақ та, әке анаға қарағанда балаға суықтау болады. Онысы да жөн. Себебі жасқанар жан болмаса бала өз бетімен кетуі де мүмкін. Орынсыз орағытқан баланың әке айбатын сезген кезден-ақ өз орнын біліп, бар еркелікті жиыстырып, тартыншақтауын кез келген қазақ үйінен көруге болады. Осы тұста «балаңды аясаң, аяма!» – деген халық даналығы еске түседі. Бұл әке салқындығы баланы шындайды деген ойдан шықса керек. «Әкелі бала – жау жүрек, әкесіз бала – су жүрек», – деп XVII ғасырдағы қазақ ойшылы Бұқар жырау айтқандай, әкесі бар бала артында асқар тауы бар болғандықтан, еш кімнен қымсынбай жұрт алдында сөз бастай алады. Қиыс басса, пана болар тірегі жоқ бала топ жарып, жүрек түкпіріндегі ойын ортаға салып, өзін толық бақыт иесі ретінде сезіне алмайды.

Әрбір адам – өзіндік әлемі бар жеке индивид екені мәлім. Кейінгі дәуірлердегі психологиялық зерттеулерде әке мен бала арасындағы қарым-қатынастың әртүрлі қыры мен жекелеген қоғамдарға қарай өзіндік ерекшеліктері қарастырыла бастады. Психологтардың айтуы бойынша, әке баламен не дос болады, не қарсылас болады. «Өз қаны емес пе? Баламен қалайша бәсекелестік қарым-қатынас қалыптастыруға болады?» – деген секілді сұрақтардың айналасында ой қозғасақ. Бұл жағдайды психологтар әкенің балаға деген қарсылығы бала ана жатырында болғаннан басталады деп топшылайды. Баланың анасы бұрындары тек баланың әкесіне ғана көңіл бөлетін. Енді ол іштегі сәбиін көбірек ойлап, қамқорлық истинкті арқылы баланы көбірек ойлай бастайды. Бір жақтан ойлап қарасаңыз, бала тіпті әкенің құмарлық сезіміне де «тосқауыл» болады екен. Онымен қатар, жүктілік мерзімінде әйелдің оқшаулануы, көңіл-күйінің күрт өзгеру симптомдары (стресс тағы басқа психологиялық өзгешеліктер) байқала бастайтыны медициналық сараптамалар арқылы мәлім құбылыс. Мұның барлығы да, бұрын тек өздері үшін өмір сүрген әке мен ананың, енді балаға да өз өмірлерінен, сезімдерінен «орын» бөліп беру

кезеңіне бейімделуді талап етеді. Психологиялық зерттеулерге сүйенсек, бұл процесс – әкенің ішкі сезімдерінде «жарақат» (травма) қалдырады екен.

XIX ғасырдың соңында әлемдік ғылым кеңістігінде өзіндік теория қалыптастырған австриялық ғалым Зигмунд Фрейдтің психоанализі арқылы қарастыра болсақ, жоғарыда айтылған мәселені негізсіз деп айта алмаймыз. Өйткені, адамның психикасын үшке бөлген ғалым, «Саналы» (сознательное) өмірдегі шектеулер «Бейсаналы» (безсознательное) сезімдердің қанағаттануына кедергі болғанда, ол сезімдер «Ішкі таным» (предсознательное) арқылы көрініс береді дейді. Біздің ойымызша,, әкенің ішкі сезімдеріндегі балаға деген жасырын «бәсекелестікті» осы теория арқылы түсіндіруге болады [1, б.183]. Онымен қатар, Мағжан Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» атты прозалық шығармасында суреттелетін Шолпанның ішкі ойлары – сол уақытқа дейін қазақ менталитетінде кездеспейтін құбылыс деп бағаланғандықтан, Шолпан – өзгеше «бунтарь» кейіпкер ретінде қарастырылды. Ол ой қандай еді? Шолпан күйеуі мен өзінің арасындағы ыстық махаббатқа бала кедергі болады деп ойлағандықтан, Құдайдан жүкті болмауды, жатырына бала бітірмеуін сұрайды! Тіпті, мейірім қаһарманы саналатын ананың психологиясында осындай құбылыс мүмкін деп қарастырылса, жалпы әке мен бала туралы ассоциацияда «әке мен бала – қарсылас» деген түсініктің аясында, әкенің психологиясында ондай құбылыстың болуы мүмкін ба деген сұрақтың өзі артық деп ойлаймыз.

Әке мен бала арасындағы бәсекелестікті тудыратын факторлар көп. Бала ер жеткен сайын өзіндік ойлары, өмірге деген өзіндік көзқарастары қалыптаса бастайды. Тіпті, кей мәселелерде әкеден оза шауып, ұтқыр шешімдер қабылдай бастайды. Бұл тұста да, жаратылысында ұлының өзінің жолымен жүруді қалайтын әкенің ішкі қарсылығы күшейе түседі. Біздің ойымызша, әке мен бала арасындағы бәсекелестікті тудыратын барлық себептерді жинақтай келе негізгі екі мәселені атауға болады: **Ілім** және **Билік**. Біріншісіне – ілімнен шыққан менмендіктің әке тұрмақ Құдайдан асқысы келетінін (түрлі философиялық мектептер мен түсініктерде бұл мәселе толығымен қарастырылады) және қазіргі замандағы құндылықтардың ауысуы кезеңіндегі әке мен баланың ақпараттық текетіресін («әкенікі – ескі, баланікі – модерн» ассоциациясы) мысал ретінде көрсетуге болады. Біздің талқылағымыз келіп отырғаны – әке мен баланың билік мәселесіндегі бәсекелестігі.

1876-1960 жылдары аралығында өмір сүрген Ислам ғұламасы Бәдиүззаман Саид Нұрси өзінің «Рисале-и Нұр» атты Құран тәпсірінде таухид (Алланың бірлігі) мәселесін дәлелдей отырып, мынандай пікір айтады: «...биліктің болмысы – өзге біреудің араласуын қаламайды. Ең қарапайым әміршінің өзі, билігіне ұлының араласқанына қарсы болады. Тіпті, билігіне араласуы мүмкін деген күмәнмен кейбір діндар патшалар (ислам халифасы бола тұра), жазықсыз ұлдарын өлім жазасына кескен. Бұл «билік – ешкімнің араласқанын жақтырмайды» деген қағиданың қаншалықты өзекті екенін көрсетеді. Бір ауылды екі әкім басқармайтыны сияқты, бір мемлекетте де екі басшы болмайды. Билік жалғыздықты қалайтыны, ал билікке өзге біреудің араласуы – қырғын соғыстарға себеп болатыны адамзат тарихынан белгілі» (османлы түркі тілінен аударған – О.С.) [2, б.188]. Мұндағы ғалымның айтып отырған – тарихи факт. Ұлы Османлы мемлекетінің (Devlet-i aliyueyi Osmaniye) 10-шы патшасы – Кануни Сұлтан Сүлейменнің ұлы Мұстафа ханзаданы өлтіртуі (бұл оқиғаға қатысты әртүрлі интерпретациялар бар, дегенімен біздің ойымызша, Саид Нұрсидің «халифа бола тұра» деген сөздері Сұлтан Сүлеймен туралы айтылғанын меңзейді), 9-шы османлы патшасы Явуз Селим Сұлтанның билік үшін өз әкесі Баязит Сұлтанмен соғысуы және басқа да көптеген тарихи оқиғалар жоғарыда айтылған пікірдің ақиқат екеніне дәлел бола алады. Біздің мысал ретінде османлы сұлтандарын келтіруімізге себеп – ғалымның пікірне себеп болған уақыт пен кеңістік (хронотоп) мәселесі. Әйтпесе, билік үшін әке мен баланың соғысуы барлық ұлттардың тарихында кездесетіні – дәлелдеуді қажет етпейтін тарихи факт.

Діни мәтіндерде әкенің Алла алдында да баладан жоғары тұратыны, баланың әкенің өміріне бағыну керектігі айтылады. Ал баланың әкеден асып түскісі келетіні де мәлім жайт. Тіпті, әкесінің белгілі бір салада атағынан именетін ұлдың басқа саланы таңдайтыны көптеп кездесетін құбылыс. Бұл жердегі баланың психикасы – әкенің «көлеңкесінде» қалып қоюдан немесе ел таныған әкесімен үнемі салыстыратынынан туған қорқыныш оны басқа жолды таңдауға иетермелейді.

Әке мен бала арасындағы бәсекелестіктің болатынын ешкім жоққа шығара қоймас. Ол ашық көрініс таппаса да, ішкі психикада (З.Фрейд - «предсознательное») өмір сүреді. Тіпті, Мұхаммед (с.а.у.) пайғамбардың әкесі Абдулланың баласының жүзін де көрмей, ерте қайтыс болуының хикметін қарастырған ислам ғалымдары былай деп жауап береді: «...ата-аналық мақамынан, баласына айналу дейтін мақамға дейін түсірмеу үшін Алла олардың жандарын ерте алды. Мысалға, атақты бір генералдың жүзбасы (сержант делік – О.С.) мақамындағы әкесі болса, екеуінің арасында екі түрлі сезімнің (баласы генерал, ал әкесі сержант болғаны үшін әкесі баласына бағынуы керек, ал әкесі – әкелік мақамда болғаны үшін бәрібір баласы оған бағынуы керек) текетіресі пайда болады. Мұны білетін патша әлгі сержант-әкені, генерал-ұлдың қарамағындағы әскерге орналастырмайды» [3, б.386]. Яғни, пайғамбардың әкесі тірі болғанда, үмбет қатарына кіретін еді, ал пайғамбарлық міндет жақтан үмбеттің барлық мүшесіне Мұхаммед (с.а.у.) пайғамбар – рухани «әке» болып табылады. Пайғамбардың әкесі Хазреті Абдулла өзінің әкелік мақамында бола алмай қалар еді. Осы екі қарама-қайшылықты болдырмау үшін Алла Тағала өзінің мейірімділігінен, оның жанын ерте алады, бірақ рухани үмбет мәртебесін нәсіп етіп, иманын кәміл қылады. Абсолютті ақиқат діни қайнарларда деп білетін адам үшін, мұнда келтірілген мысалдағы (біздің интерпретациялауымыз бойынша) әке мен баланың арасында белгілі бір мақам, дәреже бәсекелестігі болатыны көрініп тұр.

Жақсылық пен жамандық қашан да бірге жүреді емес пе? Баласын билікке айырбастаған әке бар да, баласы үшін жан қиюға дайын әке бар. Психологтар мұны әке мен бала арасындағы мейірімділіктен туған достық ретінде қарастырады. Әкенің асқар таулығы, әкенің қамқорлығы осы достықта сезілетін болса керек. Бұл достық бала кезден басталады. Ол үшін әке мен бала арасында комплекс болмау керек. Әке мен бала арасындағы сүйіспеншіліктің үлгісі ретінде Құрандағы Жақып пен Жүсіп (а.с.) пайғамбарлардың қиссасын мысал ретінде қарастыруға болады. Қиссада, Жақып пайғамбардың баласы Жүсіпті басқа 11 ұлына қарағанда ерекше жақсы көріп, қаралы хабар келгенде жылай-жылай көз жанарынан айырылғаны айтылады. Бұл оқиғаға қатысты ғалымдар арасында мынандай сұрақ туындайды: Хазреті Жақыптың Жүсіпке деген ыстық сезімінің астында қандай себеп жатыр? Бұл сұраққа атақты Имам Раббани сияқты ғалымдар: «...өйткені, Жүсіптің сұлулығы – Жұмақтың сұлулығынан болғаны үшін, Жақыптың сол сұлулыққа деген махаббаты (яғни, Жұмаққа деген ғашықтығы) қатты жақсы көруіне себеп болды» десе, Саид Нұрси сияқты кейінгі дәуірдің ғалымы: «...бұл жерде екі сезімді салыстырып тұр. Бірі – Зылиханың Жүсіпке деген сезімі (ғашықтық, Алланың Уәдуд есімінің көрінісі), екіншісі – Жақыптың Жүсіпке деген сезімі (мейірімділік, Алланың Рахман және Рахим есімдерінің көрінісі). Құранның бұл қиссасы мейірімділіктің ғашықтықтан қаншалықты жоғары екенін көрсетіп тұр» деп жауап береді.

Шынында да, егер әке мейірімділікпен қарай алса, жоғары сезімдері толық кемелденсе – шынайы мейірімділікке ұласады. Мұндай жағдайда, бәсекелестікке, текетіреске орын қалмайды. Ал егер, әкенің өзінде психикалық комплекстар болса, яғни өмірдегі жетістігін әлсіз әйелі немесе ұлы арқылы дәлелдегісі келетіндей сезімдері хайуандық дәрежеде қалып қойған болса, онда кішкентай кезінен бастап баласын өзіне қарсы қойып, жасырын бәсекелестік арқылы үнемі онымен кереғар «майданда» болады. Біздің ойымызша, екі түрлі нәтиженің қалыптасуына да – әке мен баланың тұлғалық кемелдігі (Абайдың «толық адам» ұғымы), адамға тән ұлы сезімдердің немесе хайуандық инстинктке тән құмарлық сезімнің оянуы себеп болады.

Біздің зерттеу мақаламыздың ғылыми нысаны – Мұхтар Омарханұлы Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясындағы Абай мен Құнанбай арасындағы «әкелік-сәбилік» қарым-қатынастың кейбір көріністері. Романда «әке – әмірші» қағидасының көрінісін байқауға болады. Әрине, оған Құнанбайдың сол қоғамдағы рөлі (аға сұлтан болуы) де әсер етеді. Дегенімен, қазақ отбасындағы ер адамның қашанда биік екендігі, қашанда әкенің орны бөлек екендігі Абайдың оқудан сағынып келіп, анасына қарай жүгіре адымдап келе жатқан баласына анасы Ұлжанның айтқан сөзінен білінеді:

- Әй, шырағым балам, әуелі ар жағында әкең тұр... Сәлем бер, - деп әкесіне бірінші амандасуын талап етуінен көрінеді [4, б.9]. Романдағы бала Абайдың әкесінің есімін ести салысымен, жақын жерде жүргендігін біле салысымен бірден бойын жинап, балалығын тыйып, әдеппен ғана ересектерше сөз бастауын – автор Абайдың әкесі Құнанбайдың сыни сөздерінен келген «қорқыныш психикасы» ретінде көрсетеді. Абайдың әкесінен үнемі именіп тұратынын – қазақи тәрбиенің көрінісі ретінде суреттеген. Бұғанасы бекімеген бала жаста әкенің ырқына көніп, оған қарсы сөз айта алмауы кез келген қазақ отбасында болатын құбылыс. Ал романдағы оқиға желісінің алғашқы кезеңдерінде Абай – әкенің айтқанын екі етпейтін бала Абай болса, бұл жат Абай ер жете келе өзгереді.

- Тағы бар жайды айтуға рұқсат етіңіз. Ол мына Бөжейдің асы туралы. Бұл жөнінде біз ада қылмаған ағайын міндеті көп. Жалғыз-ақ, енді мынау ас жалғыз Жігітекке сын емес. Бірнеше дуанның еліне сауын айтып отыр. Ағайынмын, адаммын дегеннің бәріне сын. Өлімінде оқшау қап ек, енді тым құрымаса, мынау асына ат салысайық! – деді.

Құнанбай өткен күннің ызасын еске түсіріп:

- Мен қайтейін! Кел демесе кимелеп барам ба? Барып тұрып былтырғыдай кеудеге қақтырам ба? – деді де бұл сөзді жақтырмағанын сездірді.

- Ендеше, сіз бармаңыз. Бірақ бізге рұқсат етіңіз. Біз барамыз да, араласамыз. Сол жетеді. Қарсы болмасаңыз мен өзім ада қылайын. Тек қасыма ызғұттыны беріңіз. Және азын-аулақ мал-дүниеніздің шығынын осы үйдің, мына шешелер мен біздің ырқымызға беріңіз! – деп Құнанбай шешімін өзгертіп, келісімін алып, Құнанбайдың пікірімен келіспей, өзгеше шешім айтуы - бұрынғы бала Абайдың образынан басқа, жетілген, толысқан Абайдың бейнесі [4, б.193]. Біздіңше, автор романдағы Абай мен Құнанбай арасындағы текетіректің кульминациясы (шарықтау шегі) ретінде – «Қодар мен Қамқа» оқиғасына қатысты әке мен баланың көзқарастары арқылы береді. Сол оқиғадан кейін, Абайдың образында әкесі Құнанбайдың істеріне сыни қарауы көбірек орын ала бастайды.

Тіпті, кейде әкенің үлкен істі қолға алғанында өзгемен ақылдаспай өзі шешім шығарғандығына наразы болады, мінейді, ренішін ашық білдіреді:

«Ұлжан өзі естіген хабарды Абайға айтқан еді. Сонда Абай біртүрлі қатты тіршігіп, жиреніп кетті. Әкесі туралы өте қатал сөйлеп, сынап келіп: «Әке деп сый көруден қалсын. Біржолата жат болсын деген мінез ғой. Осыншалық қыруар жанды адам құрлы санамағаны ғой. Шешемен неге ақылдаспайды? Өмір бойғы жолдасы – сендермен неге ақылдаспайды? Бізден кіші қыз алып отырып, солар ұялады-ау деп, бізді неге ойламайды? Құптамаймын! Қайта кінәлаймын! Сен де мақұлдама!.. Әйтеуір бізді адам санамаған жан ғой. Отқа түссе жалғыз өзі барып түссін. Ренжітіп кеткенін біліп кетсін! Айтып жібер!» деп, шешесіне Жұмабайды өзі жеткізіп берге», - дейді [4, б.233]. Мұнда, автор Абайдың Құнанбайға наразылығының себебі ретінде тек әкесінің мінезін ғана емес, орыс мектебінде оқыған «орысшыл» Абай мен қазақ сахарасындағы «көнерген» салт-дәстүрдің қорғаны Құнанбай арасындағы дүниетаным айырмашылығы арқылы көрсетеді. Бұл дүниетанымдағы айырмашылықтан туындаған конфликт көбіне тұрмыстық оқиғаларға қатысты орын алып келсе, романның мына бір тұсында сол дәуірегі фундаментальды дүниелерге қатысты әке мен баланың (ескі мен жаңаның) екі түрлі көзқарасы арқылы тағы да көрініс береді:

« - Ең әуелі, арзан мен қымбаттың парқын айырмайсың. Өзіңдегі барыңды арзан ұстайсың. Бұлдай білмейсің. Көп күлкіге, болымсыз еңбекке асылыңды шашасың. Жайдақсың! Жайдақ суда ит те, құс та жалайды. Екінші, дос пен қасты сараптамайсың.

Досқа досша, қасқа қасша қырың жоқ. Ішінде жатқан сыр ұшығы жоқ. Жұрт бастайтынадамондай болмайды. басына ел үйірілмейді. Үшінші, орысшылсың. Солай қарай ден қойып бара жатсың. Дін мұсылман жат санайтынынн ескермейсің! – дегенге Абай ойлаңқырап:

- осы үш айтқаныңыздың үшеуіне де дау айтамын, әке. Өзімдікі дұрыс деп айтамын. Ең әуелі жайдақ суға тең көрдіңіз. Қолында құралы бар жалғыз ғана пайдасы тиетін шыңыраудағы су болғанша, құралды, құралсыз, кәрі, жасқа пайдасы тиетін жайдақ су болғанды артық санаймын. Екінші, ел алатын тәсілді айттыңыз. Ел билейтіндердің мінезін айттыңыз. Менің білуімше, ел бір заманда қой сияқты болған. Бір қора қойды жалғыз қойшы «ай» десе өргізіп, «шайт» десе жусататын болған.бертінкеле, ел түйе сияқты болды. Алдына,тас лақтырып, «шөк» десең, аңырып барып бұрылады. Ал қазіргі ел бұрынғы көлбалалықтан, нашар момындықтан сейіліп, көзін ашып келеді. Ендігі ел жылқы сияты болды. Аяз бен боранда жауын-шашында топ не көрсе, соны көруге шыдаған, жанын аямаған, қар төсеніп, мұз жастанған, етегін төсек, жеңін жастық қылған бақташы ғана баға алады... Жанашыры бар, жақсылық пайдасы бар ғана кісі бағады... Үшінші, орысты айттыңыз халық үшын де,өзім үшін де дүниенің ең асылы білім-өнер. Сол өнер орыста. Мен барлық тірліктен ала алмаған асылды сода алатын болсам, ондай жер жатым бола ма?.. Жатырқап, қашықтауым надандық болса болар, бірақ қасиет болмас...- деді» [4, б.282].

Қорыта айтсақ, «Абай жолы» романындағы Абай мен Құнанбай образындағы қарсыластық арқылы автор – ескі әдеп-ғұрып пен заманауи білімнің текетіресіне көбірек мән береді. Абай әкесіндегі болыстық билікке таласпағанымен, отбасында, әулетте шешім шығаратын Құнанбайдың әкелік «билігіне» бәсекелестік танытады. Бұл тақырып әлі де зерттеуді қажет етеді. Кейінгі ғылыми ізденістерімізде Абай мен Құнанбайдың прототипіндегі қарым-қатынасындағы ерекшелікке маңыз беретін боламыз.

Әдебиеттер:

1. Зигмунд Фрейд. Введение в психоанализ. – Харьков: Издательство «Клуб семейного досуга», 2012. – 480 ст.
2. Bediüzzaman Said Nursi. Lemalar. – İstanbul: Envar Neşriyat, 2010. – 450 sh.
3. Bediüzzaman Said Nursi. Mektubat. – İstanbul: Envar Neşriyat. – 524 sh.
4. Мұқтар Әуезов. Абай жолы: роман-эпопея. – Алматы: Жазушы баспасы, 1961. – 803 бет.

ЖАҢҒЫРУДЫҢ НЕГІЗ КІЛТІ - АБАЙ

Байман Ақерке Асетиллақызы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің филология факультетінің

2

курс студенті

akerke.baiman@mail.ru

Асыл сөзді іздесең,
Абайды оқы, ерінбе,
Адалдықты көздесең,
Жаттап тоқы көңілге.

*Сұлтанмахмұт
Торайғыров*

1. Кіріспе.

Әр адамның өмірге келуінің бір мақсаты болады. Жер бетінен бір жапырақ та себепсіз түспейтіні сияқты. Одан өзге ешкімде жоқ, дауысы сырнайдай жезтаңдай әншілер, одан басқа ешкім жасай алмайтын қолынан өнер тамған, тек сол үшін жаратылған шеберлер болуы мүмкін. Ал әдебиетте ешкімге ұқсамайтын сара да, дара жолын қалдырған, ерекше дарынға ие ұлы ақын – Абай. Ғасырында бір туатын дарабоз, әдебиет деген үлкен отбасының тіреуі – Абай. Әр сөзі, шығармасы тәлім-тәрбиеге, білім мен өнегеге тұнып жатқан Абайдың шығармашылығының шеберлігінде шек жоқ – сірә. Содан болар заманынан озық туған тума ақын, ұлы жазушымыздың араға қанша ғасырлар салса да сөзінің мәні кеткен жоқ, абыройы әлі күнге дейін жер жарып тұр. Әлемдегі әрбір халықтың жүріп өткен жолы, көнеден бүгінге дейінгі өзіндік тарихы бар. Кез келген ел өзінің ірі

тұлғаларымен, қайраткерлерімен танылатындығы сөзсіз. «Жазса Тарас Днепрді, Жазса Пушкин Еділді» деп Әбділдә Тәжібаев жырлағандай өз отанының атағын айға шығарып, әлемдік әдебиетте тарихымыздан сыр шертіп, қазақ әдебиетінің қандай көркем, тілінің қаншалықты бай екендігін танытқан осы біздің Абайымыз. Ағылшындарда Шекспир, орыстарда Пушкин болса, біздің қазақтың ұлы дарыны – Абай.

«Біздің Абай». Неткен мақтаныш. Бұл «Біз де ұлы ақын бар. Біздің терең тарихымыз бар. Бізде де сонау ғасырларды жалғастырып үзілмей мұра боп келе жатқан салт-дәстүріміз бар. Ешкімге ұқсамайтын ерек мәдениетіміз бар. Бізде мінез бар. Бізді танығың келсе Абайды оқы» дегенмен бірдей. Расымен, оның шығармалары қазақтың қойын дәптері, немесе қазақ туралы сөздік іспеттес. Бүтіндей халықтың айнасы болып отқан жазушы өмірін, шығармашылығын зерттеу әсте оңай болмаған. Оның шыққан тегі, өмірі, ұстанымы, мінезі сынды ақпараттар толықтай ашылмаған. Көбінесе ол жайлы тың деректерді біз әдебиет көкжиегіне үлкен жаңалық болып енген Мұхтар Әуезовтың шоқтығы биік туындысы «Абай жолы»-нан білеміз. Ал, осы тұрғыда Сәбит Мұқанов «Абай – зор кісі. Ол – зор ақын да, зор ойшыл да, зор қоғамшыл да, зор күресшіл де. Оның осы бейнелерін түгел қамту, әрине, оңай міндет емес. Сондықтан Абайды толық зерттеу, толық ұғу – бір жылдың я бір ұрпақтың ғана міндеті емес, көп жылдардың, көп ұрпақтардың міндеті. Әйткенмен, әр ұрпақ қолдарына түскен ақпараттарға сүйене отырып, өз ой-өрісі жеткен пікірді айтуға міндетті» деген екен. Шынында, Абай – таусылмайтын әңгіме. Қанша жылдар өтіп, әдебиет қоры Абай жайлы ізденістерге, зерттеулерге толығуда. Сонда да толық зерттелген деп кесіп айта алмай отырмыз. Мен өз ой – өрісімді білім таразыма салып, саралап, ой қорытып көрмекке бекіндім.

2. Абай – алғашқы педагог.

Абай 1845 жылы Шығыс Қазақстанның Шыңғыстау тауы баурайында дүниеге келген. Бұны қай қазақтан сұрасаң да білері хақ. Абайдың бір ерекшелігі бүкіл қазақ жұрты оның өмірі, шығармашылығы жайлы өте көп ақпарат айта алады. Тәуелсіздігімізді алғаннан бері үкіметтің ұлттық бірегейлікті нығайтуға арналған керемет жұмысының нәтижесі шығар, бәлкім. Абайдың өз дәуірінен оза шауып, қазақтың әдебиетіне төңкеріс жасауының сыры неде? Бірі оның отбасының салиқалылығында дейді. Әжесі Зеренің мың ғасырлық тарихты, қисса-дастандарды жатқа айтып беруі, шешесі Ұлжанның шақалақ Ибраһимді бір де бір рет дәретсіз емізбегеуі, әкесі Құнанбайдың қатал тәрбиесін көріп өсуі жас ақынның бойына бірталай жақсы қасиеттерді енгізгені сөзсіз. Бірі оның туа бітті ерек болмысының болуында дейді. Не де болса Абайдың қазақ тарихында аты алтын әріппен жазылып, дәуірлер бойы сақталатыны аян.

Ойлап қарасақ, кез-келген адамның қолы жете бермейтін әлем әдебиеттерін, пәлсапалық мыңдаған шығармаларды, Шығыс яки Батыс мәдениетін оқып, оны жан-дүниесімен түсініп, ұғынуы, оны өз тіліне аударып, алтын білімін ұрпағына мұра қып қалдыру бір ерлік екен. Ол өз заманындағы құйтырқылықтарды, бұрын соңды көтерілмеген тақырыптарды көтерді. Қазақтың суырыпсалма поэзиясын реалистік жазба поэзиясына

айналдырды. Бұрын соңды үрдіске енбеген жанрларды енгізді. Егер Абай болмаса осы ғасырдың басында – ақ азаматтық кемеңгерлікке, суреткерлік салиқалыққа, стильдік әралуандыққа, заманмен бірге аттап, замандаспен мұңдас бола алатындай әлеуметтік пайымға ие болған жазба әдебиет мектебі, Абай мектебі қалыптаспас еді.

Азияның бір шетінде туылып, қаршадай киіз үйде тұрып-ақ, барлық мүмкіндігін пайдаланып, болыс баласы екенмін демей, даналыққа, ілімге құштар болуы мына біздерге-өскелең ұрпаққа үлкен үлгі болуы керек.

«Жасымда ғылым бар деп ескермедім,

Қолымды мезгілінен кеш сермедім.

Баламды медресеге біл деп бердім,

Қызмет етсін, шен алсын деп бермедім»,- деп

Ұрпағын тәрбиеге, терең ойлауға, өмірде білуге құштар болуға, жан мен тәнді дамытуға асығуға шақырады. Шындығында, Абай «білім» деген атауының артында үлкен біз байқамайтын мағына жасырған. Білім деген қос-қостан диплом болып, мың кітап оқып қана қою емес, рухани жанды жетілдіріп, жүректі таза ұстау, өз болмысыңды түсініп, жанның тазалығына кір келтірмеу деген сөз. Білімнің билігі орнап тұрған заманда, мемлекетіміз, ғылымға, білімнің құндылығына, рухани маңыздылығына аса көңіл бөліп отырғаны белгілі. Сондықтан да ертеңгі ұрпақ жарқын болашақта өмір сүріп, дамыған елдермен иық тіресе қатар тұруы үшін, ең алдымен терең білім мен жан – жақты рухани сұраныс қажет. Қазақстанның баянды да тәуелсіз мемлекет болу үшін ұлттық құндылықтар тәрбие арқылы халық педагогикасынан нәр алып, адами құндылықтардың барлық саласын бойына сіңірген, таза ұлтжанды азамат керек. Қазақ мемлекеті үшін бар білімі мен қабілетін сарп ететін, елін, туып-өскен жерін, тілін, халқының тарихын, дінін, мәдениетін біліп, құрметтейтін жеке тұлға тәрбиелеу, жалпы жұртшылық үшін міндет. Қаншама ғасырлық қиындықтан кейін орнаған бейбітшілік заманымызда жастардың барлығына оқуға, өсуге, дамуға аса үлкен армандарға қол жеткізуге барлық есіктер айқара ашық тұр. Білімді, саналы ұрпақ, мемлекеттің болашағының кепілдігі демекші, білімді азаматтардың көбеюі қуантуда. Кез-келген білімді азамат өз сауатын мектеп кезінен осы Абайды оқудан бастайды. Абайды оқыған жастың тілін ұмытып, еліне қызмет етпеуі әсте мүмкін емес.

Абай дінге берік кісі болған. Қазаққа ислам діні келгеннен бастап, дүниетанымымызға, өмірге деген көзқарасымызға сай деп қабылдаған асыл дінімізді Абай өз шығармаларында мәртебесін өте биікке көтереді:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,

Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.

Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,

Және хақ жолы осы деп әділетті.

Ол бұдан басқа бірталай шығармаларында халықты дінге бет бұруға, Аллаға сыйынып жан тыныштығын табуға, оны «көңілмен оқып, жүрекпен тоқуға», Алланың бары рас екендігін бір емес бірнеше рет айтып өтеді. Ол дінді тек жүрекпен қабылдау керек деп сендіреді, «сыртын қанша жусаң да, іші оңбаған» болудан, екіжүзділіктен сақтануға шақырады. Дін адамзатты тазалықта, тыныштықта ұстайтын нәрсе. Діни санасы қалыптаспайынша, тұлға қалыптаспайды. Ол ғылым мен білімнің көптеген салаларынан жақсы қаруланған білімді адам болуы мүмкін, дінсіз ішкі мені, рухани әлемі терең, адамгершіліктің жоғары құндылықтарын бойына сіңірген, мейірім мен шапағатқа, әділетке толы жан болып жетілуі

екіталай. Қазақ қоғамы жастарға діни білім беру мен діни санасын қалыптастыру барысында дана Абайдың мұраларынан алары мол. Бұл тақырыпқа келгенде ұстанар негізгі темірқазығымыз Абай ілімі болса адаспаймыз. Адам өмірінде ең алғаш кездесетін философиялық ой - «Мен кімін, мен қайда барам, менің өмірге келуімнің мәні не?» деген сұрақтар. Бұл кезеңнен еш адам баласы айналып өтпек емес. Абай осы сұрақтың барлығына асыл дінімізден жауап іздеп, ненің дұрыс, бұрыс екендігіне тоқталып, жастарға қараңғы түнде жол көрсететін шамдай деректер қалдырған. Өз дәрежесінде Абай ислам діні мен философиясындағы толық адам ілімін жетілдіруші, жаңа сапаға көтеруші. Абай өзінің өлеңдері мен қара сөздерінде алдымен қазақ қоғамындағы толық адамның моделін, одан шыға ислам дініндегі кемел адам келбетін, сондай-ақ кең мағынадағы барша адамзатқа ортақ толық адам моделін ұсынады. Абайдың рухани өресіне баға берген дінтанушы философ ғалымдар оның «кәміл мұсылман» ұғымына ерекше назар аударады. «Кәміл мұсылман» ұғымы тек қазаққа ғана емес, бүкіл мұсылман әлеміне қатысты айтылса керек. Міне, біздің ойшыл Абай, хакім Абай – әлемдік деңгейде осы діни көзқарасы арқылы да биіктей беретін тұлға.

Сонымен қатар, Абай өз заманының кемшілігі мен қиянатының тууы себебін жалқаулықтан көріп, көпшілікті еңбекке шақырған:

«Жұмысы жоқтық,

Тамағы тоқтық,

Аздырар адам баласын»

Ата - бабамыз адал еңбектің арқасында ұрпақтарына өлшеусіз байлық қалдырды. Қазақтың ғажайып қолөнері, өнер туындылары, киіз үйі, тұрмыс, салт бұйымдарының барлығы да ерен еңбек пен ғаламат шеберліктің жемісі. Ақын еңбекпен келген табыстың адал да дұрыс жолға бастайтынына кәміл сенеді, ал еңбекпен, саналы оймен, ақылмен істелген істің ғана нәтижесі болады деп санайды. Абайды өз заманындағы іскерліктің ұйытқысы, еңбекқорлықтың мотиваторы деуге болады. Ұлы ойшыл шығармаларында кәсіптен нәсіп тапқандарды, шаруақорлыққа үйрену дағдыларын үлгі етеді. Ол тұрмыс сапасын жақсарту үшін еңбек етудің жаңа тәсілдерін меңгеруге шақырады. Сонымен қатар ақын бастамашыл-дықты, кәсіптегі адалдықты жоғары қояды. Қазіргі заман жастарын да мемлекетіміз еңбекке шақырып, қоғамға титтей де болсын пайданы әкелуге тәрбиелеуде. Қанша ғасыр өтсе де адам бойындағы артқа тартар қасиеттер, қоғамдағы біраз кертартпа дүниелер сол қалпы сақталған. «Өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ 5 дұшпаның білсеңіз» деп ескерту жасалған Абай өлеңдері әлі күнге дейін өзекті. Барлығына тез жетсем деп армандап, қиынынан қашып, тірліктің ебін таппай, жұмыс істеп қарытпай, не білім қуып жарытпай, мақсаты жоқ, болашағы бұлдыр, тағдыр салған тар жолға айдаса жүре беретін жастар әсте көп. Жұмысы жоқ қоғамда ұрлық- қарлық, зорлық-зомбылық өршіп тұрары белгілі жағдай. Бойдағы осындай жексұрын қылықтардан қайтсең арыласың? Ол үшін Аллаға сыйын, екінші өз қайратыңа сүйен, еңбегінді сау. «Еңбек қылсаң қара жер де береді, құр тастамайды» дейді Абай (төртінші сөз). Бірақ Абайша малды болу иін бүтін, қарын тойса болды емес, ол – өнер, ғылым іздеуге жол ашатын мүмкіндік көзі. «Малды сарп қылып, ғылым табу керек. Өзіңе табылмаса, балаң тапсын... Ғылымсыз ахирет те жоқ, дүние де жоқ». Мұны оныншы сөзінде айтса, жиырма бесінші сөзінде: «...Балаң бала болсын десең, оқыт, мал аяма! Әйтпесе, бір ит қазақ болып қалған соң, саған рақат көрсетер ме, өзі рақат көрер ме, яки, жұртқа рақат көрсетер ме?» деп нықтайды.

3. «Абай дана, Абай дара қазақта».

Абай Құнанбайұлы ғұлама, ойшыл, ақын, ағартушы, ұлттың жаңа әдебиетінің негізін қалаушы, аудармашы, композитор ретінде ел тарихында өшпес із қалдырғаны сөзсіз. Оның

өлеңдері мен қара сөздерінде ұлт болмысы, бітімі, тұрмысы, тіршілігі, дүниетанымы, мінезі, жаны, діні, ділі, тілі, рухы көрініс тауып, кейін Абай әлемі деген бірегей құбылыс ретінде бағаланады. 2017 жылғы «Рухани жаңғыру : болашаққа бағдар» жолдауында қоғамдық сананың қайта түлеуі жайында сөз қозғалған еді. Ол жаңа ғылымға , жаңа нәрселер үйренуге, тың жаңалықтар мен ақпараттарға қанығу мен әлемге танылу ғана емес өз, отандық ғалымдарымыз бен ойшылдарымыздың шығармасының жаңа қырларын ашып, қайта жаңғырту, ойға бекітіп, толық қорыту еді. Бұл ретте, біз Абайды айналып өте алмаймыз. Себебі ұлы ойшыл осыдан бір ғасырдан астам уақыт бұрын ұлтты жаңғыруға, жаңаруға, жаңа өмірге бейім болуға шақырған. Абай - телегей теңіз. Ол ешкімнің де құшағына симайды. Абайды тану – қазақ халқын танумен бірдей. Өйткені қазақ қауымын дәл Абайдай танып, Абайдай түсіндірген ешкім болған жоқ.

Қазіргі өркениетті мемлекеттердің барлығы дерлік шоқтығы биік тарихи тұлғаларымен мақтана алады. Олардың қатарында саясаткерлер, мемлекет және қоғам қайраткерлері, қолбасшылар, ақын-жазушылар, өнер және мәдениет майталмандары бар. Қазақ жұрты да біртуар перзенттерден кенде емес. Солардың ішінде Абайдың орны ерекше. Бірақ біз ұлы ойшылымызды жаһан жұртына лайықты деңгейде таныта алмай келеміз. Ұлт мақтанышы халықтың ұлы перзенті Абай Құнанбайұлының туылғанына биыл 175 жыл толды. Абай философиясына 175 жыл. Бұл тойды мемлекетіміз ЮНЕСКО, ТҮРКСОЙ көлемінде атап өтпекші. Бұл құр босқа миллиондаған қаржы бөліп , бір жылға оны шашып тастап еш нәтиже, еш алар құндылық болмайтын тойлау емес , өзгеше ,ерек той. Мемлекет бойынша Абайды , оның шығармаларының жаңа қырын ашуға, зерттеуге ден қоятын жаңа комиссия құрылып. еліміздің түкпір-түкпірінде Абайды тану үшін біршама нәтижелі жұмыстар жүргізіліп, Абайдың мәртебесі көтерілуде. Ең алдымен Абайды ұлтымыздың мәдени капиталы ретінде насихаттауымыз керек. Өркениетті елдер қазақтың болмыс-бітімін, мәдениеті мен әдебиетін, рухани өресін әлемдік деңгейдегі біртуар перзенттерінің дәрежесімен, танымалдығымен бағалайтынын ұмытпайық. Сондықтан Абайды жаңа Қазақстанның бренд ретінде әлем жұртшылығына кеңінен таныстыру қажет. Қазақ жұртының мақтанышын әлемге танытуға деген талпыныс – бүгінгі ұрпақтың қастерлі борышы. Абай жалғыз қазақ халқының ұлы емес, адамзаттың ардағы десек артық айтқандық болмас. Әлем халқы мойындаған дара тұлғаны қай жағынан әспеттесек те біздің елдік, ұлттық парызымызды орындағанымыз деп білеміз.

Әдебиеттер:

1. «Абай» энциклопедиясы. –Алматы. «Атамұра», 1995ж [56,1а]
2. С.Мұқанов «Жарық жұлдыз» 1995ж [296, 3а]
3. Бисенбаев П. «Абайтану » III том Алматы: Қазақ ун-ті,2015ж[211б]
4. Бисенбаев П. «Абайтану » V том Алматы: Қазақ ун-ті,2015ж[143б]
5. <https://e-history.kz/kz/news/show/99/> [10а]
6. <https://abaialemi.kz/post/view?id=1332> [4,8а]
7. <https://bilimdinews.kz/?p=83446> [1,3а]

« ҰЛТТЫҚ ЖАСАМПАЗДЫҚТЫҢ АЙНАСЫ – АБАЙ »

Бердібек Бинура Нұркенқызы

Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті

Berdibekbinura@gmail.com

Қазақ халқының ұлы перзенті Абай 59 жыл өмір сүрген. Биыл оның дүниеге келгеніне – 175, дүниеден озғанына – 116 жыл. Бүгін бәріміз ұлы ақынды еске алудамыз, мұның әрине келешекте де жалғасатыны сөзсіз. Туған жерінде ғана емес, тәуелсіз Қазақстанның әр аймағында, ауылда, қалада, күллі Түркі әлемінде барша әдебиетшілер, өнерсүйер, әдебиетсүйер қауым еске алады. Бұл бір ғұмырға бірнеше ғұмырды сыйғызу дегенге сай келеді.

«Ұлы ақынның шығармалары бүгін де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Абайдың ой-тұжырымдары баршамызға қашанда рухани азық бола алады.

Сондықтан ұлтымызды жаңғырту ісінде оның еңбектерін басшылыққа алып, ұтымды пайдалану жайын тағы бір мәрте ой елегінен өткізген жөн». Бұл ойлар Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты көлемді мақаласында айтылды. Бағдарлама сипатындағы терең мазмұнды мақала, 175 жыл бұрын қазақ халқына Күн секілді туған ұлы тұлға – Абайдың бүгінгі ұрпақтар үшін маңызды әрі өзекті екенін көрсетеді. «Ұлттық болмыстың үлгісі», «Мемлекет ісінің мүдделесі», «Әлемдік мәдениеттің тұлғасы» сынды тақырыптармен қуатталған жалпы пікірге сәйкес, жаңа Қазақстанның өзегін жаңа қоғам құрайды. Бұл ретте, ең алдымен, ұлттың қадір-қасиетін арттырып, халықтың бәсекеге қабілеттілігін жетілдіруге баса мән беріледі. Сондай-ақ қоғамның дамуына кедергі келтіретін, береке-бірлікке іріткі салатын жағымсыз қасиеттерден арылу қажет болады. «Біз Абайдың 175 жылдық мерейтойына қоғамдық сананы жаңғыртатын, бір ел, тұтас ұлт болып дамуымызға серпін беретін іс-шара ретінде зор мән беріп отырмыз», деп жазады қазақ елінің басшысы.

Абай! Алып империяның шалғай ауылында дүниеге келіп, небәрі 59 жыл өмір сүріп, жаңашыл әдебиетші, тіл жанашыры, композитор, ағартушы болу... Осылайша ерекшеле-ніп, танымал болу, әрине кездейсоқтық емес! Шығармаларынан нәр алған ұрпақтары жанымен, қанымен, күреспен тәуелсіздігіне қол жеткізген Қазақстан Республикасында мемлекет деңгейінде 175 жылдық мерейтойын атап өтуде! Әрине бұл ретте, Абай бұлағынан су ішкен Мұхтар Әуезовтың рухына бас иіп, еске аламыз. Абайдың шығармаларын кезінде өзге тілдерге аударған әдебиетшілердің, зерттеп, дәріптеген ғалым-дардың рухтары пейіште шалқысын. Абайдың атын құрметтеп, ескерткіштер орнатқан, көшелерге, саябақтарға, алаңдарға, оқу орындарына атын берген ел азаматтарын, қазақ бауырларымызды шын жүректен құттықтаймыз! Қазақстанның Каспий теңізі арқылы көршісі әрі туыстас бауыры Әзербайжан да Абайды сүйді, зерттеді, әлі де зерттейді. Өйткені Абайды сүю – қазақ халқын сүю, Абайды зерттеу – қазақ елін зерттеу, Абайды сүю және зерттеу әдебиетті, өнерді, ұлттық құндылықтарды, бауырластықты терең ұғынуға, рухтанып қанаттануға жетелейді... Абайды зерделеген сайын сүйесің, сүйген сайын зерделейсің! Абай – түркінің ортақ өткенінен ортақ болашағына апаратын құтты жолдың қазақ жеріндегі, қазақ мәдениетіндегі негізгі темірқазығы.

Абайдың аты қазіргі қазақ әдебиетінің негізін қалаушы, ағартушы, ымырашыл ислам негізінде қазақ мәдениетін орыс және Еуропа мәдениетіне жақындастыруды қолдаушы ретінде тарихқа алтын әріптермен жазылды. Қазақстан – Еуразия құрлығының кіндігінде орналасқан, ұлтаралық, мәдениетаралық келісім орнаған, өзіндік ерекшеліктер мен рухани жауапкершіліктерге ие мемлекет. Қазақ бауырларымыздың осы табиғи, қалыпты жағдайды мүмкіндіктерге айналдырып, табыстарға қол жеткізуі қуантарлық жайт. Алып қазақ жерінде, қазақ мәдениеті ортасында бүгінгі қазақтың (жалпытүрктің) рухани байрағының

желбіреуі маңызды мөлшерде Абай танымы, Абай беделі, Абай тұлғасы және Абай жолында аянбай еңбек еткен жасампаз тұлғалардың арқасында мүмкін болды.

Абай мұрасы қазақ фольклорымен, поэзиясымен тығыз байланысты болуымен қатар қазақ поэзиясын жаңа форматтармен байытып, жаңа мазмұн енгізді. Шын аты Ибраһим болғанымен өмір бойы анасы берген «Абай» атын қолданды, «Абай» атымен танылды. «Ықылас, ынта назар, сақ» мағынасына келетін бұл поэтикалық есімнің хақысын иесі артығымен өтеді. Абайдан бұрын Абай есімін иеленуші болды ма, болмады ма, нақты білмеймін, алайда бұл есімді алғашқы боп шыңға шығарған Ибраһим Құнанбайұлы болғанын нақты айта аламын. Және ол шың, ол есім, қазақ халқы барда, қазақ елі барда, Абайсүйер қауым барда, Түркі әлемі барда, қадірлейтін оқырман барда мұзарт шың болып қала бермек!

Ұлы Абай жайында сөз айту, ой толғау әр қазаққа оңай секілді сезілгенімен, тап бермеде қиналып қалатыныңыз өтірік емес. Абайды білмейтін қазақ жоқ. Арғы-бергі уақыттың мінберінен Абай жайында сөз қозғап, ой тербемеген қазақ зиялысы аз. Оның басында Ахмет Байтұрсынұлының 1913 жылы жазған «Қазақтың бас ақыны» деген әйгілі мақаласы тұр.

Ахаң Абай шығармашылығы туралы «Сөзі аз, мағынасы көп, терең. Бұрын естімеген адамша шапшаң оқып шықсаң, азына түсініп, көбінің мағынасына жете алмай қалады. Көп сөздерін ойланып, дағдыланған адамдар болмаса, мың қайтара оқыса да түсіне алмайды. Сондықтан Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас. Бірақ ол ауырлық Абай айта алмағаннан болған кемшілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағанынан болатын кемшілік. Олай болғанда айып жазушыда емес, оқушыда. Не нәрсе жайы-нан жазса да, Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін жазады», деп мағыналы терең ой түйеді. Сондықтан да Абай – қазаққа жақын және алыс.

Бізге, осы қазаққа «қиянатшыл дүниеден қырық жамау болған» Абайдың жүрегінен жақын ештеңе жоқ. Абайдың жүрегі айнадай таза, пәк, сәулелі жүрек. Ол айнымасқа бекі-ген жүрек. Жалпы, Абайдың өлеңдері мен қара сөзінде мол көрініс тапқан жүрек концептісі ақынның дүниетанымдық пайымынан, толық түсінігінен, адам болмысы туралы философиялық ой қорытпаларынан бастау алып, одан әрі әдеби-көркем бейнелеулермен, тілдік ажарлаумен кестеленіп, тұтасқан эстетикалық-моральдық түзілісті құрап кетеді.

Дүние жаратылысты танып білудегі соны ізденістер, философиялық көзқарастар, ғылыми-теологиялық ұстанымдар мен ұмтылыстар негізінен екі түрлі өлшемге иек артады. Бірі – ақыл мен сананы жоғары қойса, екіншілері – жүрек категориясын, яғни махаббат, сүйіспеншілік һәм ізгілік (гуманизм) мұраттарды алға шығарады. Абай – дүние болмыстың ақиқатын махаббатпен түсінушілер қатарында. Абай философиясының үш тағаны – иманигүл үш сүю. Ол махаббатпен жаратқан Алланы сүю, екіншісі адамзатты сүю, үшіншісі әділетті сүю. Абай айтқан жомарттықтың үш қазығы – әділеттілік, шапағаттылық және даналық. Әділеттілік – адамның жаратылуында болса, шапағаттылық – адамның ақ пейілділігінің өлшемі, ал, даналық – ақылдылықтың жемісі болмақ.

Абай адамның негізгі үш қасиетіне ыстық қайратты, жылы жүректі, нұрлы ақылды жатқызады. Осы үшеуінде жаратушының адамға берген ерекше мәнді сый-сияпаты тұрғандай. Бірақ «ауруды жаратқан құдай, ауыртқан ол емес» дегендей, ыстық қайраттың, жылы жүректің, нұрлы ақылдың иесі болмақ адамның өзіне қатысты. Адам өз болмысына өзі үңіліп, жақсылық пен жамандықты екшеп, қасиетсіздіктен өз бойын, жүрегін таза ұс-тауы шарт екен. Манағы үш қасиетке қарама-қайшы келетін, қайратсыздық, салқын жүрек, суық ақыл орын тепсе, дүниенің оңбайтыны сол. Сөнген қайраттан – намыссыздық, жігер-сіздік, ынжықтық туындаса, салқын жүректен – пиғылсыздық, немқұрайдылық, ынсап-сыздық, ұятсыздық, сүйе білмеушілік, мұратсыздық, жаны ашымастық, мейірімсіздік,

қайырымсыздық балалап, суық ақылдан – зұлымдық, қатыгездік, өшпенділік, кекшілдік, айлакерлік, сұмпайылық, сұм сұрқиялық бас көтереді. Адамзатты махаббатпен жаратқан Алла пендесіне ерік те берген екен. Адам әлгі еркін дұрыс пайдалана алмаса өзінің де, өзгенің де өміріне балта шаппақ.

Адам болмысындағы өзара үйлесімділікті реттеуші, Абайша айтқанда, ол – жүрек. Он жетінші қара сөзінде әлгіндегі «ыстық қайратты», «жылы жүректі», «нұрлы ақылды» өзара айтыстыра келіп, төреші ғылымға мынандай уәж айтқызады: «Сен үшеуіңнің басыңды қоспақ менің ісім. Бірақ сонда билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Ақыл, сенің қырың көп, жүрек сенің ол көп қырыңа жүрмейді... Қайрат, сенің қаруың көп, күшің мол, сенің де еркіңе жібермейді. Осы үшеуің басын қос, бәрін жүректі билет... Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым. Құдайшылық сонда қалпыңды сақта...»

Абайдың «Ет жүрексіз еріннің айтпа сөзін», «Алла деген сөз жеңіл, Аллаға ауыз жол емес, ынталы жүрек, шын көңіл, өзгесі хаққа қол емес» дегеннің мәнісінде «жүрегіңнен шықпаған сөзді айтпа, жаратушы Алланы, оның хикметін, мұғжизасыз жүрекпен сезін» деген байлаулы ой, байыпты ұстаным жатыр. «Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды. Амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады... Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақыл-сыздығынан азбайды, ақылдының сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлау-лылықтың жоқтығынан азады» – дейді тағы да хакім Абай.

Ұлы ақын Абай өлең тілінде адамның жан тебіренісін, көңіл толғанысын, сезім нәзік-тігін, ой өткірлігін, мінез құбылмалылығын көрсететін бейнелі сөздердің неше түрін осы жүрек деген әрі заттық, әрі абстрактілік ұғымдармен астастырып береді. Мысалы, жүрегім менің қырық жамау, жүректің жігі, жүректің көзі, жүректің оты, жүректің ақыл суаты, жүректе қайрат болмаса, ауру жүрек соғады, жүрек – теңіз, жүрекке жылы тию, ыстық жүрек, сорлы жүрек, жылы жүрек, ынталы жүрек, мұз жүрек, асыл жүрек, асау жүрек, ет жүрек, жас жүрек, ызалы жүрек, шошынған жүрек, ит жүрек, сұм өрбіген жүрек, үрпиген жүрек, сөніп қалған жүрек, махаббат пен ғадауат майдандасқан жүрек.

Жүрек сөзіне бағыныштылық Алланы, оның хикметін сүю суфизм іліміне тән. Ислам діні іліміндегі мағрипат, тариқаттың ұзақ жолы жанкештілікті, жаннан кешушілікті, дағуа тақуалықты талап етеді. Қожа Ахмет Ясауидің 64-хикметінде былай дейді: «Тариқат – дүр танып білсе бәрі де, Мағрипат дүр қанса білім нәріне, хақиқаттың жетпек сонда мәніне». «Жаратқанды ынта-шынта жаныңмен сүй, адал жас боп сорғалар қаныңмен сүй» дегенді де осы Қожа Ахмет рәсила етеді (65-хикмет).

Абай «ауру жүрек соғады ақырын жай», «жүрегім ойбай соқпа енді», «қайран жүрегім мұз болмай ма» деп толғанса, Қожа Ахмет «көзім – жас, көңілім – қайғы, жаным – жалын», «жарақат жүрегімді сорлатпай ма?!» деп аһ ұрады. Ал Қожа Хафиз «Қайран жүрек дауа таппай дал болар да қамығар», «Менің бүтін жан жүрегім – сенің ғажап жанарыңда, сенің ғажап жанарыңның тұрмын түгел қамауыңда», «Дос ақыл – айна бейне кесесі ғой Жәмшидтің», «О жүректің әміршісі, қызыл шарап бойды алды», «Жылуыңнан жүрегімнің оты қайта жанады», «Бір өзің деп лүпілдейді кеудемдегі бұл жүрек» – деп өзінің ғажайып ғазалдарында жүрекке жүгінеді.

Әлқисса, жүрек айнасын кірлетпей ауық-ауық жуып, тазартып, адамдық тұлғасын асқақтатып, кісілік бейнесін пайғамбарлық қалыпқа негіздеп, айналасына адамгершілік ізгі нұрын сеуіп кеткен ойлы Абайдың, қапалы Абайдың, қажыған Абайдың былайғы өмірдегі мінез қыры да өзінің тезге салып тексеріп-тергеуімен, өзгертумен, еңбек қылып тәрбиелеуімен жасампаздықтың жарқын үлгісіне айналған еді.

«Абайдың ойынша адамзат баласы ызалы жүректің құлы емес, сондықтан да Адам өмір сүруге, еңбек етуге, және адамдыққа ұмтылуы қажет», дейді жазушы Роллан Сейсенбаев.

Сүю – жүректің ісі. Ұлтты сүю үшін кіршіксіз жүрек аздық етеді, оған кемел ақыл да керек.

М.ӘУЕЗОВТИҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАНЫНДАҒЫ ӘНШІЛІК ӨНЕР

А.С. Тарақов, Г.К. Дайрабекова

*¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ф.ғ.д., профессоры
Қазақстан, Алматы ²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 2-курс
докторанты,
Қазақстан, Алматы
tarakov.anuar@mail.ru, gdayrabekova@gmail.com*

ТҮЙІНДЕМЕ

М. Әуезовтың «Абай жолы» роман - эпопеясында халқымыздың мәдениеті, оның ішінде әншілік өнері жайлы кеңінен суреттелген. Автор әйгілі әнші – композитор Біржан Салдың Абай ауылына келуі, елді аралап ән шырқауы жайлы өмірлік шындық негізінде тартымда да әсерлі баяндайды. Мақалада Абай бастаған өнерлі жастардың әншілік өнерге, құрметі сүйіспеншілігі жан-жақты баяндалады. Авторлық сипаттаулар мен кейіпкерлер диалогында әншіге, ән өнеріне сүйіспеншілік, ұлттық өнердің, сол бір кездегі өркендеп өрлеуін көрсетеді. Зерттеуші мақалада қазақ ән өнерінің ерекшелігі, оның Абай ауылындағы жастар арасындағы кеңінен таралуы және әншілік дәстүрдің насихатталуы жайлы шығарма негізінде жан-жақты талдап сипаттаған. Мақалада М.Әуезовтың қазақтың ән-куй, музыка өнерін терең білетін ерекшелігі айқын көрінеді.

Тірек сөздер: М. Әуезов, Абай жолы, роман-эпопея, поэтика, шығарма.

АННОТАЦИЯ

В романе-эпопее М. Ауэзова “Путь Абая” широко представлена культура народа, в том числе искусство певцов-акынов. Автор в своей статье передает, как известный певец – композитор Биржан Сал приезжает в село Абай, ярко описываются его творчество, а также поездки по всей стране. В статье раскрывается творчество талантливой молодежи, сгруппировавшаяся под началом Абая. В диалоге авторы показывают любовь к песенному искусству, в то же время затрагивают тему возрождения национальных искусств. В статье авторы описали отличительную черту казахского песенного искусства, его широкое распространение среди молодежи в селе Абая и пропаганду певческой традиции. В статье передается, что М.Ауэзов обладал глубокими знаниями о казахской песне и музыке.

Ключевые слова: М.Ауэзов, Путь Абая, роман-эпос, поэтика, произведение

ANNOTATION

In the epic novel by M. Auezov “Abay's Way”, the culture of the people is widely represented, including the art of singers-akyns. The author in his article reports how the famous singer -

composer Birzhan Sal comes to the village of Abai, vividly describes his work, as well as trips throughout the country. The article reveals the creativity of talented youth, grouped under the leadership of Abai. In dialogue, the authors show their love for the art of song, at the same time touch upon the theme of the revival of national arts. In the article, the authors described the distinctive feature of the Kazakh song art, its wide distribution among young people in the village of Abai and the propaganda of the singing tradition. The article says that M. Auezov had deep knowledge of Kazakh song and music.

Keywords: M.Auezov, Abai's Way, novel-epic, poetics, composition.

«Абай жолы» роман-эпопеясында Абайдың ақындық әлемін кеңінен қармаған қаламгер ұлы ақынның композиторлық дарындылығын суреттеумен бірге, қазақ халқының әншілік, жыршылық, күйшілік өнерін әсерлі де әдемі бейнеленген. Роман – эпопеяның композициялық бітімінде Абайдың жасынан өлең-жыр, ертегі, әңгіме, эпостарға қанық болуымен бірге, ел ішіндегі небір жезтаңдай, күміскөмей әншілердің әнімен де сусындап өскені баяндалады. Жай баяндалып қана қоймайды, ұлы өнерге деген халық махаббаты, құштарлығы айқын танылады. Ән тыңдау немесе ән салу кейде адамның жандүниесін сезім, көңіл – күйімен нәзік сабақтасып жатады.

«Аз уақытта, жылдағы уақыты бойынша жұрт жайлауға көшті. Абай әжесінің қырқына шейін, тысқа шықса да, ертелі-кеш анасын жоқтап, зар өлеңдер айтады. Тау басына шығып, даланы кезіп жүрсе де, анасына бағышталған мұңды ойлардың қасірет жырлары орала береді» [1, 237.]. Осы бір баяндаудан Абайдың ән арқылы әжесіне деген сағынышы аңсары ашылады.

Әжесі Зереге құрметін, перзенттік ыстық махаббатын бірде әруағына бағыштап құран оқумен білдірсе, енді бірде анасын жоқтап зар өлеңдер айтуы, онымен тынбай тау басына шығып, даланы шарлап жүріп те әуезді әнмен жандүниесін мазалаған ойлардан арылмақ ниетін байқатады. Ән – шығармада бала Абайдың жандүниесінің сыры ғана емес, көңілінің де мұңы. Өйткені, ол өмірдегі ең қимас, қадірлі жаннан, асыл әжесі, аяулы анасынан айырылып отыр. Ол осылайша өзін-өзі жұбатады, өзінің ішкі қайғы-мұңын көз жасымен емес, жүрегін жылатар әнмен ғана жеңілдетеді. Өнді ән үшін емес, қымбатты тұлғаның қадірін сезіну үшін айтады.

Абайдың ақындық дарынының қалыптасуына әже, анасының әңгіме, ертектері, жырлары бір әсер етсе, ауылына Байкөкше мен Барластың келуі өлең өнеріне деген құштарлығын арттырған ізгі қадам болғаны айқын. Ал композиторлық қабілетіне жасынан ел ішіндегі өнерпаздардың, әнші, домбырашылардың, қобызшылардың игі әсері тигені анық.

Біржан салдың Шыңғыстауға келуі елдің ішін өнер думанымен дүбірлетіп, той, мерекеге айналдырған керемет бір күндер ретінде романда ерекше бейнеленген.

«Баласы Қожағұлдың Біржан салмын»... деп әуелете, асқақта салған атақты әнді Абайдың тыңдауы – сондай бір әсерлі суреттеме.

«Әншінің «Біржан сал» атты осы бір әні өзінің майда қоңыр, сырлы сазымен бастала жөнелгенде, өзге көп жұрт ішінде демін тартып, қатып тыңдаған кісінің бірі Абай.

Қадірлі ақын, құрметті қонағына Абай қадалып қарап қапты. Ақ-қарасы әлі де айқын, таза, ұзынша көздері өзгеше боп телміре түсіп, шарасынан асып үлкейіп қарайды. Бірақ қазіргі сәтте, кірпік қақпай қарағанмен, бұл көз – әнші жүзін көріп отырған көз емес. Ән мен өлең сөзді, өнерлінің өзін түгел қосып, бір бітім, бір тұтас тұлғадай қиял суретімен елестетіп, көріп отырған көз.

Ерекше әсері бар күй менен аса ұнаған ән тыңдаған уақытта Абай сол сарын сөзбен қатар өзге бір дүниені жарыса ойлап кететін. Өмір қиял суреттерін, уақиға тасқындарын, жаратылыс, құбылыс толқындарын көріп, соған шомып кетеді».

Авторлық сипаттаудан Абайдың ән тыңдау мәдениетімен танысамыз. Жақсы әнге көңілі ұйып, жан сезімімен тыңдаған Абайдың кірпік қақпай қарауы, яғни бет-жүзі, қимыл-

қозғалысы арқылы әнші, ақын, композиторға сүйсінісі ғана емес, әннің сырлы, сұлу әуеніне, әнге деген сезім құштарлығы, ынта-ықыласы сезіледі. Өнді жай адам әуені мен сөзін көкейге, санаға сіңіре білсе, ақын үшін ән тыңдау мәнері бөлек, ол қиял, елестету, түйсіну сезіміне ұласады. Сонан соң шабытына алау шарпиды. Абайдың «Әннің де естісі бар, есері бар, тыңдағанда көңілдің өсері бар» деген ән өнерінің қасиет, құндылығын бағалаған жыры оқырман ойына ұялайды. Осынау ән құдіретін сезіндірер сөйлемдер еріксіз Абай өлеңін тіл ұшына оралтады. Ән құдіреті арқылы атақты композиторды тұлғалау да жазушының эстетикалық танымының кеңдігіне көз жеткізеді.

«Қазірде міне, белгілі өр қиялы бар ән, ірі туысты әншіні мынау ортадан бөліп, жырып, аулаққа әкетті. Шырқау алыс қияға әкетті. Тұлғасы ерен, кең кеуделі асқақ үнді әнші, сахараның ғажайып бір алыбы боп апты.

Сол алып, өнер алыбы, Сарыарқаның ең заңғар биігі Көкшенің басына шығып тұрып, бар ұлан ұзақ Сарыарқаға, сахараның салқын бел, самал көліне қонған елі-жұртына көз тастайды. Жуансып күштісі, артықсып асқағы, күңіреніп көбі жүрген жон-жотаға көз тастап қоймай, үн қатады. Ән тіл қатады. Ескек, асқақ атойдай қып, зор кеуденің алып күйін азынатып төгеді [2, 325].

Бұл бағалау – Абайдың ой-танымымен бағалау. Әнге деген махаббат, әншіге құрмет сезімі Абайдың көзімен, ақындық сезіммен осылай мадақталады. «Асқақ үнді әнші, сахараның ғажайып бір алыбы, өнер алыбы, Сарыарқаның ең заңғар биігі» деп эпитет, теңеулермен сипаттайды. Біржан салдың әншілік дарындылығы өнерді түсінген, өнерді қадірлеген, соны жанына серік етуге ұмтылған парасатты тұлғаның танымымен дәріптеледі. Бір сәт осынау ішкі жан дүние тебіренісінен өрілген ойлар Біржан әндерінің мұратына, ұстанымына ұласады.

«Мен келемін! Өнер әкелемін! Танымай көрші, аңдамай бақшы! Сай-сүйегің босамай, алпыс екі тамырың иімей көрші!...» деп, бас идіре ән төккенде, ән емес нұр төккендей. Әлемнің жүзінен жауыздық зұлымдығын қуып әкетіп, қиялда болса да дүние бетін, Арқа жүзін сан сұмдықтан тазартып бара жатқандай... Ол ән, асқақ есіп соққанда, Көкшенің қалың сыпсың қарағайы – мынау әнші басындағы оқалы тақияның жібек шоғындай болып, теңселіп барып, төгіле жапырылып, жол береді, бас иеді... Арқаның кара түні де мынау ақын үстіндегі кара мақпалдың бетіндей майда, мейір түні болады... Сонда ел жүзі де осы ақын жүзіндегі жылтырап көрінген нұрға толғандай болады. Ел жүзінде, қазіргі ақын түсіндегі, ән үстінде езу тартқан жарастық күлкідей боп, шат қуаныш күлкі көрінеді Абай көзіне» [2.325].

«Ән емес, нұр төккендей» – бұл әсерлеу емес, әннің халық көңілінен, ойынан табылған ғаламат әсері. Айтушының баяндауында осынау көркемдік, эстетикалық деталь поэтикалық бейнелеу үлгісіне де үйлеседі. Сонан соң Біржан әнінің, жалпы қазақ ән өнерінің ерекшелігі мадақталады. Егерде Ф. Достоевский «Сұлулық әлемді құтқарады» деп пайымдаса, М. Әуезов пайымдауында алдымен ән «әлемнің жүзінен жауыздық зұлымдығын қуып әкететін» адамзаттық құндылық ретінде қасиеттелсе, келесі кезекте оның кереметтілігі – «қиялда болса да дүние бетін, Арқа жүзін сан сұмдықтан тазартып бара жатуы». Ән – ақын ұғымында көңіл-күйдің мерекесі, сезім шарпыған алау ғана емес, ән әлемді, адамзатты жамандық, жауыздық атаулыдан арылтатын асыл өнер болып өріледі. Романда әннің қасиеті де айрықша айқындалады. «Ол ән, асқақ есіп соққанда, Көкшенің қалың сыпсың қарағайы мынау әнші басындағы оқалы тақияның жібек шоғындай болып, теңселіп барып, төгіле жапырылып, жол береді, бас иеді...». Мұнда әннің керемет әуені, әуені ғана емес, сол әнді әудем жерден әуелете шырқаған Біржан салдың дарын даралығы да аңғарылады. Көкшенің қалың сыпсың қарағайы мен оқалы тақияның жібек шоғы, қалың үкісімен салыстырылуы да сезім суретінің таным суретіне ұласуы. Ән көңілге ғана нұр төккен жоқ, ойға, сезімге нұр төкті. Ел жүзіндегі жарастық күлкісі, шат қуаныш күлкі – ән әсерінің барша жұртты баурап алған кереметтілігі. Жазушы ән құдіретін сара сарапшы Абай көзімен айқын бағалайды. Ендігі сәтте әнді ұйып тыңдап отырған Әйгерім әсерімен

де бағаланады. Әнге Абай нықты ой көзімен емес, нағыз тыңдаушы көңілімен лебізін төгеді.

Өйткені ол әнді тыңдай да, айта біледі. «Бұның өзін жақсы бағып, жақсы ұғып отырғаны үшін сезімтал Әйгерімге сүйсіне қарап қалды да, енді Біржанға бұрылды:

– Өзге-өзгенді не қылайын, Біржан аға, – деп бастап, қонағына жаңа бір қуаныш жүзімен қарады. – Ел ақтаған бір ақын болушы еді. Тілін безеп, жанын жалдап, тіленшілікпен байды сауып, сөз қадірін сол кетіруші еді. Үн түзеген бір әнші болушы еді. Кім көрінгеннің қосшысы. Әр кез, әр мырзаның қосалқысы. Ән қадірін түсіріп, бір атым насыбайдай арзан етіп еді. Сен әнді босағадан, өрлетіп төрге шығардың, соныға ғана қуанам. Шынында, қазағым, елім дегенде осы елдің асыл ақын сөзінен, әсем әні сазынан артық қай қазынасы бар еді? Соларын асқақ үнмен аспанға көтеріп барып: ол мен міні, мен келемін дегізіп еліңді өнеріңе бас игіздің. Осының-ақ қадір-қасиетінді тануға жетіп тұр!.. – деді.

Біржан құп тыңдап, өзі де сүйсіне көтеріліп:

– Шіркін, айтушы мен болғанда, үнемі ұқтырушым сен болсайшы, Абай! – деді.

Әйгерім де, өзге жиын да екеуін дәл ұғынғандай, түгел қостап күлісті. [2. 326.].

Салдардың келуінің өзі романда ел ішіндегі бір ерекше оқиға, тосын бір жаңалық болып сезіледі. Алдымен Есқожа ауылында ертең той болатыны, ол тойдың күйеу келетін той екендігі, көркі де әсемдігімен даңқы шыққан Үмітей бұрыннан қайындап жүрген күйеуі Алатайдың баласы Дүтбайға ұзатылатыны, оған Ербол, Баймағамбетті алып Абайдың келгені хабарланады. Салдардың Есқожа ауылына келуі де ерекше есте қаларлық сәт. Сырттан жеткен дабырдың өзі елдің есін шығарғандай соншалықты қызықты.

Автор осы сәтті ерекше уақиға деп даралап, оған әркімнің қалай көңіл қойғанын қысқаша баяндаған. Бұрын салдарды көрмеген елдің таңданысы, қызығушылығы, құмартушылығы диалогта әсерлі берілген

«Тыста ерекше уақиға болғандай. Есік алдынан жүгірісіп өтіп жатқан жастар білінеді. Балалар шулайды. Кейбір ересек, кексе әйелдер, еркектер де сол уақиғаға қызыға көңіл бөліпті. Даурығып сөйлеп, асығып, алқынысып айтып тұрған хабарлары естілді.

– Уа! Салдар келеді!

– Мынау не деген сән?

– Жаным-ау, өздері қалай киінген?

– Ана біреу, сал ағасы. Бәрінің қолында үкілі домбыра.

Мынау бір елден ерек жүріс екен.

– Жүрсең осылай жүр. Сал сері деген топ осы да!

Арада балалар да қызығып, тамаша ғып, күле айқайлайды:

– Бөріктері сәукеледей!

– Шалбарын қара, шалбарын!

– Балағы қатынның көйлегіндей шұбатылып жүр.

– Бұзаулаған сиырдың шуындай шұбатылады және біреусінікі.

– Иттерді қосар ма еді өздеріне. Қандай дал-дал қылар еді, шалбарынан алып! – деп күліседі» [2. 437-438.].

Автор бұған балалардың да көзқарасын білдірген. Балалардың пікірлерін даурыға ортаға салуы да олардың өң-жүздеріне емес, бұл ауылға тән емес, көз үйренбеген киім киіп келуінде. Балалар сөздеріне юморлық рең бере отырып, іштей кекесіндерін де жазушы ұтымды жеткізген.

Бұдан кейін үлкендердің салдардың келу салтанатына байланысты әбігерін, мұны әлдекімдердің жақтырмай қарағанын да Ызғұттының ой-пиғылымен сездіреді.

«Даладағы жұрттың бәрі: «Салдар, серілер келді» десіп, түгел әбігерге түсті. Есқожа үйінде отырған үлкендер арасында Ызғұтты бар-ды. Ол: «ауылды басынып келіп жүрген бейбастақтар кім?» дегендей, «сал» деген атты ұнатпай:

– О кімдер өзі? Қайдан жүрген немелер? – деп еді. Есқожа бұлардың келер хабарын естіген сияқты.

– Бөтен емес, бәрін бастап жүрген өзіміздің Әмір көрінеді! – деді» [2. 438.].

Бізғұтты олардың келгенін жақтырмайды, ол үшін сал ұғымы – «бейбастақ немелер». Мұнда сандарды менсінбеушілік әрі кейіпкер бітімінің тәкәппарлығы да көрінеді. Онымен бірге өнерге де теріс пиғылы да бар. Есқожаның осыларды бастап келген Әмір екенін естігенде оған деген жеккөрушілігіде артады. Сақтану қажеттігін де ойға алады.

Абай мен Ерболдың Әмірдің бүгінгі қылығын көзбен көрмек ниеті де Үмітейдің ұзатылуына қатысты ғана емес, салдардың алдында қандай өнер көрсетпек ниеті де бәсекелестікке бәс тігу есебі тәрізденеді. Салдардың ауылға таяп келуі Абай, Ербол көзімен де сипатталады.

«Әмір бастап, үлкен сауыққа салынып жүрген бір топ жігіттердің хабары Абай мен Ерболға бұрын да мәлім болатын. Бірақ «сал», «сері» деген атақтары шықпаған-ды. Енді Әмірдің бүгінгі қылығын көзбен көрмек болды. Үйден шығысқан еді.

Дала да бұлар көзіне түскен көрініс екеуін де таңғалдырды.

Салдар күйеуге тігілген үш отауға қарай тақап қалыпты. Ол отаулардың ортадағысы – сегіз қанат. Сырты қызыл-жасыл манатпен оюланыпты. Дөдегелерге қалың қызыл жиек бастырылған. Есік алдында кәмшат бөрікті, үкілі, үлкен шолпылы, өңшең әсем, сәнді бойжеткендер тұр. Кейде қатарланып, кейде топтанып, өзгеше қонақтарын тосады. Осы қыздар ортасында үлгісімен, киім сәні ерекше бөлінген, қара кәмшат бөркін шекесіне таман киген бір қыз бар. Ол топ жұлдыз ортасында шолпанындай, той иесі – қалыңдық Үмітей болатын. Қонақтарын қарсы алуға әдейі шыққан. Салдар отау үйге тура тартып, жақындап қалғанда, Үмітей қасындағы қыздарын бастады. Қанат жайған сәнді, сылдырлы, әзіл сыңқылды майысқан қатар салдарға қарсы басты.

Жаяу салдардың қастарында өңшең ірікті сұлу келіншектер келеді екен. Баймағамбет Абай мен Ерболға жалтақтап, дегбірсізденіп, таңдана сөйледі.

– Еркек салдар емес, арасында қатын салдар да бар ғой! Бұлары кімдер? – деп еді.

Ербол олардың кім екенін аңғарған екен.

– Сал қатындар болса, бірі-өзіміздің «Әйгерім сал» боп шықты ғой. Келіншектер әдейі алдынан шығып, тосып алған күтушілер емес пе? – деп күліп тұр» [2. 438.].

Мұнда салдарға тігілген сегіз қанат отаудың сыртқы түр-сымбаты, сәнімен бірге қыздардың киім кию үлгісі қоса суреттелген.

Автор кәмшат бөрікті, үкілі, үлкен шолпылы өңшең әсем, сәнді бойжеткендер» арасынан Үмітейді даралайды. Оны даралап көрсеткенде де үлгісімен, киім сәнінің ерекшелігін бір дараласа, қара кәмшат бөрігі шекесіне таман киюінде мән бар, өзгелерден оқшауланған жан дүниесін бейнелейді. Содан соң «топ жұлдыз ортасындағы – шолпандай» деп поэтикалық образды көркем сипаттама жасаған. Салдардың алдынан Үмітей бастаған қыздардың қатарласа шығуы да бейне бір қанат жайған құстарға баланады. «Сәнді, сылдырлы, әзіл-сыңқылды майысқан қатар» – қандай көркем, айшықты деталь! Сәнділігі – әсем көйлек, қамзол, кәмшат бөріктері, сылдырлығы – ұзын, қос бұрымды шаштарындағы шолпы сырғалары, әзіл-сыңқылы – бірге өскен құрбылардың көңілді отырысы, майысқаны

– жастығы, қылықтылығы. Алайда оқырман назарын аударатын бір жай бар. Ол салдардың қасында сайланып шыққан, ірікті сұлу келіншектердің жолдан ілесе келуі. Бұл Баймағамбет пен Ербол көзқарасымен сипатталады. Баймағамбеттің жалтақтап, дегбірсізденіп, тыңдауы «Еркек салдар емес, арасында қатын салдарда бар ғой» деген әзілімен де жетеді. Ербол мұны әлдебір кекесін деп қабылдамайды. Әзіл астарынан шындық іздейді. Өз ұғымында сал қатындар арасында «Әйгерім сал» Әйгерім бар екенін, әдейі алдынан шығып, күтіп алған келіншектер екенін күліп айтуы да, «Әйгерім сал» деп даралауы да Абайдың қытығына тию емес, Әйгерімнің әншілік, өнерпаздығын көрсету мағынасында. Әйгерімнің әншілік қабілетін бағалаудан бөлек, мінез-қылығының әдемілігін, жан сұлулығын, көркінің әсемділігін әрі киімнің де сәнді де сымбаттылығын ерекшелеуден туған ықыласты ой.

«Біржанның әнін жұрттың бәрінің құмарта тыңдауының сыры бар. Өйткені ол жастық жалынын сүйіспеншілік сезімін ғана емес, халықтың азаттық аңсаған арманын да жырлайды. Автор Біржан әнінің осы қасиетін де аша кетеді» дейді белгілі әдебиеттанушы А. Нұрқатов [3. 105.]. Біржанның Абай ауылына, Семей жеріне келуі романда халықтың ұлан асыр қуанышына айналған мереке тәрізденеді. Өйткені, әйгілі әнші композитордың әніне, сәніне сүйсінген жұрт, оның алдында өнер көрсетуді айрықша бір бақыт санайды. Әсіресе жастардың жан-жүрегі жарасым тауып, асыға бас қосуы да әсерлі, әдемі ән тыңдаудан бөлек, елдік елеулі мәселелердің ортаға салынып ойға қозғау салатындығын сезіну. Сал-серілердің атын естіп, өзің көрмеген көпшілік үшін бір таңданыс сезімін туғызып қана қоймай, өнердің өркен жайған өнегесін бойға дарытуға деген құлшынысқа да қызу леп береді.

Ән өнерінің кереметтілігі, құдіреттілігі эпопеяда әр қырынан, адамның жандүниесі мен сезімінің сиқырлар қуатты күші ғана емес, адамгершіліктің асыл қасиеттерін таныстырушы ерекше бір керемет ретінде бейнеленеді.

Әдебиеттер:

1. Әуезов М. Абай жолы: роман-эпопея. Бірінші кітап. Абай. Алматы: Жазушы, 2003 - 368 б.
2. Әуезов М. Абай жолы: роман-эпопея. Екінші кітап Абай – Алматы; Жазушы, 2003-432 б.
3. Нұрқатов А. Жалғасқан дәстүр. Зерттеулер мақалалар. Шығармалар жинағы. IV т. Ел өмірінің айнасы, 94-251 б.

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ОККАЗИОНАЛИЗМДЕРДІҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕ БЕРІЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ибраева Анель Болтабаевна

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің
магистранты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

Ғылыми жетекші – Кенжетаева Гульзира Кабаевна, ф.ғ.к., доцент

anelibraeva11@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада тіл біліміндегі окказионализмдер құбылысы жайлы баяндалады. Отандық және шетелдік мамандардың авторлық окказионализмдер мәселесі бойынша негізгі тұжырымдамалары сараланып, окказионалды сөздердің топтамасы мен ерекшеліктері айқындалумен қатар, Абай шығармаларындағы авторлық сөздердің ағылшын тіліне аударылу тәсілдері анықталады.

Түйін сөздер: окказионализм, неологизм, авторлық сөзжасам, транслитерация, транскрипция, калька, контекст.

Аннотация: Статя посвящена теме окказионализмов в языкознании. Описаны основные концепции отечественных и зарубежных специалистов по вопросам авторских

окказионализм, выявлены особенности и классификация окказиональных слов. Также, определены способы перевода авторских слов на английский язык в произведениях Абая Кунанбаева.

Ключевые слова: окказионализм, неологизм, авторское словообразование, транслитерация, транскрипция, калька, контекст.

Abstract: The article is devoted to the topic of occasionalisms in linguistics. The main concepts of Kazakh and foreign scientists on the issues of occasionalisms are described. The methods of translation of author's neologisms into English in the works of Abay Kunanbay are determined.

Key words: occasionalism, neologism, transliteration, transcription, context, calque.

Қазіргі уақытта лингвистика ғылымында окказионалды сөздер және оларды аудару мәселесіне үлкен көңіл бөлінуде. Окказионалды сөзді анықтау мәселелері, окказионализмдерді ерекшелейтін белгілері, автордың сөзжасам модельдері және олардың неологизм сөздерден айырмашылықтары терең зерттелуде. Көркем шығармаларда окказионализмдер жазушының бейнелі ойын жеткізуде бірден-бір таптырмас құрал. Кез келген жазушы айтайын деген ойын нақты, қысқа түрде ықшамдап жеткізу мақсатында окказионал қолданыстарды пайдаланады. Көркем әдебиет тілінде окказионализмдердің қолданылуы белгілі бір әдеби-эстетикалық, идеялық мақсатты көздеуден туған құбылыс болып табылады. Окказионализмдер аударылмайтын немесе қиын аударылатын сөздер қатарына жататындықтан, аударма теориясы үшін ерекше қызуғышылық танытады [1].

Жеке авторлық сөз шығармашылығы ең алдымен көркем әдебиетке тән. Бұған дәлел ретінде көптеген шетел және отандық жазушылардың еңбектерінде кездесетін окказионализмдерді алуға болады.

А.Ю. Ивлеваның пікірінше «олардың барлығы бір ортақ тақырыппен біріктірілген деп болжауымыз әбден мүмкін. Окказионализмдердің мәні жаһанды әрі көп қырлы болғандықтан, зерттеушінің оларды қабылдау ерекшеліктеріне байланысты әр түрлі түсіндірілуі мүмкін» [2, 3 б.].

Түрлі ғалымдардың окказионализм теориясына көзқарастары әр қандай. Атап өтсек, А.Г.Лыков окказинализмдер тек қана көркем әдебиетте ғана кездеседі десе [3, 24 б.], Ресей тіл маманы Н.А.Янко-Триницкаяның пайымдауынша сөздердің барлығы окказионализмнің рөлін сомдаған кезден өтеді деген екен [4, 104 б.]. Яғни, авторлық сөзжасам.

Отандық тіл зерттеушілерінің арасында окказионалды сөздер мен сөз тіркестер мәселесіне Ә. Қайдар, Т. Қоңыров, Н. Уәлиұлы, Л. Еспекова, Г. Мұратова, А. Бейсенбай сияқты тіл мамандарының ғылыми еңбектерінде көп көңіл бөлінеді. Сондай-ақ шетел тіл мамандарының ішінен француз ғалымы С. Пойкс окказионализмдердің балаларға арналған ертегілеріндегі көрінісін зерттесе, Е. Маттиелло өз еңбектерінде ағылшын тіліндегі окказионализм мен неологизм құбылысын ажаратып, олардың құрылуының тәсілдерін анықтайды. Әсіресе, авторлық сөзжасам құбылысының түрлі қырларын зерттеп саралаған ғалымдардың ішінде орыс ғалымдарының орны бөлек. Олардың ішінде В. Виноградов, А.Г. Лыков, Н.Г. Бабенко, Н.И. Фельдман, А.И.Смириницкий, Г.О.Винокур және Е.А.Земская сияқты танымал лингвисттер өз еңбектерінде окказионализм, авторлық неологизм мәселелеріне терең тоқталған.

Окказионализм термині латын тілінен occasionalis, яғни «кездейсоқ» деген мағынаны білдіреді. Жоғарыда атап өткен отандық тіл мамандарының окказионализм жайлы тұжырымдамаларына тоқталайық. «Тілдегі дағдылы қолданыстан тек құбылысты және көркем шығармалардағы қолданысына қатысты авторлық шығармашылық, стиль табиғатын ерекшелейтін мәнді бір заңдылық бар. Ол – окказионализм құбылысы. Окказионализмдер дегеніміз – белгілі бір қаламгерге тән, тосыннан пайда болатын, тілдің

сөз тудыру тәсілдеріне сәйкес те, сәйкессіз де жасалатын, контекст қалауына қарай қызмет атқаратын, әдеби тілімізге, сөздіктерге кіру қабілеті шектеулі, үнемі жаңашылдығымен, экспрессивтігімен ерекшеленетін бір қолданар сөздер», – дейді Л.Еспекова [5, 6 б.].

Т.Ф.Евромованың түсіндіме сөздігінде окказионализм терминіне келесі анықтама беріледі: окказионализм деп неологизмдердің бір түрі ретінде кез-келген ерекше жағдайға қатысты белгілі бір уақыт аралығында қалыптасқан сөздерді айтады [6, 158б.]. Ал Т.В.Жеребилоның «Лингвистикалық терминдер сөздігінде» берілген түсіндірмесі бойынша окказионализм дегеніміз көркем мәтінге кескін беру үшін құрылған жеке авторлық неологизмдер [7, 121 б.].

А.Г. Лыков окказионализмдерге тән келесі белгілерді анықтайды:

1) Сөйлеуге қатыстылық – окказионалды сөздердің маңызды белгісі. Окказионализм сөйлеу фактісі мен тіл нормасы арасындағы қайшылықты қамтиды. Ол белгілі бір тілдік формада жағдаяттардың шекті нақтылығын білдіреді. Окказионализмдер тілден гөрі, сөйлеу кезінде жасалынып, қолданылады.

2) Нормадан тыс болу – окказионалды сөздерге тән ерекшелік. Окказионализмдер поэтикалық сөздің көрінісі болғандықтан, оны жасау барысында автор нормадан саналы түрде ауытқуды жөн көреді.

3) Окказионализм контексттің аумағында пайда болғандықтан, ол сөйлеуде тек бір рет, белгілі жағдаятта ғана қолданыла алуы мүмкін.

4) Экспрессивтілік – сөйлеудің мәнерлі қасиеттерінің арқасында окказионалды сөздер бейнелілік пен эмоциялық бояуға ие болады.

5) Окказионализм кем дегенде екі морфемадан құралған еркін комбинация болғандықтан, ол өзінің сөзжасам еркіндігімен ерекшеленеді [8, 102б.].

А.Г. Лыковтың окказионализмдердің жіктемесінің дұрыстығын отандық тіл маманы А. Бейсенбайдың келтірген тұжырымдамасымен дәлелдеуге болады деп ойлаймыз: «Окказионализмдер – әдеби тілде өзіндік мәні бар, нормаланбаған сөздер. Бірақ стилистикалық бояуы бар болғандықтан, стилистикалық нормаға сай қолданылады» [9, 15 б.].

Окказионалды сөздерді ғалымдар түрлі жіктемелерге бөледі. Дегенмен, бұл жұмыста біз «Германистер халықаралық қауымдастығының мүшесі», неміс тілінің маманы Н.Г. Бабенконың ұсынған жіктемесіне сүйенеміз. Аталмыш ғалым окказионалды сөздердің құрылымы жағынан келесі түрлерін анықтаған: фонетикалық, лексикалық немесе сөзжасамдық, грамматикалық немесе морфологиялық, семантикалық және графикалық окказионализмдер [10, 11 б.].

Көркем аудармада аудармашылар окказионалды сөздердің жоғарыда аталып өткен түрлерімен кездескенде, оларды басқа тілге аударудың қиыншылдықтарына кезігуі мүмкін. Окказионалды сөздерді аударудың қиындығы неде? Ең алдымен, олар бір тілге ғана тән болып, көп жағдайларда олардың басқа тілдердегі аналогтары кездеспейді. Окказионализмдер автордың қиялының жемісі ретінде пайда болады – автор басқа дереккөздерге, яғни, өзінің тіліне, мәдениетіне, жеке өмірінің кейбір эпизодтарына сүйене алады. Окказионализм автордың жеке бас туындысы болғандықтан, оның өзге тілдегі баламасын табу тіпті мүмкін емес. Авторлық сөзжасамды аударғанның өзінде де түпнұсқаның семантикалық мазмұны жоғалуы немесе мәдени ерекшеліктерінен айырылуы ықтимал. Дегенмен, окказионализмдерді аударудың *транскрипция, транслитерация, калька әдісі (көшірме), сипаттамалық әдіс* секілді біршама тәсілдері бар.

Транскрипция әдісін пайдалану кезінде бастапқы сөздің дыбыстық нысаны берілсе, транслитерацияда сөздің графикалық нысаны беріледі. Мысал ретінде Абайдың қара сөздерінің Ричард Маккейн орындаған ағылшын тіліне аудармасын алайық. Абайдың екінші қара сөзіндегі «*жаман сасыр бас орыс*» [11, 5 б.] дегенді аудармашы «*The red-*

headed Urus» [12] (сары басты Орыс) деп аударып, солайша «орыс» сөзінің транскрипциясын сақтаған.

Окказионализмдерді аударудың калька тәсілінде сөздің ішкі формасы сақталынып, тілдердің өзара лексикалық сәйкестіктері арқылы жүзеге асады. Әдетте, калька әдісін сөзбе-сөз аудармаға ұқсатады, себебі окказионализмнің баламасы оның құрамдас бөліктерінің аударылып, кейін олардың қосындысы арқылы орындалады. Абайдың қара сөздерінен тағы бір мысал келтірейік. Отызыншы қара сөзіндегі ақынның «қырт мақтан» [11, 35 б.] сөзжасамын Р.Маккейн «*boastful windbags»* деп аударыпты [12]. Бұл жерде *boast* (мақтаншақтық) –*ful* жұрнағы арқылы *мақтаншақ* сөзін құрап тұр. *Wind* (жел) және *bag* (қап) сөздерінің қосындысы арқылы *қырт* (сөзқұмар, мылжың) сөзінің мағыналы аудармасы ұсынылған.

Окказионализм аудармасының сипаттамалық әдісі сөздің сыртқы формасына қарамастан, семантикалық мағынасына байланысты болады. Бұл әдістің мақсаты – окказионалды сөздің мағынасын өзге тілде түсініктеме беру арқылы аудару. Сипаттамалық әдіске мысал ретінде Абайдың қара сөздеріне қайта жүгінейік. Сегізінші қара сөзіндегі келесі сөйлемді «*Енді ұры-залым, сұм-сұрқия өздері де тыңдамайды»* [11, 12 б.] Р.Маккейн «*As for thieves and scoundrels, they obviously would not listen anyway»* [12] деп аударған. Мысалдан көріп тұрғанымыздай аудармашы сипаттамалық әдісті қолданып, сөздің сырт-келбетіне қарамай, «сұм-сұрқияның» мағынасына сай келетін «*scoundrels»-ты* (жексұрын, сұмырай) ұсынып отыр. Ал ақынның он үшінші қара сөзіндегі «*Бұл енді иман дерлік инануға екі түрлі нәрсе бар»* [11, 16 б.] атты сөйлемдегі «*инану»* етістігі біздің назарымызға түсіп отыр. «*Инану»*, яғни «*сену»*, *илану* мен *нану* етістіктерінің қосындысынан туындаған жаңа авторлық сөзжасам. Оны аудармашы сипаттамалық әдіске жүгіне отырып, семантикалық мағынасы жағынан сәйкес келіп тұрған ағылшынның «*believe»* сөзімен аударып отыр: «*There are two ways of believing»* [12]. Сонымен қатар, Абайдың он төртінші қара сөзіндегі «*Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма? Біздің қазақтың жүректі кісі* дегені - батыр кісі дегені» [11, 17 б.] сөйлеміндегі «*жүректі кісі»* сөз тіркесін авторлық сөзжасам ретінде алсақ, жоғарыда атап өткен Н.А.Янко-Триницкаяның окказионализмдер жайлы теориясының шындығына көз жеткізе аламыз. Яғни, Абайдың бұл сөзжасамы қазіргі кезде кең қолданыста болғанымен, мүмкін, өз заманында жаңа реңкпен автордың ұсынып отырған окказионализм релін сомдап тұрған шығар. Дегенмен, «*жүректі кісі»-нің* аудармасын қарастырайық. Аудармашы Ричард Маккейн «*Calling someone a man of brave heart, people respect him as a batyr»* [12] деп, «*brave heart»*, яғни «*ержүрек адам»* деген аударманы ұсынып отыр.

Сонымен, жоғарыда айтылғандарды қорытындыласақ:

- 1) окказионализм деп тілдегі сөзжасам үлгілерін бұзу арқылы жазушылардың ойлап тапқан жеке, дербес дүниесін айтамыз;
- 2) окказионализмдер ерекше сөйлеу феномені болып табылатындықтан, экспрессивтілік, контекстке тәуелділік, нормаланбаған, сөйлеу әрекетіне тиістілік сияқты қасиеттерге ие;
- 3) окказионализмдерді аударуда транскрипция, транслитерация, калька және сипаттамалық әдіс секілді белгілі тәсілдер қазіргі кезде кең қолданыста;
- 4) окказионализмдер неологизмдер секілді өздерінің «жаңа» қасиетінен уақыт өте айырылу мүмкіндігі бар.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ибраева А.Б. Көркем аудармадағы окказионализмдер мәселесіне.
2. Ивлева А.Ю. Культурное пространство художественного текста/А.Ю.Ивлева. – Саранск. – 2008. – 204с.

3. Лыков, А.Г. Можно ли окказиональное слово называть неологизмом [Текст]/А.Г.Лыков//Русский язык в школе.-1972.-№2.
4. Янко-Триницкая Н.А. Междусловное наложение [Текст]/Н.А.Янко-Триницкая//Развитие современного русского литературного языка.:Сб.ст.М.:Наука.,1975.С.253-260.
5. Еспекова Л. Қадыр Мырзалиев поэзиясындағы окказионализмдер. Филол.ғыл.канд....авторефераты. – Алматы. – 1998. – 10-бет.
6. Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – М.: Русский язык, 2000.-1233 с.
7. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов: Изд.5-е,испр-е и дополн.- Назрань: Изд-во «Пилигрим», 2010.-486 с.
8. Лыков А.Г. Заметки об окказиональных и потенциальных словах//Вопросы современного русского языка. – Краснодар. – 1968.
9. Бейсенбай А.Б. Әбіш Кекілбаев шығармаларындағы окказионалдық қолданыстар: Филол.ғыл.канд....дис. – Астана, 2008. – 24 б.
10. Бабенко Н.Г. Окказиональное в художественном тексте. Структурно-семантический анализ: Учебное пособие / Калинингр.ун-т. – Калининград, 1997.
11. Қара сөз / А.Құнанбаев – «Public Domain».
12. Richard McCain. Abai Kunanbaev - Book of words. Электр.ресурс.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНДЕГІ ФИТОНИМДЕРДІҢ ЛАКУНАСЫ МЕН СӘЙКЕСТІЛІГІ

*Қалдыбекова Салтанат, әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық
университетінің лингвистика мамандығының 2 курс
магистранты, Алматы қ. Ғылыми жетекшісі: PhD докторы,
әл-Фараби ат. ҚазҰУ, доцент м.а. Кузембекова Жанна
Жалайыровна*

Өсімдік әлеміне қатысты лакуналық бірліктер

Әр тілдің өзіне тән грамматикалық структурасымен қатар халық мәдениеті, сөздік қоры болатыны белгілі. Екі не бірнеше тілдерді лингвистика тұрғысынан салыстыратын болсақ, кейбір сөздердің, сөзтіркестерінің, фразиологиялық бірліктердің өзге тілде баламасы жоқ екенін аңғарамыз. Мұндай сөздер «лакуна» деп аталады. Әлеуметтік лингвистика сөздігінде лакунаның мынандай бірнеше анықтамасын береді: «Лакуна (лат. Lacuna ойыс, қуыс, ор) – 1. Мәдениеттің жетіспей тұрған жері, мәдениеттің бос орны (түсіп қалған сөздің, сөз тіркесінің орны). 2. Бір тілде лексика арқылы берілген мағынаны жеткізетін сөздің екінші тілде жоқ болуы. Ю.С. Степановтың көзқарасы бойынша, лакуна – «әлемнің семантикалық картасындағы ақтаңдақтар». Лакуна тілдерге салғастырмалы талдау жүргізу барысында анықталады, ол мәдениеттер арасындағы айырмашылықтарға байланысты» [1., 156].

«Лакуна» терминін алғаш болып канадалық лингвисттер Жан Поль Вине мен Жан Дарбельне қолданған. Лакуна қатарына кіретін сөздер әлемнің барлық тілдерінде болатыны

шартты, ол халықтың ұлттық мәдениетінің көрінісі. Бір тілдің лексикасындағы сөз басқа тілде болмаған жағдайда лакуналық тілдік құбылыс деп түсінеміз. [2., 156]. Лингвистикалық зерттеулерде лакуналық бірліктер «ақ таңдақтар /белые пятна», «ашық жерлер /пробелы», «интервал», «свое-чужое», «мәдени скрипттер», «саңлау» деп те аталады.

Бүгінгі күнде лингвистикалық әдебиеттерде лакунаның бірнеше классификациясы бар. Олар: тілдік жүйелік сипатына қарай – *тіларалық және тілішілік*, тілден тыс шарттылыққа қарай – *уәжді, уәжсіз*, мазмұнның абстрактілік дәрежесі бойынша – *заттық, абстрактілі*, сондай-ақ *абсолюттік және қатыстық, грамматикалық*. [3., 207].

Тіларалық лакуналар (межъязыковые лакуны) – екі тілді салғастыра зерттеу кезінде тілдердің бірінде кез-келген лексикалық бірліктің екінші тілде баламасы болмаса, онда ол лакуна болып саналады. [4., 207]. Мәселен, орыс тілінде «*травник*» сөзі қазақ тілінде жоқ болғандықтан тек оны «шөп теруші адам» деп аударамыз, демек «травник» сөзі қазақ тілі үшін лакуна болып табылады. Ал оның женский роды «*травница*» қазақ тілі үшін грамматикалық лакуна, себебі қазақ тілінде род категориясы жоқ.

Тілішілік лакуналар (внутриязыковые лакуны) – бір тілдің парадигмаларында кездеседі, ондай бірліктердің қарама-қарсы мағынасы, белгілі бір стилистикалық сипаттамасы және морфологиялық формасы болмайды. Бір сөзбен айтқанда, бір тілдің лексикалық жүйесінде жоқ ұғымдарды жатқызамыз. Мәселен, шіріген (солған, құрттаған) гүл, өсімдік, жеміс-жидек, көкөніс бар да, оның қарама-қарсы мағынадағы қазір не жуық арада жұлғынып, теріп алғандығын білдіретін бірлік жоқ. Орыс тілінде «*свежие: фрукты, овощи, цветы*» деп білдіруге болады.

Заттық лакуналар (предметные лакуны) – материалдық, физикалық, ұстап-сезуге болатын объектінің немесе құбылыстың, артефактінің немесе натурфактінің жоқтығын көрсетеді. Орыс мәдениетіндегі «*календарь сбора трав*» қазақ мәдениеті үшін *заттық лакуна* бола алады.

Абстрактілі лакуналар – қоғамның ментефактында, ойлау категориясында абстрактілі тұжырымдамалардың жоқтығын көрсетеді. Мәселен, қазақ тілінде малдың азығын барлық түрін білдіретін қос сөз «*жем-шөп*» орыс тілінде бөлек-бөлек «корм», «трава» деп аударылады. Орысша бір сөзбен толық мағынадағы ұғымды бере алмағандықтан «жем-шөп» орыс тілі үшін абстрактілі лакуна.

Грамматикалық лакуна. Қазақ тілінде -лар/лер, -дар/дер, -тар/тер деген көптік жалғаулары болғанымен, кейде олар қолданылмайды. Мысалы, «*мы идем собирать: лекарственные травы /овощи /фрукты /цветы*» деген сөйлемдердің барлығы қазақ тіліне аударғанда жекеше түрде болады. Тіпті бір түрлі жеміс-жидек, шөп, гүл болса да, қазақша аудармасы «*біз шөп /көкөніс /жеміс /гүл /алма жинауға барамыз*» болады.

Қатыстық лакуналар (относительные лакуны) – сөздік бірліктің тілдегі жиілік қолданысын қарастырады. «Сөз, сөздік форма ұлттық тілде болғанымен, сөйлеу тілінде сирек қолданылатын болса, онда олар қатыстық лакуналар бола алады» Ю.Степанов. [5., 10]. Қазақ тіліне қарағанда орыс халқының тұрмыс-тіршілігінде саңырауқұлақтың атаулары жиі қолданылады. Мәселен, саңырауқұлақтардың «*вешанки*» (*аспа саңырауқұлақ*), «*грузди*» (*қарағайқұлақ, қозықарын*), «*волнушка*» (*қатпаршақ*), «*сыроежка*» (*сазқатпа*) деген сияқты атаулары қазақ тілі үшін қатыстық лакуналар болып отыр. Себебі, қатыстық лакуна көбінде ауызша қарым-қатынасты қарастырып отырады, ал саңырауқұлақтардың атаулары қарым-қатынаста қазақ халқы арасында сирек кездеседі, тіпті кейбіреулері оның орысшасын білсе де қазақшасын білмейді.

Фитонимдер атауына қатысты сәйкестілік

Фитонимдерге қатысты тірминологияның сәйкестілігін аударманың калькалау, уәжділік, синтетикалық, аналитикалық түрлерін салыстыра отырып қарастыруға болады. Бірақ біз жалпы лакуна феноменін зерттеп отырғандықтан фитонимдердің тілдік бірліктегі сәйкестілігін анықтауды жөн көрдік.

Орыс тілінде 350 шақты өсімдік атаулары түркі тіліне қандай да бір байланысы бар. Олар мәдени жеміс, жидек және жаңғақтарға қатысты (*айва, алыча, инжир, кизил, мушмула, хурма, фисташка, фундук*), көкөніс (*баклажан, кабак*), дәнді және бұршақты дақылдар (*лобио, нут*), техникалық (*кенаф, кендырь, кок-сағыз, кунжут, хмель*). Біз жабайы өсімдіктердің қатарынан да көптеген түркі тіліндегі атауларды аңғарамыз, мысалы ағаштар мен бұталардың аттары (*арча, ирга, карагач, саксаул, чинара*) және шөптесін өсімдіктер (*аир, камыш, кермек, сарана, сусак*). Түркі тіліндегі өсімдік атаулары орыс тіліне X ғасырға дейін 4-еуден аспайтын болса, X-XIII ғасырларда олардың қатарына тағы 5 атау, XIV–XV – 12, XVI – 4, XVII – 20, XVIII – 35, XIX – 49, кейінірек – 21 атау қосылды. [6., 61]

«*Кермек*» сөзінің қышқылтым, ащы деген синонимдері бар, демек оның атауы оның дәміне, иісіне байланысты берілген. Кермек сөзінің орыс тіліндегі этимологиясы былай дейді: «кермек, кермяк, кармяк «дубильный корень, *Statice latifolia*»; «желтый корень, *Statice tatarica*», кавк. (Даль), укр. кермак, кермек, кірмак (Маковецкий). Заимств. из тюрк., ср. казах. kermäk «горькая стенная трава», также «горький» (Радлов 2, 1108). Эта трава по-украински называется также солоний «солёный», солонёць». [7.,].

«*Кендір*» түркі тілдеріне ортақ өсімдік болғандықтан, оны көне атаулар қатарына жатқызады. [8., 55]. Кендір сөзі кендірдің кең қолданыста болуының нәтижесінде, дәстүрлі ортада малдың жүнінен иірілген арқан-баулардан айыру үшін, өсімдік талшығынан (кендір, зығыр, кенеп т.б.) жасалған бұйымдардың анықтаушы атауы болып қалыптасып кетті. [9., 61]. Орыс тілінің этимологиялық сөздігінде де түркі тілдерінен шыққанын айқындайды. Кендырь «конопля», диал., южн. Из тур. kändir — то же, тат. kindär; [10., 9].

Қорыта келгенде, лингвистикалық лакуналық фонеомен ұлттық ойлау сипатына байланысты болып келеді. Оны екі тілді салғастыра отырып зерттеу барысында тілдік жүйе – статикада, сөйлеу деңгейінде, мәдени ерекшелік негізінде қарастырамыз. Лакуналық болып табылатын сөздер мәдени қарым-қатынаста шектеулер қойса, тілдер арасындағы бірліктердің сәйкестілігі мәдениет арасындағы қандай да бір шектеулерді жойып, жақындастыра түседі.

Әдебиеттер:

1. Сүлейменова Э.Д., Шәймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. . Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов / Э.Д. Сүлейменова, Н.Ж. Шәймерденова, Ж.С. Смағұлова, Д.Х. Ақанова – Астана: «Арман-ПВ» баспасы, 2008. – 392 б.
2. Вине Ж.П., Дарбельне Ж. Сопоставительная стилистика французского и английского языков. Метод перевода. – Париж, 1958. – 331 с.
3. Абдуразакова Ш.Р. Межязыковые лакуны и способы их перевода. Филология и лингвистика в современном обществе: материалы междунар. заоч. науч. конф. (г.Москва, май 2012 г.). – М.: Буки-Веди? 2012, vi, 130 с.
4. И.А. Стернин, З.Д. Попова, М.А. Стернина. Лакуны и концепты /Лакуны в языке и речи. Сборник научных трудов. – Белоговещинск, 2003 – 257 с.
5. В.А.Меркулов. Очерки по русской народной номенклатуре растений (Травы. Грибы, Ягоды). – Москва: Издательство «Наука», 1967. – 259 с.

6. Б.Қалиев. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары. – Алматы: Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1988. – 159 б.
7. Этимологический онлайн-словарь русского языка <https://lexicography.online/>
8. Б.Қалиев, Өсімдік атаулары орысша – қазақша сөздік. – Алматы: «Ана тілі», 1993. – 104 б.
9. Қазақ этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – 3- том. – Алматы: РПК «Слон», 2012 – 736 б.
10. Б.Н.Головкин. О чем говорят названия растений. – Москва.: Агропромиздат, 1986. – 114 с.

НЕ ИМЕЮЩИЙ ГРАНИЦ ВКЛАД ВЕЛИКОГО АБАЯ КУНАНБАЕВА В НАСЛЕДИЕ И БОГАТСТВО НАШЕЙ РОДИНЫ

КИМ ТАТЬЯНА ДМИТРИЕВНА

ТАРАЗСКИЙ ИННОВАЦИОННО-ГУМАНИТАРНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

4 курс, КАЗАХСТАН, ТАРАЗ

kimtanya120500@gmail.com

Знание чужого языка и культуры делает человека равноправным с этим народом.

Абай Құнанбаев

Казахская цивилизация-одна из древнейших на Земле, существующая со времен Бронзового века. Бронзовый век сменился железным веком, когда началось освоение больших пространств, после чего ареал кочевничества резко увеличился, а ряд народов и цивилизаций Евразийского пространства втянулись в более тесное взаимодействие с Китаем, Северной Индией, иранским, арабоязычным миром и даже античностью. Пространство Евразии, как его называл Гумилев, начинает развиваться. Появляется Шелковый путь, китайцы начинают строить свою Великую Китайскую стену, появляются мировые религии, мифы сменяются историческими догмами и философией. Евразийский мир интеллектуально вступил в свои права именно в это время, когда в середине XV века кочевничество начало увядать и началась эпоха Великих географических открытий. Земли, на которых жили кочевники, начали съезживаться, как шагреновая кожа. В девятнадцатом веке начался период, который мы условились назвать “прощальным балом конной кочевой цивилизации”.

Величие поэзии и музыки, философия степи, взаимоотношения кочевников с природой, Логос большого пространства могли просто кануть в лету. Абай знал и почитал культуру своего народа, духовность своих предков. Сама судьба наделила его гуманистическими и творческими чувствами, наделила способностью к самоанализу. Благодаря своей работе он стал жизненно важным мостом между угасающей и новой цивилизацией. Его работе также помогли суфийские миссионеры, обосновавшиеся в казахской степи, принеся с собой эпоху исламского возрождения, благодаря которой Абай смог получить прекрасное образование и познакомиться с именами Платона и Аристотеля, выучил арабский язык и написал свои первые стихи на фарси.

Также следует отметить, что Семей, Родина Абая, является местом, куда царский режим сослал многих образованных и подрывных европейцев. Абай читал их произведения в поисках ответов на свои многочисленные вопросы. Судьба почти наверняка отмечает некоторых людей за величие, помогая им выделиться. Абай оказался одним из немногих избранных: просвещенным философом, прекрасным поэтом, музыкантом и композитором, блестящим оратором, одаренным способностью разрешать всевозможные споры, в том числе и судебные.

Он не мог жить в литературных рамках “Зар Замана”, то есть в формате эпохи скорби. Судьба дала ему еще одну миссию, и он был очень серьезно вовлечен в суфизм. Гамлетовский вопрос “Быть или не быть” стал для него главным. Необходимо было сосредоточиться на подготовке своих учеников и последователей, и он сам был очень благодарным учеником. Так Абай создал свои так называемые “Слова назидания”, хотя с тех пор нам пришлось изменить это название, потому что он не был, по сути, назидателем. Когда судьба выводит человека на историческую сцену для решения фундаментальных проблем и задач, связанных с выживанием его народа в беспокойные времена, может произойти трансформация сознания. Так случилось и с Абаем. Он писал великолепные стихи, которые легко укладывались в сознании людей. Степь откликнулась на его призыв

к образованию: люди стали отдавать своих детей в школы с современным образованием, которые в то время вдруг стали появляться повсеместно в Казахстане. На сцене появились Русские меценаты, поддерживавшие такие школы, и началось массовое просвещение народа. Многие казахские мужчины тогда уехали учиться в Петербург, Москву, и оттуда выросли будущие партийные лидеры Алаш-Орды.

Был ли Абай Кунанбаев великим?

Определенно, да. Он не только был, он есть, он останется и будет. Абай жив в своих стихах и творениях, в своем не имеющем границ вкладе в сокровищницу не только прекрасного Казахстана, но и всего мира!

Великому хану Кенесары не удалось объединить степь, но там, где он потерпел неудачу, преуспел Абай. Он сумел мобилизовать его, а также создать своего рода временной мост для поколений, чтобы иметь возможность соприкоснуться со своим прошлым. Ведь не случайно Абай употребляет слово “время” в двух разных значениях: одно-как обычное время (“Заман”), а другое-как понимание великого времени (“Замана”). Для него вопрос о том, останется ли его народ в великое время или нет, был самым важным. И с этой точки зрения он занимается этнической самокритикой: Абай жестко критикует недостатки казахов. Он относится к ним так, как командир относится к своим солдатам, которых нужно предостеречь и поставить в строй, чтобы продолжать эффективно действовать для достижения общей цели.

Дети в разных селах Казахстана росли со стихами, написанными Абаем, с его песнями, они были “птенцами гнезда Абая”. В Семиречье были потрясающе богатые библиотеки — удивительное благо “колонизации”, и там были как экономические труды, так и общественно-политические трактаты. Для Абая просвещение стало особым средством борьбы с очень серьезными вызовами времени и пространства. И в результате ему удалось расшевелить народ, и, как сказал лидер партии “Алаш-Орда” Алихан Букейханов, духовным лидером нового казахского народа стал сам Абай.

В годы репрессий казахская интеллигенция, выросшая благодаря Абаю, была жестоко избита, но посеянное им богатство духовности оказалось способным выдержать эти страшные условия. Люди выучили наизусть стихи Абая, его невероятные творения, и его последователей, которые иллюстрировали удивительную способность народа выживать и противостоять

смерти.

На творчество Абая Кунанбаева повлияла его вера в человеческий разум. Он был увлечен западным просвещенческим мышлением и вплетал критику казахской культуры в свои произведения, особенно в сборник стихов под названием "Қара сөздер" (Книга слов). Несмотря на то, что прошло много лет, сменилось несколько поколений со времен Абая, "Книга слов" актуальна сегодня как никогда, это наш жизненный ориентир. Эта книга включает в себя различные темы – историю Казахстана, любовь к Отечеству, культуру, психологию народа и философию жизни, просвещение, образование.

«Береги в себе человечность. Всевышний судит о нас по этому признаку. Так сказано и в писаниях»

В своей удивительной Книге слов поэт выразил свои многолетние размышления, свои поиски и открытия, тревогу и отчаяние, печаль и радость откровений, гнев и смирение. Его Книга слов-это глубоко значимый путь к истине. Поэт неустанно напоминает, что люди имеют самую большую ценность в мире, и что они должны быть прекрасны и гармонично совершенны. Их души также должны быть прекрасны, как и их ум, тело и чувства. Понимание реального мира и личной ответственности каждого в этом мире – вот над чем трудился великий поэт для своего творчества и жизни. Абай объясняет, что мир вечен, един и гармоничен. Раздор, страдание, даже смерть не могут разрушить гармонию, любовь, честность, праведность и справедливость, ибо они естественны.

Слово Пятнадцатое.

«Желаешь быть в числе умных людей, спрашивай себя раз в день, раз в неделю, или хотя бы раз в месяц: как ты живешь? Сделал ли ты что-нибудь полезное для своего образования, для земной или потусторонней жизни, не придется ли тебе потом испытать горечь сожаления? Или же ты и сам не заметил, не помнишь, как и чем жил?»

Насколько актуальны в жизни современного Казахстана идеи и мысли Абая?

В своей статье об Абае президент Касым-Жомарт Токаев говорит о непредубежденности и необходимости бороться с теми пороками, которые накопил казахский народ. Имперское и тоталитарное общество сформировали у граждан разбитое и раздробленное сознание, что облегчает управление такими людьми. В таких обществах всегда есть запретные темы: запретные исторические моменты, которые не открыты для ревизионизма. Долгое время, например, нигде нельзя было говорить о трагедиях 30-х годов 20 века. Но реальная история не может и не должна быть искажена. Для выживания казахского народа, казахского этноса это очень важно, так как мы в полной мере испытали и колониализм, и тоталитаризм.

Раздробленное и дробное сознание неблагородно – оно порождает пороки. Высокая этика и мораль отходят на второй план, тогда как ложь и другие человеческие недостатки выходят на первый план. Абай дал этим вещам громкий голос. Абай создал категорию людей под названием "полноценный человек". Не в смысле ожирения, а скорее полноты души, настоящего человека со всеми его человеческими гранями, нетронутыми и функционирующими. И Абаю, и последующим поколениям пришлось иметь дело с новым, более "сломленным" человеком, и теперь, как всегда, нужно начинать развивать полноту человеческой жизни, полноту сознания – чего нельзя делать, когда народ зажат. Нация выживет, если она будет состоять из "цельных людей" и тогда сама станет цельной духовно.

Казахский поэт и писатель Магжан Жумабаев писал в своем стихотворении "казах": "я-казах. Я ощутил горечь жизни с колыбели. Я умирал и рождался тысячу раз ... ". Вопрос

сохранения нации и независимости Казахстана неоднократно поднимался в истории моего народа. Абай-это влага в почве казахского народа, которая не дает ему умереть, он-самосознание народа.

И теперь, читая Абая и слушая его песни, люди воспринимают его как спасителя народа. Абай стал цивилизационной фигурой, сохранившей дух древнего кочевого народа и кочевого мира с его неповторимым мировоззрением и чувством пространства и поставившей их в контекст мировой цивилизации. Даже сейчас нынешняя молодежь Казахстана влюблена в Абая.

Читая,слушая произведения Абая я испытываю невероятный прилив сил и энергии,поскольку для меня Абай Кунанбаев определенно является представителем творчества,стремления к большему,лучшему.

Это невероятно сильный,образованный человек,безумно любивший свою Родину и живший ей во благо.Прошли столетие,годы,но вклад Великого Абая Кунанбаева есть и будет,не имеющим границ вкладом в наследие и богатство нашей Родины!

Список используемой литературы:

1. Статья «Абай и Казахстан в XXI веке» — Касым-Жомарт Токаев.
2. «Книга слов»(слова назидания)-Абай Кунанбаев (цитирование слова пятнадцатого).

FASHION-ИНДУСТРИЯ В МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Кеңесбай Ажар Дулатқызы

*ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
www.ajar97@mail.ru*

*Научный руководитель: Сабитова Л.С., PhD, начальник ОМР ЕНУ им.
Л. Гумилева Sabitova_ls@enu.kz*

Аннотация

В данной статье рассматриваются подходы к определению межкультурной коммуникации с точки зрения отечественных и зарубежных лингвистов, а также роль лексики fashion-индустрии в межкультурной коммуникации. Актуальность статьи связана с тем, что на данный момент лексика fashion- индустрии является открытой, динамично развивающейся терминологической системой, характеризующейся морфологическим и синтагматическим разнообразием единиц, увеличением их информационной, лингвокультурной и специальной значимости.

Annotation

This article discusses approaches to the definition of intercultural communication from the point of view of local and foreign linguists, as well as the role of the fashion industry vocabulary in the intercultural communication. The relevance of the article is due to the fact that at the moment

the vocabulary of the fashion industry is a dynamically developing terminological system characterized by morphological and syntagmatic diversity of units, increasing their informational, linguistic, cultural and special significance.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, fashion-индустрия, коммуникация, лексикология, терминология

Key words: intercultural communication, fashion-industry, communication, lexicology, terminology

В жизни человека процессы общения, коммуникации играют чрезвычайно важную роль. Поэтому неслучайно процесс общения, коммуникации привлекает внимание специалистов в самых разных областях знания: философии, психологии, социологии, культурологии и лингвистики.

Расширение и углубление межкультурных коммуникаций народов, стран, регионов — один из чрезвычайно значимых аспектов происходящей в настоящее время глобализации. При этом интеграционные процессы не могут служить основанием для отказа от признания ценности каждого народа и его культуры. Сохранение национальных культур — актуальная и масштабная задача как для мирового общества в целом, так и для отдельных государств, в том числе и Казахстана.

Когда говорят о взаимодействии культур, речь идет о контактах между крупными группами людей (культурами и субкультурами). В современных условиях развитие культурных связей происходит в самых разных сферах человеческой жизни — туризме, спорте, моде, личных контактах. Кроме того, происшедшие в мире социальные, политические и экономические изменения привели к масштабной миграции народов, их переселению и столкновению. В результате этих процессов все больше людей преодолевают культурные барьеры, которые раньше их разделяли. Они вынуждены знакомиться с чужими культурами, вливаться в них. Поэтому реальное взаимодействие культур осуществляется именно через контакты между отдельными людьми. По сути именно они представляют процесс межкультурной коммуникации [1, с.32].

Межкультурная коммуникация - это смысловой и идеально-содержательный аспект ценностных отношений общения между индивидами и социальными группами, принадлежащими к различным культурам. Основная цель коммуникации - достижение единства, взаимопонимания носителей культуры при сохранении индивидуальности каждого из них [1, с. 45].

Понятие «межкультурная коммуникация» вошло в научный дискурс в 1954 году с выходом в свет книги Э. Холла и Д. Трагера «Культура как коммуникация: модель и анализ», в которой межкультурная коммуникация рассматривалась как особая область человеческих отношений [2, с. 29].

Позднее в работе «Немой язык» Э. Холл развивает идеи о взаимосвязи культуры и коммуникации и впервые выводит эту проблему не только на уровень научных исследований, но и самостоятельной учебной дисциплины. Дальнейшую разработку ее теоретических основ продолжили Дж. Кондон и Й. Фати в работе «Введение в межкультурную коммуникацию» [3, с.83].

Исследование взаимосвязи коммуникации и культуры значительно дополняют работы по онтологии коммуникации (Ю. Хабермас, Н. Луман), в которых последняя рассматривается как духовный процесс, основанный на культурной традиции, и как активная самоорганизующаяся среда [4, с.87].

Так, отмечено, что межкультурная коммуникация осуществляется, если отправитель и получатель сообщения принадлежат к разным культурам, если участники коммуникации осознают культурные отличия друг друга. По сути межкультурная коммуникация — это всегда межперсональная коммуникация в специальном контексте, когда один участник обнаруживает культурное отличие другого. Такая коммуникация вызывает множество

проблем, связанных с разницей в ожиданиях и предубеждениях, которые свойственны каждому человеку и, естественно, разные в разных культурах.

Интерес к межкультурной коммуникации среди зарубежных философов был обусловлен практическими задачами, связанными с расширением сферы влияния американской культуры, политики, экономики после Второй мировой войны. В ходе реализации программы помощи развивающимся странам обострилась проблема взаимного общения носителей разных культур. Основой для межкультурных исследований становится идея культурного релятивизма и создание так называемой «культурной модели» личности: каждая культура формирует определенный тип личности, уникальную систему ценностей, приоритетов, моделей поведения [5, с.203].

В российской и отечественной науке появились фундаментальные труды, указывающие на перспективность подобного рода исследований. Проблема межкультурного общения рассматриваются в работах Т.Г. Грушевицкой, В.Д. Попкова, А.П. Садохина, О.А. Леонтович, С.М. Гришиной, С.А. Езовой, И.В. Чадновой, Е.Ю. Гениевой, О.А. Чувильской, Б.В. Григорьевой, В.Г. Зинченко, Н.М. Мухаметжановой, Е.Б. Артемьевой, С.Г. Тер-Минасовой и др.

В отечественной науке идеи межкультурной коммуникации поначалу были связаны с изменением парадигмы обучения иностранным языкам, в основе которой лежала необходимость обучения не только языковым, но и культурным навыкам и умениям для достижения эффективных межкультурных контактов.

Изучение иных культур, их особенностей, закономерностей их функционирования и развития обогащает человека, трансформирует его отношение к миру и другим людям, может кардинально изменить его отношение к жизненным ситуациям. Как показала практика, даже глубокого знания иностранного языка недостаточно для эффективного общения с его носителем: каждое слово другого языка отражает другой мир и другую культуру, «за каждым словом стоит обусловленное национальным сознанием представление о мире» [6, с. 575].

Одним из механизмов регуляции в структуре межкультурных отношений является индустрия моды. Этот феномен, обнаруживая себя в различных областях жизни, обладает большими возможностями. В связи с этим, представляется оправданным рассмотрение проблем межкультурных коммуникаций в современных условиях через призму анализа индустрии моды как нормативной системы, выявление ее специфического места и роли в структуре этого процесса.

В научной литературе мода обычно рассматривается как феномен, относящийся к социальной или культурной сферам. Социальное пространство, в котором индустрия моды обретает существование, представляет собой не сеть, состоящую из индивидуумов и частных коммуникаций между ними, а единое когнитивное или ментальное поле, охватывающее сознание людей и их среду. Когниции здесь понимаются как совокупность психических процессов восприятия, категоризации, мышления, речи, служащих переработке информации и ее оценке [7, с. 23].

Fashion-индустрия как сложный социокультурный феномен сегодня пронизывает все социокультурное пространство, проявляясь не только в журналах мод, газетах, телешоу, сайтах о моде и сайтах компаний, занимающихся производством потребительских товаров, но и в моде на художественные произведения, политические идеи, и их носителей, а также формы времяпровождения, в том числе отдыха и развлечений, и проявляется даже в сфере труда, как «модные» профессии, способы организации трудовой деятельности и «модные» карьеры.

Индустрия моды является фактором, требующим очень серьезного отношения в цивилизованном обществе, так как имеет прямое влияние на экономическое и социальное развитие общества. мода относится к той категории явлений, которые подчас считают

возникающими на основе случайных пересечений, не управляемых никакими рациональными факторами.

Мода является социальным регулятором, демонстрируя, с одной стороны, социальное неравенство в обществе, обозначая различия между социальными группами (различные социальные группы имеют разные возможности и стимулы для участия в модном поведении, модные образцы имеют различную стоимость и т.д.), с другой стороны, мода сглаживает различия между социальными группами, являясь фактором демократизации современного общества [7, с. 78].

Индустрия моды — не только средство демонстрации социального статуса, но и средство общения между людьми, форма массовой и межкультурной коммуникации. Мода может функционировать как межгрупповая коммуникация и как внутригрупповая коммуникация.

Языковой план выражения сложившихся мнений о моде представляет собой плодотворную почву для рассмотрения. Говоря о языке фэшн-индустрии, необходимо отметить, что любая из специальных сфер деятельности человека, характерных для сложной структуры современного общества (наука, экономика, производство, управление, образование, здравоохранение, оборона, СМИ, реклама, мода и т.п.), обслуживается языком и без общения людей, участвующих в совместных актах, не может существовать и нормально функционировать. Специальные подязыки как раз и представляют собой средство общения в каждой из отраслевых сфер. Как отмечает Нелюбин, «подязык является набором языковых элементов и их отношений в текстах с однородной тематикой».

В то же время, язык фэшн-индустрии является и средством общения людей, является оружием формирования и выражения мыслей, средством усвоения и передачи информации [8, с.215].

На данный момент лексика сферы fashion является открытой, динамично развивающейся терминологической системой, характеризующейся новыми концептуальными оппозициями, сложным структурно-семантическим устройством, морфологическим и синтагматическим разнообразием единиц, увеличением их информационной, лингвокультурной и специальной значимости.

На фоне глобализации и интеграционных процессов мы взаимодействуем с другими странами, и fashion-индустрия не исключение. Конечно, чтобы понимать друг друга нужен один общий язык, и, безусловно, многие отдают предпочтение английскому. На сегодняшний день английский язык является языком мирового межкультурного общения, он объединяет людей по всему миру. В эру информационных технологий именно английский язык стал языком Интернета, большинство СМИ и других коммуникационных источников публикуют информацию именно на английском языке.

Для успешного сотрудничества и коммуникации важно использование терминологической базы в сфере моды. Большинство терминов в индустрии моды образуются с помощью калькирования, что делает процесс межкультурной коммуникации более доступным. Под калькой в лексикологии понимают слово или выражение, строение (или значение) которого соответствует строению (или значению) слова или выражения другого языка, послужившего образцом. «Калька – образование нового фразеологизма, слова или нового значения слова путем буквального перевода соответствующей иноязычной языковой единицы» [9, с.211]. Например, такие слова как эспадрильи (espadrilles), свитшот (sweatshirt), тренкот (trench coat), лоферы (loafers), слипоны (slip ons), бойфренды (boyfriends) стимулируют процессы межкультурной коммуникации, так как являются общеупотребительными для любого языка.

Из чего следует, что мода играет важную роль в коммуникации и жизни общества. Этот феномен очень изменчив, динамичен, движение в моде порой происходит даже быстрее, чем в политике или экономике. Если выйти за рамки высокой моды, глянцевого журналов, можно увидеть, как мода является катализатором для процессов глобализации и

урбанизации, определяет облик современной эпохи. Будучи явлением, тесно связанным с жизнью общества, мода постоянно приносит новые тенденции, тренды, элементы одежды и аксессуаров, и все это находит соответствующее отражение в языке. Таким образом, можно сказать, что мода является экстралингвистическим фактором, влияющим на пополнение словарного состава языка и его обогащения, а индустрия моды создает благоприятную почву для межкультурной коммуникации.

АБАЙ МҰРАСЫ – АДАМЗАТ ҚАЗЫНАСЫ

Жәмиева Жансая

Л.Н. Гумилёв атындағы Еуразия ұлттық университеті

Ғылыми жетекші: Сарсикеева Г. К. Доктор Ph.D, Париж Нантер университеті, шетел филологиясы кафедрасының профессоры

zhansaia_99@mail.ru

Аңдатпа: берілген мақаламыздың мақсаты когнитивтік тұрғыдан ұлы Абайдың әр түрлі жанрларда жазылған өлеңдері мен поэмаларын, оның ішінді "Масғұт", "Ескендір", "Әзім" сынды әйгілі жұмыстарын талдау және сипаттау.

Аннотация: цель данной статьи заключается в том, чтобы в когнитивном отношении проанализировать и описать стихи и поэмы великого Абая в различных жанрах, в том числе такие известные произведения, как "Масгут", "Ескендир", "Азим".

Abstract: the purpose of this article is to cognitively analyze and describe the poems of a great thinker, Abai in various genres, including such famous works as "Masgut", "Eskendir", "Azim".

Кілт сөздер: ақын, поэзия, поэма, рухани қазына, мұра

Key words: poet, poetry, poem, spiritual revival, heritage.

Абай – қазақ поэзиясының биік шыңы, құдіретті ақыны. Абайдың жүрек шерімен жазған туындыларының тағылымы мәңгілік қымбат қазына. Абай жалғыз қазақ халқының ұлы емес, бүкіл адамзаттың ұлы десек артық айтқандық болмас. Әлем халқы бас иген дара тұлғамызды қай жағынан да әспеттесек біздің елдік, халықтық парызымыз болып саналады.

Ұлы Абайдың шығармашылық мұрасы – халқымыздың ғасырлар бойы маңызын жоймайтын рухани қазынасы. Заман өзгеріп, қоғамдық санада күрт сапырылыстар пайда болған сайын, бұл қазына өзінің жаңа бір қырларымен жарқырай ашылып, қадірін арттыра түсетініне Абайдан кейінгі уақыт айқын жеткізді.

Ақынның дүниеге келгеніне бір жарым ғасырдан, ал өзінің мәңгі өлмес шығармаларымен халқына сөздің ұлы мағынасында ұстаздық ете бастағанына бір ғасырдан

астам уақыт өтті. Содан бері оның артына қалдырып кеткен мұрасы елі мен жұртының рухани өміріндегі қай бұрылыстар мен қай құбылыстар тұсында да айнымас темірқазық, адастырмас құбыланама болып қызмет етеді.[1, 3.]

Абай – өз заманының жыршысы. Оның шығармалары – сол заманның шежіресі. Оларда сол кездегі қазақ қауымының тұрмыс-тіршілігі барлық ерекшеліктерімен, тек өзіне ғана тән белгі бедерімен, өзіндік бояу-өрнектерімен мейлінше айқын да толық бейнеленген.

Абай әлемі, оның өлеңдері мен қара сөздері бір халық қана, яғни тек қазақтың рухани жан дүниесінің сәулесі болуымен қатар, ол әлемдік деңгейде талданып, үлкен сұранысқа ие болған шығармалар жиынтығы. Себебі Абай әлемі кешегі парсы, араб, кейінгі орыс мәдениетімен ұштасып жатыр. Оған дананың өзі алған білімдері мен айтқан сөздері куә.

Абайдың өмірі мен шығармашылық қызметі отарлау саясатының үшінші кезеңінің дәуірлеп тұрған шағына тұспа-тұс келді. Оның әкесі, Құнанбай би ағасұлтандық құрып тұрғанда, сол әке ырқымен оқудан шығарып алынып, ел билігінің шет-жағасына араластырылған жас жігіт кейін, елдің әлеуметтік-саяси өміріне елеулі өзгеріс енгізіліп, тұрмыс салты мүлде басқа арнаға түсіріле бастаған кезде де, сол ел тіршілігінен қол үзе алмай, неше түрлі талас-тартыс пен дау-шардың қалың ортасында қалып қояды. Ел ішінің небір күрделі мәселелері қазақтың ежелгі төрелік айту жолымен шешіліп келген әке билігі кезінде, Абай әрдайым әділет жағында болып, талай жапа шеккен әлсіздердің қорғанышы ретінде жұрт алдында беделі артып, жақсы атағымен танылып қалған ақын, ел тағдырының бұдан былайғы тетігі орыс патша билігінің қолына көшкеннен кейін, елдің өткен тарихын, қазіргі тұрмысын, салт-дәстүрін білмейтін, тілі-діні жат билеушілер алдында елдің сөзін сөйлей алатын көзі ашық, көкірегі ояу азаматтар керек екенін қатты сезініп еді.

Абай осы зәрулікті түсінгендіктен де ел тіршілігінен бойын аулақ сала алмады. Бұқара халықтың қалауымен біраз жыл әкімшіліктің билік ісіне араласты. Бірде төреші, бірде төбе би бола жүріп, ел ішінің тыныштығын көздейтін, зорлықшыны таразыға салып, жәбірленушінің теңдігін әперетін жерде өзінің ақыл-парасаты мен қажыр-қайратын іркіп қалған жоқ. Сөйтіп жүріп ол халықтың Абайы атанды.

Ақын енді жастық көңілдің жалт еткен сезімінен гөрі мынау күрделі тіршіліктің көкейтесті тілектеріне көбірек ден қойып, соның қат-қабат оқиғалары мен құбылыстарының төркінінде жатқан себеп-салдарына ой тоқтата үңілетін болған.[1, 27.]

Абайдың заман бейнесін, елдің тіршілік болмысын, халықтың мінез-құлқын аз сөзбен бір жерге шоғырландырып, мейлінше ширыға жазған шымыр шығармасы – «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым». Бұл – өзге көп өлеңдеріндегі айтылған ойларының түп қазығындай бағдарламалық мәні бар, іргелі туынды.

«Қалың елім, қазағым, қайран жұртым,

Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.

Жақсы менен жаманды айырмадың,

Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың.

Бет бергенде шырайың сондай жақсы,

Қайдан ғана бұзылды сартша сыртың?

Ұқпайсың өз сөзіңнен басқа сөзді,

Аузымен орақ орған өңкей қыртың», [3, 51.]

Шұбыртпалы шалыс ұйқаспен қара өлең үлгісінде жазылған, айналасы отыз жолдық қана өлеңнің сөздері оқырманға ерекше әсерлі. Бәрі бір ойдың өзегіне өріліп, ақынның еліне қаратып айтқан арнау сәлемін түгел жеткізіп тұр. Әсіресе, алғашқы төрт жолдық шумақта ел назарын, тыңдаушы құлағын селт еткізіп, бірден өзіне қарататын жар уәзіндей, жарлық сөзіндей леп бар. Бұл шумақ ақынның кейінгі саралап айтар ойының түйінді тезистеріндей сезім оятады.

Абай заманындағы қазақ өмірінің ақиқат шындығын бейнелеуде бағдарламалық маңызы бар «Қалың елім, қазағымның» мазмұнында жиынтық мағына бар. Осы шығарманы оқып отырып, бір жағынан қарасақ, ақынның болмыс келбетін соншалықты шыншылдықпен суреттейтін өзге туындылары жан-жаққа осы өлеңнен өріс алып, тарамдалып жатқандай көрінеді. Ал екінші жағынан қарағанда, шығармаларының барлығы жылға-жылғамен осылай қарай ойысып келіп, сол «Қалың елімнің» арнасына құйып жатқандай болып тағы елестейді. Қалай болғанда да, халық өмірінің дариясы мен ақын өнерінің дариясы қосылып, өткен тарихымыздың телегей теңізіне айналып жатады.

Абайдың ертеректе жазған «Қыран бүркіт не алмайды салса баптап» дейтін шағын өлеңін еске түсірейікші. Былай қарағанда, елдің әлеуметтік өміріне ешқандай қатысы жоқ, саятшылықтың шалдуарлау түрін суреттейтін, жай ғана бейтарап өлең тәрізді. Ал астарлы мазмұнына үңіліңкіреп қарасақ, талай замандардан бермен қарай ел жақсысының бағын жандырмай жүрген бақастық пен күншілдіктің бүкіл халық тағдырына тигізіп келе жатқан кесапатын көргендей боламыз.

«Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап?

Жұрт жүр ғой күйкентай мен қарға сақтап,

Қыран шықса қияға, жібереді

Олар да екі құсын екі жақтап.

Қарқылдап қарға қалмас арт жағынан,

Күйкентайы үстінде шықылықтап.

Өзі алмайды, қыранға алдырмайды.

Күні бойы шабады бос салақтап.

Тиіп-шығып, ыза қып, ұстатпаса,

Қуанар иелері сонда ыржақтап.

Не таптық мұныменен деген жан жоқ,

Түні бойы күшілдер құсын мақтап.

Басқа сая, жанға олжа дәнеме жоқ,

Қайран ел осынымен жүр далақтап» , [3,50]

Айналасы үш жарым ғана шумақ. Сонда да халқымыздың тарихында әр кезеңде әртүрлі қырсығын тигізіп, нешеме ұрпақтардың тағдырында қарғыс таңбасындай ауыр қасіретін тарттырып келген осы дерттің бүкіл зардабы түгел жеткізілген.

Ақынның адамгершілік тақырыбына арналған шығармаларын талдай келе, бұл өлеңнің әрбір шумағында, әрбір тармағында айтылатын ой-пікірлер кейін жеке бір өлеңдерге арнайы өзек болып тартылатынын көреміз. Енді осы өлеңнің ерекшелігіне тоқталып көрелік.

«Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат,

Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат.

Арзан, жалған күлмейтін, шын күлерлік

Ер табылса жарайды, қылса сұхбат.

Кейбіреу тыңдар үйден шыққанынша,

Кейбіреу қояр көңіл ұққанынша,

Сөз мәнісін білерлік кейбіреу бар,

Абайлар әрбір сөзді өз халынша.

...Керек іс бозбалаға – талаптылық,

Әр түрлі өнер, мінез, жақсы қылық.

Кейбір жігіт жүреді мақтан күйлеп,

Сыртқа пысық келеді, көзге сынық », [3, 58.]

«Жігіттер» деген бір жылы сөзбен-ақ барлық жасты өз айналасына алқа-қотан жинап алғандай сезінген ақын: «Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат» деп ағынан жырала сөйлегенде, оның алдындағы тыңдаушылардың ешқайсысының көңілінде секем қалмайды. Жақсылыққа ұмтылған талапкер жастардың бар назарын өзіне аударып, бір ұйытып алғаннан кейін, ақынның қай сөзіне де олардың ынта-ықыласы үстемелеп арта түсетін тәрізді. [1, 75.]

Ақынның шығармашылық мұрасы халқымыздың рухани өмірінің барлық салаларына игілікті әсерін тигізіп, шынайы шеберліктің, өмірмен өзектес шыншылдықтың үлгісі болып қала береді. Абайдан қалған асыл мұраның идеялық, көркемдік сапасын шолып өткен қысқа сөз зерттеуде, біз көбінесе ақындығын, поэзиясын жүгінеміз. Бірақ Абай мұрасы

жалғыз ақындықта емес, көркем қарасөзде де, ән-күй өнерінде де бар екені қазақ тарихына толық мәлім.

Абайдан қалған тағы бір әсерлі, әсем мұраның бірі – оның сазгерлік еңбегінде, өзі шығарып кеткен көп әндерінде:

«Құлақтан кіріп бойды алар,

Жақсы ән мен тәтті күй.

Көңілге түрлі ой салар,

Әнді сүйсең менше сүй», [3, 240.] – деген Абай ақындық жолда көп тімтінгендей, ән шығаруда да тың үлгі нақыс, тың бір саз, сарын, жаңаша бір сезім ырғақтарын ізденеді.

«Ұйықтап жатқан жүректері ән оятар,

Оның тәтті оралған мәні оятар.

Кейі сауық, кейі мұң дертін қозғап,

Жас балаша көңілді жақсы уатар,[3, 223.] – деген Абай ән мен күйді қаншалық ұлы, биік өнері екендігін аңғарамыз.

Бір жағынан ел анасының бауырынан өскен, екінші жағынан әлемге әйгілі ұлы ғұламалардың мол мұрасын ой қорегі етіп өскен ұлы Абай қазір бізге – өткен заманның аса бір ғажайып жаратылысы ретінде қабылдаймыз. Ол өз халқымыз тарихындағы ең бір биік шың басына шығып көлеңкесін, жемісін көпке жайып тұрған алып емен, тау емені сияқты.

Абайдың оригиналдық поэмасы – ол үш шығарма: "Масғұт", "Ескендір", "Әзім".

Бұл үш поэма шығыстық дастан аңыздардан немесе ертегілік тақырыптардан алынған сюжеттерге құрылады. Өз басының ұзақ ақындық еңбегі бойында Абай поэма жанрына тереңнен көңіл бөлмеді. Тек, кейін тәрбиесінен шыққан шәкірт ақындарына ғана әр алуан тақырыптар беріп, анық поэма дерлік күрделі сюжеті бар шығармаларды соларға жазғызады. Ал, солай бола тұрса да, өзін-өзі тежеп, ақындық шығармаға жанр жағынан да арнаулы қатал талап қойған ақынның, жоғарыда аталған, үш поэманы жазғанын көреміз. [4, 179.]

Дегенмен, үш поэманың әрқайсысы өз алдына алуан өзешеліктеріне толы. "Масғұт" поэмасының уақиғасы, тақырыбы шығыс халықтарының аңызынан сусындағаны байқалады.

Бас кейіпкер— Масғұттың өмір сүрген шаһары — Бағдат, Харон-Рашид халифтың тұсы. Кейін, Масғұт поэмасында кездесетін қария мұсылмандардың дін аңыздарында жүретін Қызыр, қазақша Қыдыр деп аталады және де сол айтылған аңыздар бойынша, өлмейтін, мәңгі жасайтын жалғыз жан, әр заманда, әр ортаның адамына оқта-текте бақ-дәулет әкелетін, ырыс үлестіруші. Осы жәйт Абай поэмасының негізі шығыс аңызынан алынғанын білдіреді. Осы орайда М.О. Әуезов "Масғұт" поэмасындағы идея — араб шығыс аңызының идеясы екендігін жоққа шығарады. Ақын шығармаларында әр түрлі жанр мен индивидуалды стилинде, жан-жақты идеяларға толы.

Абайдың келесі поэмасы — "Ескендір".

Бұл поэманың негізінде жатқан тақырыптың төркін-тегі Шығыста Ескендір, орыс пен Европа елдерінің атауынша Александр — бар дүние жүзі халықтарының аңыздарында, ертегі, дастандарында ерекше орын алған адам. Аңыздар мен әдебиеттегі Ескендір жәйі Абайдың осы поэмасының тұсында бізге төтелей жақын деректер береді.

Шығыс елдерінде, әуелі Иранның аристократиялық аңыздарында Ескендір бейнесі туралы деректер берілген. Сол замандардан бері қарай Византия (Рум) аңыздарында. Фирдоуси "Шахнамасында", ал Рум әңгімесінде Ескендірдің тарихы өзгертіліп, аңыз-әңгіме түрінде баяндалады. Абай Ескендір жайындағы аңызды, Низами "Ескендір намасынан" алып, өзіндік өсиеттерін шартты түрдегі аңыз-эпсанаға бөлей отыра, қызықтыра ұсынады. Сондықтан поэманың әңгімелі, оқиғалы желісін жетер өрісіне жеткізіп болған соң, жырдың аяғын, жаңағы айтқандай, моральдық, адамгершілік байлау мен толғауға, сентенцияға әкеліп тіреуі заңды түрде бейнеленеді. Поэманың шумағы, өлең жолдары, буын өлшеуі, қолданатын ақындық сөздігі — бәрі де шешендік, нақтылық жағынан қарағанда, Абайдың ақындық өнеріне сай келген. Бұлар поэманың тұтас бітімді шығарма болуына нық жәрдем етеді, поэманың тұтас бітімді шығарма болуына нық жәрдем етеді.

Абайдың 1933 жылғы жинағында алғаш рет басылған бір поэмасы — "Әзім". Бұл поэманың тақырыбы "Мың бір түн" ертегісінен алынған. Қазақ ортасында ауызша кеп айтылып жүретін "Мың бір түннің" бір тарауы — "Әлидің Әзімі" деген ұзақ ертегі болатын. Сол ертегінің ішінен жас бала Әзімнің жетімдік шағы, жігіттік кездегі басынан кешетін бейнет соры, кейін барып өзінің туралығы, жазықсыздығы арқылы арманына жететін оқиғалары Абайдың поэмасына желі, арқау болған тәрізді. [4, 188.]

Жоғарыда сипатталған "Масғұт", "Ескендір" поэмасынан "Әзім поэманың жазылу үлгісі басқаша. Бұнда Абай, Пушкиннің орыс ертегілерін балаларға арнап, өлең еткені тәрізді, жеңіл тілді, қызық оқиғалы әңгіме жанрында беріледі.

Абай қазақтың қазіргі ұлттық әдебиетінің негізін салған классик екені – біз үшін басы ашық ақиқат. Оның бұл бағыттағы басты еңбегі қазақ поэзиясына реформа жасап, оны дүниежүзілік көркемдік ойдың деңгейіне көтере алғандығында, сондай-ақ әдеби тілімізді белгілі бір тұрақты құндылық деңгейіне көтергендігі хақ.

Ақын мұрасы – халқымыздың сарқылмас асыл қазынасы. Ол адам тіршілігінің сан саласын қамтып, бүгінгі мен болашақты ұштастырған өміршендігімен, әмбебап әрқилылығымен қымбат. Халық тарихи дамудың қаншама асуларынан асып, қандайлық биігіне көтерілсе де, Абай аты мен Абай сөзі әрдайым оның аузындағы жыры, көкірегіндегі иманы, санасындағы ойданы болып қала береді.

Әдебиеттер:

1. Ысмағұлов Ж. Абай: Даналық дәрістері – Алматы: «Өнер» баспасы, 2007. – 400 бет.
2. Әуезов М. Абайтану дәрістінің дерек көздері: Оқу құралы. – Алматы, «Санат», 1997. – 448 бет.
3. Абай(Ибраһим) Құнанбайұлы; Өкінішті көп өмір кеткен өтіп...: Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. – Алматы: Раритет, 2008. – 384 б. – «Алтын қор» кітапханасы.

4.Әуезов М. Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеулер мақалалар (Құрастырып, баспаға әзірлеген Н.Ақбаев). – Алматы, «Санат», 1995. – 320 бет.

ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ АБАЯ

Жилина Виктория Витальевна
ТАРАЗСКИЙ ИННОВАЦИОННО-ГУМАНИТАРНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
4 курс Казахстан, Тараз
vgeyman_08@bk.ru

Абай Қунанбаев (1845-1904)

Абай Қунанбаев - великий казахский поэт, открывший новые пути развития родной литературы. Творчество Абая явилось воплощением духовных, творческих сил казахского народа, его мудрости, свободолюбия, патриотизма. С творчеством Абая связано утверждение в казахской литературе реализма, создание казахского литературного языка.

Плодотворное влияние Абая Қунанбаева сказалось во всех областях казахской культуры и искусства.

Абай родился 10 августа 1845 года в Чингизских горах нынешней Семипалатинской области. Отец его, Қунанбай, был представителем крупной казахской феодальной знати, влиятельным, своенравным, жестоким человеком. Две замечательные женщины умная, справедливая, сердечная бабушка Зере и мать, добрая, остроумная Улжанжан из рода знаменитых по степи острословов шаншаров («колющих»),- воспитывали Ибрагим. Он рос внимательным, впечатлительным мальчиком, за что мать дала ему другое имя - Абай (что значит «внимательный», «проницательный»).

Религиозно-схоластическая программа семипалатинского медресе - мусульманской духовной школы, куда был определен отцом девятилетний Абай, - не могла удовлетворить мальчика, и он самовольно поступает в русскую приходскую школу. Абай рано задумывается над высоким назначением человека, хочет найти себе настоящее дело и для этого считает необходимым овладение знаниями. Он занимается самообразованием, много читает. Абай знал и ценил классическую поэзию Востока. Пристрастие к книгам помогает ему проникнуть в мир Пушкина и Лермонтова, Толстого и Щедрина, Белинского и Чернышевского.

Самовластный Қунанбай хотел видеть в сыне будущего влиятельного наследника, знаменитого бия. Он забирает мальчика из школы, решив приблизить его к делам по управлению родом Тобықты, познакомить с тем, как разбираются споры, жалобы, втянуть в междоусобную родовую борьбу в аулах. Постоянное присутствие Абая при разборе запутанных судебных дел, где на словесных турнирах бии демонстрировали отточенное

красноречие, остроумие и изворотливость, частые разъезды по аулам в качестве посланника отца были бесполезны для будущего поэта. Перед ним открылся сложный мир, жизнь разных слоев Казахского общества, несправедливость и беззаконие, насилие богатых над бедными, и он стал глубоко задумываться над сложными явлениями жизни. Уже в 15 лет Абай выступал посредником в спорах, обнаруживая превосходство в красноречии и логике. Современники Абая отмечали, что «видные люди соседних родов стали слушать его, не считая его мальчиком, люди того времени говорили о нем, что он непременно станет знаменитым бием». Когда Абай достиг двадцати лет, он стал одним из самых известных ораторов. При самостоятельном разборе спорных дел Абай показал себя поборником правды, справедливости. Выявляя действительных виновников беззакония и

преступлений, он требовал их наказания. Такое поведение Абая, его беспристрастие вызывал недовольство казахских феодалов. Не нравилось оно и отцу. Абай все больше убеждался в несправедливости надменного, самовластного Кунанбая. Между ними росла вражда, которая привела к окончательному разрыву будущего поэта с отцом. Это был и идейный разрыв Абая с классом казахских феодалов. Он больше не хотел мириться с беззаконием, с жестокими традициями патриархальщины и стал искать пути развития своего народа, выхода его из состояния экономического и духовного застоя. Могучим средством общественного развития Абай считал распространение просвещения, знаний, культуры. Абай создает стихотворения, глубоко волнующие его мыслящих современников. Одновременно он усиленно занимается изучением русской культуры, часто посещает публичную библиотеку в Семипалатинске, дружит с представителями русской интеллигенции, недовольными царским самодержавием. В Семипалатинске он знакомится

с политическими ссыльными Е. П. Михаэлисом, С. С. Гроссом, Н. И. Долгополовым. Это были настоящие просветители, изучавшие местный край. Они открывали библиотеки, читальни, распространяли знания среди на

селения. Дружба и совместная работа с передовыми русскими интеллигентами, постоянные занятия русской литературой имели важное значение в формировании и развитии просветительских и демократических идей Абая. В свою очередь, демократические убеждения Абая, его вера в силу просветительских идей объясняют народность поэзии Абая, ее реализм.

Абай не только создает замечательные произведения, отражающие жизнь казахского народа, но и занимается переводом на родной язык произведений классико-русской литературы. Произведения и переводы Абая быстро распространялись в народе в рукописной и устной форме. Необыкновенный поэтический талант, ясный ум, гуманность, справедливость и любовь к народу - все эти замечательные качества Абая сделали его необычайно популярным человеком. К нему обращались за помощью, за советами люди, притесненные феодалами, чиновниками, люди, не находившие нигде справедливости, к нему мыслящая, восприимчивая молодежь, чтобы получить от него знания и поучиться поэтическому мастерству. Такая популярность Абая не нравилась реакционерам, феодалам, русским чиновникам-колонизаторам, муллам, ненавидящим Абая за его демократические убеждения и просветительскую деятельность. На него сочиняли доносы, называли «смутьяном среди народа», «неугомонным нарушителем обычаев, прав и установлений отцов и дедов». Дело кончилось тем, что, учинив обыск в ауле Абая, полиция запретила ему встречаться с русскими политическими ссыльными, над ним был установлен

тайный надзор. Все это причиняло Абаю душевную боль. Он приходил в отчаяние, так как на каждом шагу сталкивался с отвратительными пороками патриархально-феодальной действительности, социальным и нравственным угнетением, страданиями и горем народа.

Абая преследовали и личные несчастья. В 1896 году умер его

талантливый, образованный сын Абдрахман, который учился в Петербурге. Смерть сына значительно подорвала здоровье поэта. Затем на него обрушился еще один удар судьбы - смерть

другого сына, талантливого поэта - Магавьи. Этого Абай пережить не мог. Через 40 дней после смерти сына скончался и

великий поэт. Богатое творческое наследие Абая Кунанбаева как бы подводит итог развитию казахской поэтической Культуры XVIII начала XIX веков. В то же время творчество Абая определяет дальнейшее развитие казахской литературы.

Отношение к окружающей действительности и против зла и насилия внутренний мир поэта с наибольшей полнотой непосредственностью выразились в его лирике. Поэзия Абая богата по содержанию: это стихотворения на социально-политические темы, стихи сатирические, философские раздумья, пейзажная лирика, стихи о любви, дружбе, поэзии, науке. Лирика Абая знакомит нас с его раздумьями о Смысле

жизни, о счастье человека, с его нравственным идеалом.

Большое место в лирике Абая занимает социальная тематика.

Поэт осуждает пороки современного ему казахского общества, раздираемого межродовой борьбой, распрями. Он обрушивается на алчность, беззаконие богачей и властвующих чиновников. В стихотворении «О казахи мои, мой бедный народ!» поэт с болью в душе говорит о том, что в степи нет единства, порядка, везде разлад, «из-за денег и власти кипит вражда». Поэт

обращается к народу: О казахи мои, мой бедный народ жестким усом небритым прикрыл ты рот. Кровь на правой щеке, на левой жир... Где же, правда? Твой разум не разберет.

Обнажая социальные противоречия, поэт-реалист смело

обличает корыстолюбие и подлость правящей верхушки. От него ждать нечего, сила народа - в нем самом:

Всякий подлый, чванливый и мелкий сброд изуродовал душу твою, народ,

Не надеюсь на исправленье твое,

Коль судьбу свою в руки народ не берет.

В стихотворениях «Грязный в словах и делах», «Наконец, волостным я стал», «Вот и старость... Свершиться мечтам не дано» и др. несколькими выразительными штрихами поэт рисует портреты врагов трудового народа: волостного управителя, лицемерных старшин и алчных баев, биев, степных воротил, что, «стократной величины, обирают народ».

Наибольшей социальной остротой среди стихотворений поэта

о современной ему жизни отличается «Наконец, ВОЛОСТНЫМ Я стал». Стихотворение написано в 1889 году под свежим впечатлением от чрезвычайного съезда казахских родов Семипалатинской и Семиреченской областей, где были избраны волостные управители. Это стихотворение - беспощадная сатира на гнилую систему местного управления, на тогдашние социально-политические порядки. Эта сатира становится еще резче, острее благодаря тому, что стихотворение построено в форме монолога самого волостного.

К власти приходит тот, у кого есть деньги, кто не скупится на взятки, чтобы добыть голоса. Абай завоевав власть, можно беззастенчиво грабить других.

Наконец, волостным я стал,

Все добро на взятки спустив:

Без горбов верблюды мои, у

коней не осталось грив,

вот такими путями волостной одержал победу на выборах, где

человеческие достоинства, деловые качества - не в счет. Волостной человек, думающий только о собственной выгоде. Поэтому он готов юлить перед уездным начальством, ругая непокорный народ.

ИМПЛИЦИТНОСТЬ ИМЕН СОБСТВЕННЫХ В МАСС МЕДИА

Докторант 1 курса КазНУ им. Аль-Фараби

Малишы Мольдир Малишыкызы

zulpasova@gmail.com

Д.ф.н., профессор КазНУ им. Аль-Фараби

Мадиева Гульмира Баянжановна

gbmadiyeva.kz@gmail.com

Ключевые слова: оним, имя собственное, прецедентное имя, имплицит, имплицитный смысл.

Аннотация: данная статья посвящена имплицитной семантике апелляций онима в масс медиа. Анализ прецедентного имени «Абай» даёт представление о лингвокогнитивной, культурно-прагматической сущности данного имени, позволяет выявить различные знания о нём, оценку личности, отношение носителей языка и культуры к нему.

Key words: onym, proper name, precedent name, implicit, implicit meaning.

Annotation: This article is devoted to the implicit semantics of appeals of onym in the mass media. The analysis of the precedent phenomenon "Abai" gives an idea of the linguo-cognitive, cultural and pragmatic essence of this name, allows us to reveal different knowledge about it, the assessment of personality, the attitude of native speakers and culture to it.

Прагматическая составляющая онима «Абай» способствует выяснению субъективного отношения представителей различных культур к данной феноменологической личности, которые выявляются в ходе анализа имени собственного в рамках употребления конструкции «прецедентная установка + имя собственное» в различных масс медиа. Согласно определению Е.С. Кубряковой, данная конструкция оказывает содействие в выявлении культурно-когнитивного потенциала прецедентного имени. В ней имя собственное рассматривается как пропозиция, актуализирующая знания, а пропозициональная установка означает предрасположенность субъекта к определённому видению объекта [1].

Прецедентные феномены являются ядерными элементами когнитивной базы индивида, которая представляет собой совокупность знаний и представлений всех говорящих на определенном языке. Прецедентное имя является индивидуальным именем которое связано или с широко известным текстом, , или с прецедентной ситуацией. Прецедентное имя является своего рода сложным знаком, при употреблении которого в коммуникации осуществляется апелляция не собственно к денотату, а к набору дифференциальных признаков данного прецедентного имени. Конструкция может состоять из одного или более элементов, обозначая одно понятие [2].

Имена собственные могут выступать и в виде «форматов знания» – концептов и ономастических категорий. В работах А.Н. Крюкова, Т.А. ван Дейка высказывается о прецедентных именах как прагматических знаках, актуализирующих свои значения, позитивные или негативные субъективные отношения, оценку в ходе коммуникативной деятельности общающихся [3].

Имя собственное Абай является прецедентным именем не только для казахской культуры. В различных новостных порталах и в медиинном дискурсе прецедентное имя «Абай Құнанбаев» употребляется как символ казахской поэзий. Так, в статье посвященной 175 летию великого поэта, Абая так же называют «Казахским Гете».

Абая можно рассматривать в четырёх ипостасях: 1. Основателя казахского письменного литературного языка. 2. Создателя национальной философии и философского казахского языка. 3. Поэта-модерниста и новатора. 4. Просветителя (учителя) [4].

Оним «Абай» рассматривается нами как культурный стереотип, понимаемый как от-ражённый в сознании народа образец поведения, образ жизни достойного человека,

которое сложилось на основе высказываний Абая об образе жизни полноценного человека согласно его принципу «Адам бол». Именно ценностный образ «Адам бол» и лежит в основе культурного стереотипа «Абай» как упрощённое представление об основной ценностной идее поэта.

Наиболее частотными ассоциациями связанными с именем Абая Құнанбаева являются такие слова как: Акын, аксакал, поэзия, учитель, оккупай абай, абак, путь Абая. Интересным является **#ОккупайАбай** — хештег который был популярным в Твиттере бессрочной акции протеста в Москве, после начала политической оппозиции. Название акции «Оккупай Абай» произошло от похожих протестов в США «Оккупируй Уолл-стрит» (*Occupy Wall-Street*) и памятника казахскому поэту Абаю Құнанбаеву, около которого на Чистых Прудах собралась внесистемная оппозиция. В связи с тем, что многие участники протеста были интернет пользователями, хэштег оккупайабай обрел популярность в социальной сети Твиттер и далее стал использоваться к качестве символа русской оппозиции. Наиболее частотными ассоциациями связанными с именем Абая Құнанбаева являются такие слова как: Акын, аксакал, поэзия, учитель, оккупай абай, абак, путь абая.

На новостном портале Радио Азаттык вышла статья посвященная данному явлению под названием «Казахские писатели оказались перед вызовом «ОккупайАбай»». В своем интервью писатель Сабит Досанов говорит о том, что Интересы общества в первую очередь должны поддерживать писатели. У Льва Толстого есть замечательное выражение: «Писатель — адвокат своего народа». Таким образом, великий казахский поэт стал символом сбора несогласных [5].

Апелляция в имени «Абай» позволяет выразить оценку прецедентной личности, показать своё субъективное отношение к нему. Таким образом, анализ прецедентного феномена «Абай» даёт представление о лингвокогнитивной, культурно-прагматической сущности данного имени, позволяет выявить различные знания о нём, оценку личности, отношение носителей языка и культуры к нему.

Литература:

1. Кубрякова Е.С. Язык и знание на пути получения знаний о языке. Части речи с когнитивной точки зрения. М., 1997.
2. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. М.: Наука, 1973. 366 с.
3. Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. М.: Прогресс, 1989.
4. <https://caa-network.org>
5. <https://rus.azattyq.org>

ОҚЫЛЫМ БОЙЫНША ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫН ҚҰРАСТЫРУ ҚАҒИДАЛАРЫ

КУЗЕМБЕКОВА ЖАННА ЖАЛАЙЫРОВНА

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Филология және әлем тілдері факультеті

Жалпы тіл білімі және Еуропа тілдері кафедрасының доценті, PhD

МАМЫР АҚЕРКЕ ҮСЕНҚЫЗЫ

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Филология және әлем тілдері факультеті

Жалпы тіл білімі және Еуропа тілдері кафедрасының 2 курс магистранты

Түйін. Мақаланың мақсаты оқу қабілеттерін тексеруге қатысты принциптерді зерттеу болып табылады. Мұнда негізгі сұрақтар қарастырылады, яғни мәтінді түсінуді, мәтіннің мазмұнын, мәтіннің көлемін, әр түрлі жанрларды қолдануды және оқушылардың жеке деңгейлерін немесе процестерін тексеруге арналған білімді тексеруге арналған мәтінді таңдау. Зерттеулердің көпшілігі оқуды түсінуді тексеру үшін әр түрлі таксономияларды ұстанды. Деректер әр түрлі көздерден, яғни кітаптар мен журналдардан жиналды. Әдебиеттерге негізделген нәтижелер оқудың тестілеуін оқушылардың төменгі және жоғары танымдық деңгейлеріндегі мақсатты дағдыларды немесе суб-дағдыларды өлшеу мақсатына тәуелді екенін көрсетті.

Түйінді сөздер: Оқылым дағдысы, тест форматы, оқу техникалары, мәтін көлемі.

Резюме. Цель этой статьи - изучить принципы понимания прочитанного. Вот ключевые вопросы, а именно выбор текста для проверки понимания, содержание текста, длина текста, использование разных жанров и знания для проверки индивидуальных уровней или процессов учащихся. В большинстве исследований для проверки понимания прочитанного использовались разные таксономии. Данные были собраны из различных источников, включая книги и журналы. Результаты, основанные на литературных источниках, показали, что тестирование чтения зависит от цели измерения целевых навыков или поднавыков учащихся на более низких и более высоких уровнях познания.

Ключевые слова: Навыки чтения, формат теста, методика обучения, размер текста.

Summary. The purpose of this article is to explore the principles of reading comprehension. Key questions are the choice of text to test comprehension, the content of the text, the length of the text, the use of different genres and knowledge to test individual levels or student processes. Most studies have used different taxonomies to test reading comprehension. Data was collected from various sources, including books and magazines. The results, based on the literature, showed that reading testing is dependent on the goal of measuring target skills or sub-skills of learners at lower and higher levels of cognition.

Key words: Reading skills, test format, teaching methodology, text size.

XXI ғасыр – білім мен ғылымның дәуірі. Жаһандану кең етек жайып, технологиялар қарыштап дамып жатқан ғасырда адами құндылықтар да өзгеруде. Қазіргі таңда білімді, ізденімпаз жастардың таланттарына, білімге және жан-жақтылыққа, беріліп жатқан ақпараттарға деген талғампаздықтың әсерінен адам ресурстары басты капиталға айналууда. Алғыр әрі зерек жастардың ғасыры болғандықтан, қабылданған ақпарат пен сіңірілген білімге өзіндік көзқарас білдіре алатын білім иегерлері сұранысқа ие. Дәлел ретінде қарапайым тілдің меңгерілу деңгейін бағалауға арналған халықаралық тестті алар болсақ, меңгерушінің деңгейін төрт түрлі дағды бойынша анықтайды. Оларға тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым дағдылары кіреді. Бұл дағдылар, жалпы, адамның өмірде еркін қарым-қатынас жасауына; өзгелермен пікір алмасып, көзқарасын еркін білдіре алуына; өз ойын, көзқарасын жүйелі де нақты жеткізуіне; кез-келген ақпаратты тиімді қолдануына; түрлі ақпаратты жай ғана оқымай, сараптай отырып оқуына; оқығаны бойынша өзіндік қорытынды жасап, тың идеялар жасауға жол ашары сөзсіз. Осы төрт дағдының ішіндегі ең маңыздысы – оқылым дағдысы, себебі оқудың тиімді жолын меңгеріп, оқығаны бойынша талдау жасай алған адам ойын еркін айта да алады, сауатты жаза да алады.

Тестілеу - бұл негізінен тестілеушінің білімін, қабілетін немесе өнімділігін өлшеу процедурасы.

Оқылым дағдысы академиялық ортадағы маңызды дағдылардың бірі ретінде жаңа ақпарат алу үшін қолданылады және екінші немесе шет тіліндегі негізгі дағдылардың бірі ретінде белгіленеді. Көптеген жоғары деңгейлі емтихандар (мысалы, IELTS, TOEFL, TOEIC) оқуды түсіну қабілетіне үлкен мән береді. Оқылым бұл әртүрлі қабілеттерді бір

уақытта белсендіруді қамтитын интерактивті процесс. Өзара әрекеттесу сонымен қатар түсінудің жоғары деңгейін қамтиды және ол оқырманның алдыңғы білімі мен мәтіннің ақпараты арасындағы қарым-қатынастан тұрады.

Негізгі бөлім

Оқуды түсінуді тестілеу кезінде оқуды өнім және процесс ретінде қарастыруға болады. Процесс дегеніміз – мәтін мен оқырман арасындағы өзара әрекеттесу. Өнім процестің нәтижелеріне жатады. Оқушының білімі мен өмірлік тәжірибесі әртүрлі болғандықтан, оқу өнімі әр түрлі болады. Сол себепті тест тапсырмаларын құрастыру қағидалары өте маңызды.

Мәтінді таңдау

Мәтінді таңдау оқылым бойынша тест құрудың маңызды бөлігі болып табылады. Зерттеулер бойынша іріктеу жүргізілетін критерийлердің екі түрі бар, яғни студенттермен байланысты критерийлер және мәтінді таңдаумен байланысты критерийлер. Студенттерге қатысты критерийлерде студенттердің мүдделері, мазмұн деңгейі, қажеттіліктері, оқу мақсаты және мәдени схема сияқты факторларды ескеру қажет. Тест құрастырушысы мәтінді оқушылардың лингвистикалық деңгейіне сәйкес таңдауы керек. Мәтінді таңдау оқушылардың оқу мақсатын анықтайды. Осылайша, оқу дағдылары мен ішкі дағдыларын тексеруге болады. Студенттердің алдын-ала білімі де ескеріліп, студенттерге тест мәтінін оқымас бұрын қажетті және тиісті анықтамалық ақпарат беруі керек. Оқуды түсінуді бағалау үшін әртүрлі тест тапсырмалары қолданылады. Тапсырмаларға алдын-ала оқу, жылдам қарау, сканерлеу, оқуды түсіну, аударма және дауыстап оқу, әдебиетті оқу және т.б. кіреді. Мәтінді таңдау кезінде кейбір факторлар мәтінмен байланысты, мысалы мәтіннің мазмұны, жарамдылығы, оқылуы, тақырыбы, келбеті, саяси және мәдени жарамдылығы [Хетерингтон, 1985]. Материалды таңдау студенттердің кәсіби көзқарастарына негізделуі және олардың нақты өмірлік жағдайларына байланысты болуы керек. Сонымен қатар, мәтіндегі мәдени мәселелерді әдеттегідей қабылдауға болмайды, керісінше ол студенттің алдыңғы мәдени тәжірибесіне сәйкес болуы керек.

Жанр

Жанр – тест құрастырудағы маңызды элементтердің бірі. Мәтінді таңдау көбінесе жанрға байланысты. Әр түрлі деңгейлерде жанрлардың әртүрлі түрлері қолданылады. Оқуға арналған мәтін тілдік бағалаудың нақты мақсатын қамтамасыз етуі керек және студенттерді тілді мақсатты контексте қолдануға ынталандыруы керек. Браун ұсынған мәтіндердің түрлері [Brawn, 2004], оған мыналар кіреді: оқулықтар, газет мақалалары, журналдар, журналдар мен әртүрлі өлеңдерден алынған өлеңдер, сөздік мақалалар, энциклопедиялық жазбалар, парақшалар, хаттар, уақыт кестелері, романдардан үзінділер, жарнамалар, күнделіктер, ашықхаттар, компьютердің анықтамалық жүйелері, шолулар, карталар және қысқа әңгімелер. Ол оқырмандар типіндегі Мұндай мәтін тиісті мағынаны алуға көмектесетін белгілі бір схемаларды қолданады деп мәлімдейді.

Мәтіннің түрі мен жанры оқуды түсінуді тестілеуде де маңызды рөл атқарады. Мәтіндер сипаттамалық, түсіндірме, аргументативті және баянды болып бөлінеді. Зерттеулер мәтіннің түсіндірме түрін өңдеу қиын екенін көрсетті, ал баяндау мәтіндері мәтіндік бірліктер мен бай мазмұн арасындағы байланыстың арқасында сіңімді.

Сұрақ форматының түріне келетін болсақ, бірнеше таңдау сұрағына оның көлемі, негізгі сөздердің мазмұны, нұсқалардың құрылымы, дұрыс жауаптың көлемі және дистракторлар эсер етеді. Сонымен қатар, Пирсон мен Джонсон [Pearson and Johnson, 1978] тақырыптың күрделілігі сұрақ ақпаратының анықтығы мен түсінігін сипаттайтынын анықтады. Браун әр түрлі жазбаша оқу мәтіндерін үш топқа бөледі: академиялық жанрлар (газеттер мен журналдар сияқты қызықты мақалалардың жалпы түрлері, зертханалық есептер, кәсіби мамандар жазған мақалалар, сөздіктер, кітап мәтіндері, эсселер, мақалалар сияқты анықтамалық материалдар); және жұмыспен байланысты оқулар (хаттар, хабарламалар, есептер, нұсқаулықтар, қаржылық құжаттар); жеке оқу (романдар, әзілдер,

драмалар, поэзия, газеттер мен журналдар, карталар, рецепттер, құттықтау хаттары, шақырулар, хабарламалар, жазбалар, тізімдер, сауалнамалар, формалар, иммиграциялық құжаттар). Барлық осы жанрлар мәтінді көрсету үшін өздерінің басқару келісімдері мен ережелерін белгілейді, ал тестерлер мәтінге назар аударып, мәтіндегі мағыналарды өңдеу үшін осы келісімдерді алдын-ала білуі керек. Адамдар бірдей ойлауға бейім. Сондықтан оқырмандар мәтіннен не күтуге болатынын болжай алады. Халықаралық тергеу органдары, мысалы, IELTS сипаттамалық, баяндауыш және аргументативті талдау мәтіндерін оқуды таңдайды, TOFEL сынақтары әртүрлі ғылыми тақырыптардағы мәтінді қамтиды, мысалы өнер, ғылым, психология және GRE сынақтарында өмірбаяндар, кітаптар мен оқулықтардың материалдары қолданылады.

Мәтін көлемі

Оқуды түсіну қабілеті мен мәтіннің ұзындығы арасындағы қарым-қатынасқа келетін болсақ, Олдерсон [Alderson, 2000] барлық тест жасаушылар тестке негізделетін әр түрлі деңгейлер үшін мәтіннің ұзындығы қандай болуы керек екендігі туралы шешім қабылдауда қиындықтарға тап болады деп мәлімдейді. Оның айтуынша, мәтіннің ұзындығы оқу қабілетін тестілеуде әлі де жеткілікті зерттелмеген сала болып қала береді. Бұл өту неғұрлым ұзақ болса, соғұрлым қиын болады деген интуитивті сенім бар. Алайда оқушылардың үлгерімі олардың оқуға қабілеттілігімен және тестілеу әдісінің аспектілерімен анықталады.

Алдыңғы зерттеулерге сәйкес, қысқа мәтіндерді оқылымды тестілеу үшін пайдалануға болады, яғни 3-5 абзац. Алайда, бұл сонымен қатар тақырыптардың кең ауқымын қамтуға мүмкіндік береді және сынақ дизайнерлерінің бұрмалануын бақылауға болады. Қысқа үзінді үшін мәтіннің орташа ұзындығы 300-600 сөзден, ал ұзын мәтін үшін 600-1200 сөзден тұруы мүмкін. Ұзын мәтіндер оқуды тестілеу үшін анағұрлым қолайлы, өйткені метакогнитивті дағдылардың қатарына негізгі идеяны түсіндіру, қорытынды жасау, контекстен мағынаны шығару алдыңғы қатарлы студенттер үшін қолайлы. Ұзын мәтін тестерлерді көбірек ақпарат пен контекстік кеңестер беру арқылы жеңілдетеді.

Тест форматтарының түрлері

Cloze тесті, бірнеше таңдау сұрақтары, бос орындарды толтыру, графикалық элементтер, скимминг және сканерлеу сияқты оқуды түсінуді тексерудің бірқатар әдістері бар. Сөйлемдерді сәйкестендіру, сөздерді, суреттерді салыстыру және оқуды тестілеу бастапқы және орта деңгейіне арналған тапсырмалар. Ал орта деңгейден жоғары студенттерге одан күрделі техникаларды қолдануға болады. Бұл тестілеу әдістері әртүрлі деңгейлерде төмен және жоғары деңгейлі дағдыларды сынау үшін қолданылады. Барлық тиісті қабілеттерді бағалайтын нақты тест пішімі жоқ.

Барлық дағдылар мен қосалқы дағдыларды бір уақытта өлшейтін тест элементінің нақты форматы жоқ. Оқу тесті жоғары және төмен ретті дағдыларды тексеру үшін әртүрлі элементтер форматтарын біріктіреді. Бірнеше таңдау элементтері мен cloze элементінің түрі негізінен оқуды түсінуді тестілеу кезінде, сондай-ақ IELTS, GRE және TOFEL сияқты жоғары қатысу тестілеу органдарында қолданылады.

Фондық білім (Background knowledge)

Зерттеулер оқушылардың тақырып бойынша фондық білімінің маңыздылығын растайды, өйткені олар оқу мен есте сақтау қабілеттерін арттырады. Алдыңғы зерттеулер сонымен қатар студенттердің мәтінді түсінуі жоғары фондық білімнің арқасында жақсаратынын көрсетті [Taft & Leslie, 1985]. Көптеген білім берушілер фондық білімнің жоғары деңгейіне байланысты белгілі бір тақырыптағы мәтіндерді жиі түсінетінін байқайды. Оқырмандарда жоғары фондық ақпараттың болуы егжей-тегжейлі жағдай моделін құруға және оны дәлірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл модельді құрудың екі негізгі факторы - оқырманның фондық білімі және оқу тапсырмасының талаптары.

Оқуды түсінудің негізгі мақсаты – фондық білім мен мәтіндік ақпаратты біріктіру. Екі факторды фондық және мәтіндік ақпаратты шамадан тыс пайдаланған кезде, ситуациялық модельдің әлсіз дамуына әкелетін әлсіз түсінік байқалуы мүмкін.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері оқу қабілеттерін тестілеу кезінде мәтінді таңдау, мәтін түрлері, тест тапсырмаларының форматтары және фондық білім оқушылардың танымдық қабілеттерінің деңгейіне байланысты әр түрлі болатындығын көрсетті. Мәтінді таңдау – оқуды түсінуді тексерудің негізгі функцияларының бірі. Әдебиеттерде мәтінді таңдау нақты өмірге, мүдделерге, деңгейге, мәтіндік ұйымға және олардың мәдени схемасына жақын тестілеушілердің оқу мақсаттарына сәйкес жүргізілуі керек екендігі айтылды. Мәдени өзектілік пен мақсаттарға қатысты үлкен лингвистикалық қиындықтары бар мәтінді таңдау тілдік кедергілерге байланысты студенттер жақсы жұмыс істей алмауы мүмкін. Содан кейін мәтінді таңдап, оны төмен және жоғары деңгейлі ойлау дағдыларына сәйкес жіктеген дұрыс. Кейде бір мәтін күрделілік дәрежесін өзгерте отырып, әртүрлі деңгейлерді сынау үшін қолданылады. Ұсынылған мәтіндердің бұл түрлері студенттерге өздерінің фондық білімдерін қолдана отырып, тиісті мәліметтерді алу үшін пайдалы. Қарапайым баяндау үзінділері қарапайым деңгей үшін пайдалы, содан кейін сол мәтінді лексиканы, фразалар мен салыстырмалы сөйлемдер мен метафораларды қолдана отырып күрделі етіп жасауға болады. Демек, қарапайым деңгейдегі мәтін түрі сипаттамалық және баянды болуы мүмкін, яғни газет, құттықтау және журнал, бірақ жоғары деңгейлер үшін мәтіннің түсіндірме және аргументативті түрлерін таңдауға болады, мысалы, кәсіби жұмыстар, зертханалық есептер және олардың әлеуметтік-мәдени мүдделеріне сәйкес техникалық жұмыстар. Мәтіннің көлемі әр түрлі деңгейде өзгереді. Бастапқы деңгейде бұл 250-300 сөз, орташа 300-800 және жоғары деңгейде 1200 сөз немесе одан да көп болуы мүмкін. Мәтіннің ұзындығы қысқа немесе ұзын мәтіндерді қамтиды. Қазіргі уақытта тест ұйымдары аралас тест форматтарын қолданады. Егер біз тест тапсырушылардың барлық қабілеттерін тексеру үшін бір элемент форматын қолданатын болсақ, онда бұл бір нақты форматтың көмегімен тексеру мүмкін емес. Оқу тесті-бұл қабілеттердің кешенді тесті. Сондықтан мәтінді таңдау және элементтердің форматы тестілеу мақсатына сәйкес анықталуы керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Heatherington, A. (1985). Assessing the suitability of reading materials for ESL students. *TESL Canada Journal*, 3(1), p 37-52.
2. Brown, D. H. (2004). *Language assessment, principles children classroom practices*. New York: Longman.
3. Pearson, P. D., & Johnson, D. D. (1978). *Teaching reading comprehension*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
4. Alderson, J. C. (2000). *Assessing reading*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Taft, M. L., & Leslie, L. (1985). The effects of prior knowledge and oral reading accuracy on miscues and comprehension. *Journal of Reading Behavior*, 17(2), 163-179.

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ ӘЛЕМІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ЖАСТАРДЫҢ КӨЗІМЕН

*Жанибекова Алтынай Буранғалиевна
Мухатбек Арайлым Мухтарқызы*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Қазақстан, Алматы
zhanibekova.altynai@gmail.com*

mukhatbekova77@gmail.com

Аңдатпа

Биыл Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойы әлем бойынша аталып өтіп жатыр. Мақаланың негізгі мазмұны - Абай Құнанбайұлы ешқашан өзінің халқы үшін маңыздылығы жойылмайтын тұлға екендігін көрсету. Мақалада келесі мәселелер қарастырылды: Абай Құнанбайұлының шығармаларының, өлеңдерінің, қара сөздері яғни ғақлияларының, діни сауаттылығын, оған деген көзқарасын, аударма жұмыстарының мазмұны және тәрбиелік мәні айқын көрсетіледі. Абай философиясының, көзқарасының мәнін ашып, шығармаларына тоқталып талдау жүргізіледі.

Кілт сөздер: Абай, аударма жұмыстар, шығармашылық, қара сөз, көзқарастары, мерейтой.

Аннотация

В этом году во всем мире отмечают 175-летие Абая Кунанбаевича. Основное содержание статьи - показать, что Абай Кунанбайұлы - человек, который никогда не потеряет своей значимости для своего народа. В статье рассматриваются следующие вопросы: произведения Абая Кунанбаева, стихи, слова назидания, религиозная грамотность, отношение к ней, содержание и просветительская ценность перевода. Раскрыта сущность философии и взглядов Абая, проанализированы его произведения.

Ключевые слова: Абай, переводческие работы, творчество, слова назидания, взгляды, юбилей.

Abstract

This year all over the world celebrate the 175th anniversary of Abai Kunanbayuly. The main content of the article is to show that Abai Kunanbayuly is a person who will never lose his significance for his people. This article addresses the following issues: the works of Abai Kunanbayuly, poems, words of edification, religious literacy, attitude towards it, the content and educational value of the translation. The essence of Abai's philosophy and views is revealed, his works are analyzed.

Key words: Abai, translation work, creativity, edification words, views, anniversary.

Абай Құнанбайұлы әлем халықтарының арасында үлкен мәртебеге ие болып, әрбір қазақтың санасында идеал ретінде қалыптасқан ұлы тұлға. «Жақсының аты өлмейді, ғалымның хаты өлмейді [1]» демекші, Абай атамыздың бірегей ойы оның шығармашылығы арқылы көрініс табады. Міне, биыл Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойын тойлап жатырмыз. Бір жарым ғасырда әлемде көптеген тарихи әрі ғылыми өзгерістер болды, алайда оның халыққа қалдырған өнегелі өсиеттері қазіргі жаңа заманда да өз өзектілігі мен қадірін жоя қоймады. Оның себебін Абайдың шығармашылығымен таныс әрбір адам білетін шығар. Себебі оның өлеңдерін алсаң да, қара сөздерін алсаң да, барлық шығармашаларынан оның халқына деген жанашырлығы мен уайымын тікелей байқауға болады. Заманның үлкенді-кішілі мәселелерін шешіп, ел басқарудағы тыңғылықтардан арылып, халықтың рухани дамуына үлесін қоса отырып, сол уақыттағы надандықтың тар қақпасынан алып шығатын сәулелі жолды іздеуге өзінің бар өмірін сарп қылған Абайдың өмірлік миссиясы осы болса керек.

Абайды өз көзімізбен көрмесек те, жақсы көреміз, идеал тұтамыз. Оның адами өнелегелік қасиеттері жайлы ауыз толтырып айтамыз. Бұл әлемде ұлы ақынды өз көзімен көрген әрбір жанның арманы жоқ-ау сірә?! Ал біз Абайдың бейнесін қалай елестетеіміз? Біз тек оның сөздерінен оның тұлғалық қасиеттерін көз алдымызға келтіре аламыз. Оның шығармаларының бүгінгі күнге дейін жеткенінің өзі біз үшін қаншалықты құнды. Абайдың өлең-сөздерін оқып отырғанда Абайды дәл алдыңда сенімен сөйлесіп отырғандай сезінесің.

Бұның өзі оның шығармашылығының рухани құндылығының дәлелі. Ал жастайынан ел арасында туған кез келген даулы мәселелерді шешуде барынша әділетті шешімдер қабылдап, халқының басына түскен қиындықтарын шешуде жан аямағаны - оның заманынан кемел интеллектісінің айқын көрінісі. Бірақ оның барлығы Абайға туа біткен дарын деп қабылдағанмыз дұрыс бола ма? Әр ғасырда бір данышпан дүниеге келеді деген рас болса, онда Абайдың жай ғана миллионның ішінде бағы жанған болғаны ғой. Әйтсе де дарын адамға жайдан жай беріледі деу ағат айтқанымыз болар еді. Абайдың бойына дарыған ақылы мен мінез-құлқы - оның ізденіс жолымен өз эгосын басқару арқылы қол жеткізген нәтижесі. Әйтпесе ойын баласының ел ісіне араласпай, әрі ғылым қумай, басқаларымен бірге «ұйқыда» оянбай жүрсе керек еді. Бірақ Абай өз жасына сай емес істермен айналысып, өз заманындағы үлкен мәселелермен жекпе жекке шықты. Оны үлгі алатын тұлға ретінде қабылдауымыздың бір себебі осы.

Біз ұлтты сүюді Абайдан үйренуіміз керек. Он үш жасынан ел ісіне араласқан Абай әділетті қоғам құруды армандады. Билер әулетінен шықса да, оның жүрегі халқының жүрегімен қатар соғып тұрды. Өз қара сөздерінде халқының надандығын қатты сынаса да, оның бар мақсаты – өз елін заман төріне шығару еді. Елдегі әлеуметтік теңсіздік, патриархалық пен теріс әдет-құрып зардаптарын Абай өте жақсы түсінді және соларға қарсы күресуге бел буды. Қарамола съезінен кейін үш күнде қылмыстық істерге қарсы заң құжатын жазып, әкімшілік-құқықтық реформаларға белсене араласса да, тіпті болыс басшысы болып сайлауға түсіп, еліме әділ басшы боламын десе де, ел арасындағы қатігез шонжарлардың тарапынан қатты қарсылыққа ұшырайды [2]. Халқының пайдасы үшін қандай ерлік істерге барса да, заман кертартпалығы өз алдына дес бермеді. Ескі санамен тек өзі ғана күресе алмайтынын түсінген Абай ендігі интеллектуалды ел қалыптастыру идеясымен халықтың санасын оятамын деген мақсатпен шығармашылыққа бет бұрды.

Қазіргі заманда да, ол заманда да өзекті саналатын Абайдың әлеуметтік, моральдық, қоғамдық тақырыптардағы даналық сөздерін өскелең ұрпақтың санасына сіңіру – халықтың қалыптасу жолының бірден-бір шарты. Абайдың «Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Одан басқа нәрсемен оздым ғой демектің бәрі де – ақымақшылық [3.1. 18-қара сөз] », деген сөздерінен оның білімге, тануға ерекше көңіл бөлуін көре аламыз. Даму жолында білімді адамның жан азығы деп санайды. Бұл ұғым оның жетінші қара сөзінде кездеседі: «Сол өрістетіп, өрісімізді ұзартып, құмарланып жиған қазынамызды көбейтсек керек, бұл жанның тамағы еді». Дәл осы жердегі Абайдың бейнесін қалайша елестетіп көрмейміз? Жастайынан сауатын ашып, оқу қуып қана қоймай, сол алған білімін ел пайдасына жаратуды көздеді. Абайдың бұл қасиетін неге өзімізге де алмасқа? Отыз сегізінші қара сөзінде Әл-Фарабидің үлгісімен сала – салаға бөліп, ұстаздарға ғылыми негізін жоспарлы, жүйелі түрде бала түсінігіне ұғымды, қызықты етіп, білімді өмір талабымен ұштастыра білуге кеңес береді. Біз тіл үйренуші болашақ ұстаздар ретінде, қазіргі ел болашағы – “көкірегі сезімді, тілі орамды [4]” жастар ретінде, бойдағы бар білімімізді ел пайдасы үшін жұмсап, өзіміз ғана білейін демей, басқаларына да үйретіп, оны өмірлік азық қылуды өзіміздің басты міндетіміз ретінде санауымыз тиіс. Абай өз елінің қараңғылығы мен надандығын сынап тұра, безіп кеткен жоқ, біздің де басқа елде өмір жақсы екен деп безбей, жиған бар жан азығымызды халықтың санасына сіңіруіміз қажет. Сол ғана Қазақ елінің рухани бай болашағына кепілдік болады. Абай өз заманында қандай ағартушылық әрекет қылды? Өзі батыстың Гете, Спенсер, Спиноза, Дрепері тәрізді ғұламаларының шығармашылықтарымен жақсы таныс болды, орыс әдебиеті мен қазақ әдебиетінің жақындасуына үлкен әсер еткен бірден бір тұлға. Лермонтов пен Пушкиннің еңбектерін қатар қойып, орыстың дана ақындарын өз халқының жанына рухани серік болсын деп, көптеген бірегей аударма жұмыстарымен айналысты. Оның аудару шеберлігіне қарап болашақ аудармашылар ретінде де қызыға қараймыз. Себебі ол өз аудармаларын халқының салт-санасына жақын, түсінікті етіп, өлеңдердегі ұйқас пен түпнұсқадағы негізгі айтылған мазмұнды бұлжытпай сақтай отырып дәлме-дәл «қазақи»

тілде жеткізе білді. Абайдың осындай ізденімпаз қасиетін өз бойымызға алайықшы. Ол жастық шағында ойын-күлкіні қоя тұрып, уақытының көп бөлігін кітап оқуға, шығармашылыққа арнады. Өмірдегі қойған мақсаттары мен армандары биік болды. Қазіргі тілмен айтқанда, әр күнін белсенді әрі пайдалы істермен өткізіп, болашаққа мықты іргетас құйды.

Абайдың аударма жұмыстарымен қатар, өзінің жеке шығармашылығы жайлы қалай айтып кетпеске?! Ал ондағы шығармалардың мазмұны қандай? Олар не себепті әлі күнге дейін өзекті? Абай шығармашылығында масылдықпен күрес, өмір және адам философиясы, ағартушылық, табиғат лирикасы тәрізді көптеген тақырыптарды негізге алады. Оның қайсыбірін алсаң да, барлығы адам жаны үшін рухани азық: оқып отырған жанды әр қырлы мақсатта үндейді, бағыт-бағдар береді.

Әр заманда достық пен қастың қатар жүретінін, дос болғандай көрініп, қиянат жасайтындардың, адал дос емес, амал дос болатындардың көптігі жайлы ой қозғайды.

«Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым,

Етек басты көп көрдім елден бірақ [5]», - деп кейбір адамдардың мал үшін, атақ үшін жағымпазданып жүретіндігін, жалған достықтан, жаман қылықтан сақтандырады. Екіжүзді достардың бетіңе күліп, өзің жоқ жерде жамандайтын адамдарды қатты сынға алып, жора-жолдастарын жаман қылықтан сақтандырған.

Абай атамыз еңбек жайында, баланы жастайынан еңбекке, білімге баулу туралы көп айтқан. Жас кезінен ғылымға қызығып, ілім іздеп, талпынып, оқыған баланың еңбекке де жақын болып, тек пайдалы іспен айналысуға баулыған. Біреудің ала жібін аттамай, өзінің білімімен, адамгершілігімен, әділдігімен еңбек етуге шақырған.

«Өзің үшін еңбек қылсаң,

Өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың,

Адамшылдықтың қарызы үшін еңбек қылсаң,

Алланың сүйген құлының бірі боласың [3:2. 37-қара сөз]», - деген өсиет сөздері бар.

Ал ұрлықпен, алдаумен тапқан малдың жағымсыз екенін ұқтыру үшін:

«Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас,

Қардың суы сықылды тез суалар [6]» деген екен. Еңбек етуге талпыныс, төзімділік керектігін ескертті. Адал еңбекпен тапқан малдың ғана берекесі болатындығын, тек әділ жолмен, қажырлы еңбекпен істеген іс тауға өрлейтіндігін жеткізген.

Абайдың көркемдік, дінге көзқарастары терең білінген еңбегі - қара сөздері. Абайдың қара сөздері яғни ғақлиялары - ұлы ақынның сөз өнеріндегі публицистикалық стильде жазылған прозалық шығармасы. Тақырыбы жағынан бір бағытта жазылмаған, әр алуан қырық бес қара сөздері бар.. Оның кейбір үлгісі қысқа болса, қайсыбіреуі мазмұн жағынан ауқымды болып келеді. Қазақ халқының бойынан әрі күнделікті өмірінен табылған кемшіліктерді Абай атамыз жіпке тізгендей сынға алып жазады. «Кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ [3.3. 1-қара сөз]», - деп, осындайдан жиреніндер деп өсиет етеді. Одан басқа имандылыққа, ізденушілікке, еңбекқорлыққа, әділеттілік пен бауырмашылдыққа үгіттейді.

Мысалға оның он бесінші қара сөзін алайық. Онда: «Егер есті кісілердің қатарында болғың келсе, күніне бір мәрте, болмаса жұмасына бір, ең болмаса айына бір, өзіңнен есеп ал [3.4]», - деп, қуат барда оны қайда жұмсадың, не ғылымға, не дүниеге қандай пайданды тигіздің, өкінбейтіндей өткіздің ба деп сұрақ қойып, дұрыс жолда, дұрыс бағытта келе жатқандығыңды саралау үшін өзіңе әрдайым есеп беру керектігін жеткізген. Абай өзінің қара сөздерінде шығарманың ажарына ғана назар аударып қоймай, оның тереңдігіне, логикалық мәніне зер салған. Абайдың қара сөздері сондай-ақ жалпы адамзат баласына ортақ асыл сөзге айналды.

Абайдан еңбектерінен тағы оның діни көзқарасын саралауға болады. Терең діни сауаты бар адам ретінде ол адамгершілік мінез-құлқында кез-келген адамның діни таза

көзқарасы болу қажеттілігін біледі және түсінеді. Дінді тануда ол ең алдымен жалпыадамзаттық, гуманистік мәселелердің шешімін қарастырады. Ол өзінің «Тасдиқ» деп аталатын 38-қарасөзінде өзінің діни көзқарастағы ойларын жеткізеді. Алланың өзі де рас, сөзі де рас [7] деп мойындайтын Абай, әйтсе де, діни фанатизмге қарсы. Аллаға деген сүйіспеншілік өзін-өзі жетілдіруді білдіреді, ақын адамгершілікті оның басты қағидаларының бірі деп санайды. Абай адамның бұл дүниеге жайдан-жай кездейсоқтық нәтижесінде ғана келмейтіндігін, белгілі бір қасиеттерге ие болып, ғылымды игеру үшін алдына мақсат қоюы керектігін айтады. Бір сөзбен айтқанда, сіз өміріңізді тек өзіңізге ғана пайда көрумен өмір сүрмеуіңіз керек, өйткені сіз кемелді адам ретінде балаларыңызға, туыстарыңызға, достарыңызға осы жолда нұсқау беріп, сол арқылы бүкіл адамзатқа деген қамқорлықты көрсетсеңіз, сен нағыз мұсылман боласыз.

Абай ақынның ойлағаны өз ұрпағының санасына тек қана жанның пайдалы азықтарын сіңдіру еді. Дүниеқоңыздыққа салынбай, білім іздеген дұрыс деп жеткізген.

Абай бұл бағыттағы ойларын өзге сөзбен барлығымыз білетін "Ғылым таппай мақтанба" өлеңімен жеткізген.

«Ғылым таппай мақтанба,
Орын таппай баптанба.

Құмарланып шаттанба,

Ойнап босқа күлуге... [8]», - деген өлең шумақтарында ақын адамгершілікке, ғылым-білім үйренуге шақырып, жаман нәрседен аулақ болып, тек жақсы қасиеттерді бойға жинаған дұрыс екенін білдірген.

Байқанымыздай, Абайдың әрбір шығармасы – өз алдына бірегей туындылар. Олардың әрқайсысы психологиялық, философиялық сарында ой толғайды. Заманның кез келген мәселесіне Абай мән беріп, оның шешу жолдарын әлдеқашан ұсынып қойғандай...

Абай – бір ғасырда бір туған ұлы дарын иесі. Мұхтар Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясын оқып отырып-ақ, оның бойындағы бір жамандық табылмайтын асыл қасиетіне, ішіндегі ерік-жігері мен ерекше ойлау қабілетіне қарап сөзсіз қызығып, тағлым аласың. Бір бойына барша адамзаттың жақсы қасиеттерін жинап алғандай...

Абайдың 175 жылдық мерейтойының ел аумағында ғана емес, әлем бойынша атап өтілуі бекер емес. Жылдар бойы ұлы Абайдың рухына тағзым етуге халықаралық, облыстық және жергілікті маңызы бар шаралар өткізіліп келуде. Ғылыми және ағартушылық конференциялар, дөңгелек үстелдер, симпозиумдар, мектепте сыныптық сағаттар, поэтикалық және әдеби конкурстар ұйымдастырылып келеді. Олардың барлығына сан алуан ғылыми ізденушілер, әдебиетшілермен қатар қарапайым мектеп оқушыларына дейін белсенділікпен ат салысады. Абайдың адам және табиғат, білім мен дін, тіл пен мемлекет туралы айтқан даналықтары ғасырлар өтсе де, барша халық үшін маңызын жоғалтпайды. Себебі, Абай мұрасы – бүкіл адамзат баласының рухани азығы. Оның өмір жолы мен шығармашылығы тек қазақ халқына ғана емес, жаһан жұртына да үлгі-өнеге болып табылады.

Қазіргі жаһандану дәуірінде де Абайды жастар мінсіз тұлға ретінде құрмет тұтады. Оның шығармаларын өскелең ұрпаққа сіңіре өсіріп, оның рухани бай мемлекетті қалыптастыру жолындағы іс-әрекеттерін аяқсыз қалдырмауымыз қажет. Абай - өз ғұмырын халқына пайда келтіру үшін сүрген халық жанашырының бірі, сондықтан оны оқудан, ақын өлеңін жаттаудан жалықпаған жөн.

Әдебиеттер:

1. Бұқар жырау. Асқар таудың өлгені [Элект.ресурс] URL: <https://bilim-all.kz/olen/2803-Asqar-taudyn-olgeni>

2. Бағалиев Б. Абай өмірбаяны архив деректерінде : Оқулық / Б. Бағалиев. - Алматы: Арыс, 2001. - 134 б

3. Шығармаларының екі томдық толық жинағы Құнанбаев, Абай (Ибраһим) ; Қазақ ССР Ғылым академиясы ; М. О. Әуезов атын. әдебиет және өнер институты- Алматы : Ғылым, 1977 . 2-том. . Аудармалар мен қара сөздер
4. Құнанбаев А. Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін. URL: <https://bilim-all.kz/olen/531-Men-zhazbaimyn-olendi-ermek-ushin>
5. Құнанбаев А. Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма? URL: https://m.wikisource.org/wiki/%D3%A8%D0%BB%D1%81%D0%B5%D0%BC_%D0%BE%D1%80%D0%BD%D1%8B%D0%BC_%D2%9B%D0%B0%D1%80%D0%B0_%D0%B6%D0%B5%D1%80_%D1%81%D1%8B%D0%B7_%D0%B1%D0%BE%D0%BB%D0%BC%D0%B0%D0%B9_%D0%BC%D0%B0%3F
6. Құнанбаев А. Аш қарын жұбана ма майлы ас жемей? URL: <https://sites.google.com/site/abai1845/-le-der/as-karyn-z-bana-ma-majly-as-zemej>
7. Құнанбаев А. Алланың өзі де рас, сөзі де рас. URL: <https://abai.kz/post/7320>
8. Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. Он алты томдық. Он бесінші том. Халық мұрасы. Әдеби портреттер. – Алматы: Жазушы. 1979. Ғылым таппай мақтанба.
9. Ахметов З. Абай и Лермонтов: Эссе / З. Ахметов. - Алматы: Арда, 2008.- 160 с.
10. Абай. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы
11. Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея / М. Әуезов. - Алматы: Жазушы. – 2004 2-кітап. - 432 б.
12. Тажибаев Т. Т. Философские, психологические, педагогические взгляды Абая Кунанбаева. - А., 1957. Психологические и педагогические взгляды – 216-248 б.

ABAI KUNANBAIEV, CLASSIQUE DE LA LITTÉRATURE KAZAKHE

Aroujan Moukanova Ganikyzy

Un étudiant de l'Université Nationale Eurasienne

Nour-Soultan, Kazakhstan

aruzhan.mukanova@icloud.com

Gestionnaire de projet: Sarsikeeva Gulnar Kusayenovna

Annotation. Cet article décrit le rôle joué par Abai Kunanbayev dans la littérature kazakhe et mondiale. L'article révèle les caractéristiques des œuvres et leur pertinence aujourd'hui. Chacune de ses œuvres est consacrée aux principes et problèmes moraux, à l'éducation et au développement de la jeunesse.

Бұл мақалада Абай Құнанбаевтың қазақ және әлем әдебиетіндегі рөлі сипатталған. Мақалада шығармалардың сипаттамалары мен олардың бүгінгі күннің өзектілігі ашылады. Оның әрбір жұмысы адамгершілік принциптері мен проблемаларына, жастарды тәрбиелеу мен дамытуға арналған.

The article describes the role of Abai Kunanbaiev in Kazakh and world literature. The article reveals the characteristics of the works and their relevance today. Each of his work is devoted to moral principles and problems, education and development of youth.

Mots clés: le classique, la poésie, l'esprit d'observations, le monde entire, une caractéristique distinctive.

Abai Kunanbaiev est un grand poète, compositeur, philosophe kazakh, fondateur de la littérature écrite kazakhe et de son premier classique. Abai a grandement influencé la littérature kazakhe. Il a introduit le genre de dastan - une épopée, un poème - dans la poésie kazakhe. De nombreux ouvrages d'Abai Kunanbaiev ont été écrits en forme de conversations moralistes. En abordant les questions éthiques, ainsi que d'autres problèmes, sur ses idéaux éducatifs chéris viennent au premier plan.

Cinquante ans se sont écoulés depuis la mort du remarquable poète-éducateur Abai Kunanbaiev. Il était destiné à devenir l'un des représentants les plus éminents de la culture de son peuple. L'activité créatrice d'Abai a eu lieu à une époque sombre, que le poète appelait au sens figuré «le temps du loup». Malgré l'arbitraire de ceux qui sont au pouvoir, la double oppression des colonialistes tsaristes et des seigneurs féodaux locaux - baies, auxquelles le peuple kazakh était soumis, malgré son retard culturel séculaire, Abai a réussi à se hisser aux premiers rangs des combattants du progrès culturel, du bonheur national, de l'amitié entre les peuples. Il a apporté une contribution précieuse à la culture de son peuple, a approuvé la direction démocratique de la littérature kazakhe. Abai Kunanbaiev a créé une nouvelle poésie socialement poignante, affirmant la vie, était, en fait, le fondateur de la langue littéraire. Avec sa sincérité et sa passion caractéristiques, il aimait son peuple, sa culture, sa langue maternelle.

Il a parfaitement exprimé ses pensées sur le sort du peuple kazakh, ses espoirs et ses aspirations dans ses poèmes écrits dans la langue commune. La sincérité et l'humanisme profond d'Abai, son dévouement au peuple se révèlent, tout d'abord, dans son amour pour la langue nationale. Si les thèmes les plus aigus des performances poétiques lui étaient inspirés par la réalité de cette époque, la vie du peuple, qu'il étudiait en tant que penseur et artiste, alors le moyen d'une véritable représentation de cette vie, l'expression de ses pensées, était la langue nationale.

Beaucoup de gens écrivent de la poésie, mais certains ne peuvent pour créer des œuvres dans lesquelles la beauté extérieure est en harmonie avec le contenu intérieur. Parler pour le haut sens artistique de la poésie et la profondeur de son contenu, Abai a attribué le rôle principal à l'idéologique le concept d'œuvres d'art. Abai a utilisé de manière créative toute la richesse de la langue nationale, son vocabulaire et sa grammaire. Après avoir complètement nettoyé la langue

de tout ce qui est étranger et superficiel, comprenant les meilleures techniques classiques des maîtres du mot littéraire russe, Abai a créé un langage harmonieux et stylistiquement élaboré de la fiction kazakhe. Le langage de la poésie d'Abai frappe par sa simplicité, sa clarté, sa sonorité. C'est son pouvoir attractif, mais en même temps la poésie d'Abai n'est pas seulement une collection de beaux mots et de phrases originales, elle est pleine de contenu social profond. Et en même temps, Abai s'est efforcé de faire en sorte que le contenu profond soit exprimé sous une forme hautement artistique. Il attache une grande importance au langage de la poésie.

Le célèbre travail d'Abai était le poème en prose «Paroles édifiantes», composé de 45 courtes paraboles ou traités philosophiques. Les œuvres d'Abai Kunanbaiev ont été traduites dans de nombreuses langues du monde. «Paroles édifiantes» est un appel au lecteur, pour ainsi dire, un dialogue, une sorte de fruit de «l'esprit d'observations froides et le cœur de notes douloureuses», et la philosophie de la vie d'un individu dans le contexte du sort du peuple.

Soulignant l'importance de l'étude de la culture russe, Abai a écrit: «Pour éviter les vices et faire du bien, il est nécessaire de connaître la langue et la culture russe» («Le vingt-cinquième mot»). Il attachait une grande importance à la manière d'étudier les sciences, aux conditions requises pour une maîtrise réussie des connaissances scientifiques. «Si vous tombez passionnément amoureux de la science et considérez la connaissance elle-même comme une

propriété, alors elle vous procurera le plus grand bonheur. Ensuite, vous fixerez dans votre mémoire ce que vous savez et vous vous efforcerez passionnément de savoir ce que vous ne savez pas encore » (« Trente-deuxième mot »). Il est nécessaire d'étudier la science avec un objectif noble et élevé, et non dans le but d'assurer le bien-être personnel. Il a appelé à une éducation large et complète, condamnant et dénonçant la «mission éducative» du tsarisme, qui poursuivait des objectifs utilitaires, et non l'éveil de la vie spirituelle parmi le peuple. Abai pensait que les gens devraient assumer les coûts de l'éducation des enfants. Il s'opposait à la scolastique dans l'enseignement, à la discipline de bourrage, de foret et de bâton, exigeait l'assimilation consciente des connaissances, la discipline consciente. Pour que la formation réussisse, Abai a proposé d'abord d'enseigner aux enfants leur langue maternelle, de leur enseigner des connaissances scientifiques réelles, puis de commencer à enseigner d'autres langues, en particulier l'arabe et le persan. L'étude de livres théologiques écrits dans une langue arabe incompréhensible, émousse l'esprit des enfants et les transforme en tuteurs. Il a estimé nécessaire de donner aux enfants une éducation générale, c'est-à-dire le développement de leur esprit, de leur vision du monde et de leur culture générale. L'étude de la science doit contribuer à la connaissance correcte du monde matériel, elle doit conduire une personne à la perfection. Abai a mis en garde les jeunes contre la superficialité, l'attitude frivole et superficielle à l'égard de la science. Il conseillait aux jeunes d'apprendre un métier utile, de ne pas être querelleurs et vindicatifs, de renoncer à l'oisiveté enfantine, à l'insouciance et à travailler sans relâche («Les huit lignes»). Il considérait le travail acharné comme une caractéristique distinctive d'une personne morale. Abai essaie de protéger les jeunes de l'influence néfaste des ignorants, de la débauche et des vices (je suis affligé de notre jeunesse, 1894). Il attachait une grande importance à l'influence de la famille sur la formation de la vision du monde et du caractère des enfants, exigeant des parents qu'ils soient eux-mêmes éduqués, sinon ils ne pourront pas élever d'enfants.

Dans ces édifications, les problèmes d'histoire, de pédagogie et de morale ont été révélés. Le poète a protesté contre la violence des parents et des mollahs qui tuent l'amour de la science chez les enfants. Abai croyait que le processus d'apprentissage devrait apporter la joie d'apprendre. L'étude de la science doit contribuer à la connaissance correcte du monde matériel, elle doit conduire une personne à la perfection.

Il rayonnait fortement de ce que le Kazakhstan est devenu après. À l'époque d'Abai Kunanbaiev, le peuple kazakh aspirait à la perfection. C'est Abai qui a été le premier à parler d'atteindre un nouveau niveau. Aujourd'hui, nous voulons entrer dans l'arène mondiale, nous parlons de la culture du pays dans le monde global. À cette époque, notre peuple n'était pas connu dans le monde entier, alors Abai a vu le chemin dans la fusion des cultures avec la Russie.

Les œuvres d'Abai ont été traduites en russe, ouzbek, tatar, kirghize, turc, karakalpak, mongol, chinois, tchèque et autres langues. Ses œuvres sont considérées comme nationales, richesse spirituelle, fierté. Le peuple kazakh, propriété de tous les peuples de langue turque. Reconnaissance de son talent et services à tous l'humanité a été déclarée par l'UNESCO en 1995 - l'année d'Abai dans le monde entier. Solennel la célébration du 150-e anniversaire de la naissance d'Abai Kunanbaiev a été le premier anniversaire de la littérature et la culture du Kazakhstan, qui s'est tenue sous les auspices de l'UNESCO.

Dans l'histoire de la littérature kazakhe, Abai a pris une place honorable, enrichissant le langage poétique de la littérature nationale. La mémoire d'Abay est honorée non seulement au Kazakhstan, mais dans le monde entier.

RÉFÉRENCES:

1. Beysembiev K. B. Essais sur l'histoire de la pensée sociopolitique et philosophique au Kazakhstan

- (période pré-révolutionnaire). Alma-Ata: «Kazakhstan», 1976, 428 p.
2. Berkimbaeva A.M. Les qualités morales modernes des Kazakhs dans les œuvres d'Abai Kunanbaiev. [Ressource électronique].
3. Sauranbaev N.T. Problèmes de linguistique kazakhe - Alma-Ata, 1982. - P.280-293.

«АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ 175 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАУ»

*Низатулла Ақгүл Жарасқызы Тараз инновациялық-
гуманитарлық университеті «Шетел тілдері»
кафедрасы ШТ 17-1 тобының 4 ші курс студенті
nizatulla@list.ru*

Ұлы ақын, ағартушы, қазақтың жазба әдебиетінің және әдеби тілінің негізін салушы – Абай (Ибрахим) Құнанбайұлы Өскенбайұлы Шығыс Қазақстан облысы (бұрынғы Семей уезі) Абай ауданында (бұрынғы Шыңғыстау облысы) Шыңғыс тауының бауырында дүниеге келді. Абай атақты Тобықты руының Ырғызбай деген тобынан тарайды. Ол ауыл молдасынан оқып жүрген кішкентай кезінен-ақ зеректігімен көзге түседі. Кейін ол Семей қаласында 3 жылдық медресе тәрбиесін алады.

Абай көпті көрген әжесі Зеренің тәрбиесінде болды. Шешесі Ұлжан да ақылды ананың бірі болған. Әкесі Құнанбай Өскенбайұлы орта жасқа келгенде атқа мініп, ел билеу жұмысына араласқан заманы, Ресей патшалығының Қазақстанның батысы мен орталық аймағын отарлап, ел билеу жүйесін өз тәртібіне көндіре бастаған кез.

Құнанбай өз заманында ел басқарған адам болды. Ол ел билеу ісіне балаларының ішінде Абайды баулып, араластырды. Абайды оқудан ерте тартып, оқудан шығарып алуы да сол билікке ұлын қалдыру мақсатында еді. Әке еркімен ел ісіне жастай араласқан Абай тез есейіп, балалықтан да ерте айырылып, жастайынан ел ішіндегі әңгіме, сөз өнерін, билердің шешендік өнеріне құлақ салып, өзінің ерекше талантымен бойына сіңіре білді. Елі үшін әділет жолын ұстанған Абайдың үстінен арыз да жазылып, үш-төрт ай тергеліп, ақталып шықты.

Әке-шешесінің қасында жүрсе де жас Абай оқудан қол үзбейді, бос уақытында қазақтың мәдениетін, араб, парсы, шағатай тілдерін үйренеді. Шығыс әдебиетінің алыптары Низами, Хожа Хафиз, Науаи, Физули т. б. ақындарының өлеңін жаттап өседі. Кейін ол орыс әдебиеті мен тілін өздігінен үйреніп, орыстың ұлы ойшылдары Пушкин, Гоголь, Лермонтов, Щедрин, Некрасов т. б. Шығармаларымен танысады. Сонымен бірге ағылшын ғалымы Дарвиннің, Шекспирдің шығармаларын да оқиды. Соның арқасында дүниетанымын кеңітіп, білімін шыңдай береді. Абай ауқатты отбасынан шықса да халқына үнемі жақын болды, олардың дауын даулап, мұңын жоқтады.

Жасы отыздан асқан Абай орыс тіліндегі кітаптарды мықтап оқуға бұрылады. Сол кезде Семейге айдалып келген орыс демократтарымен танысады. Соның ішінде өзінің ерекше

танысып, араласқаны Михаэлис болды. 1880 жылдары айдалып келген Долгополов, Леонтьевтермен да танысып, өзі олардан үйрене жүріп, өзі де оларды халқының салт-дәстүрімен таныстырып, қол ұшын берді.

Ақынның шығармашылықпен еркін араласуы 1860 жылдар болды. Ол кезде Абай өлеңдерін басқа аттармен жариялаған, тек 1886 жылы «Жаз» деген өлеңінен бастап өз атын қоя бастайды. Ақынның «Жаз», «Күз», «Қыс», «Жазғұтыр», сонымен қатар «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», «Ғылым таппай мақтанба», «Интернатта оқып жүр», «Сегіз аяқ» өлеңдерінің сол кездегі әлеуметтік жағдайларды түсіну үшін маңызы зор.

Абайтанудың білгірі М. Әуезовтің атап көрсеткендей, Абай мұрасының нәр алған рухани үш арнасы: өз халқының мәдени мұрасы мен Шығыс, Батыс елдерінің рухани қазынасы болды. Оқи жүріп, білімін толықтыра жүріп қырықтан асқан шағында біржола ақындыққа берілді.

Туған халқын сүйіп, оны қасіреттен құтқаруды, бодандыққа қарсы Абай халқын оятып, береке-бірлікке шақырды. Туған халқы да Абайын сүйіп, қатты құрметтеді. Өмірлік мағынасы зор өлеңдерін жатқа айтып, тұмардай сақтады. Шынында әр сөзі теңіздің тереңіне тартқандай мың батпан ойдан туған, кісіге берер шабыты мен шапағаты мол Абай әр қазақтың бағдаршамы іспетті.

Абай өлеңдері бай философиялық, курескерлік қасиетке ие. Ол ең алдымен қазақтың телегей –теңіз ауыз әдебиетінен сусындап, батырлар жыры мен ғашықтық жырларының үрдісіне мұрагерлік етті. «Ескендір», «Масғұт», «Әзім әңгімесі» – Абайдың шығармашылық мұрасындағы поэмалары да зерттеушілердің назарында. Абай қазақ өлең үлгісін жаңаша тұрғыдан байыта түсті. Сондықтан да Абай қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы деуге болады.

Абайдың ақындық дәстүрін ақынның көзі тірісінде тікелей дамытып, жалғастыраған ақын шәкірттері болған. Солардың ішінде ерекше орын алатыны Абайдың өз балалары.

Абай тек қана ақын емес, сонымен бірге сазгер. Халық арасынан шыққан таланттарды танып, олардың еңбегін таратушы болды. Абайдың ән шығармашылығы қазақтың халық музыкасында ерекше орын алады. «Сегіз аяқ», «Айттым сәлем, Қаламқас», «Желсіз түнде жарық ай» т. б. әндері әлі күнге халық жүрегінен жылы орын алған.

Абай өзінің шығармашылығында қара сөзге ерекше мән берген. Абай поэзиясының арқауы ғылым, білім, еңбек – осы қара сөздерде жалғасып дамиды. Қара сөздерден адамның көңіл-күйінің жарығы мен қараңғысының айнасы болған – күлкі мен қайғы туралы педагогтар арасында осы күнге дейін айтылмаған тың ой табамыз. Өйткені күлкі мен қайғы туралы ешкім Абайдай тап басып айта алмаған. Абай «күлме» демейді тек «орынсыз күлкіден сақ бол» дейді. Абай өз шығармалары арқылы рухани бірлікке шақырады.

Қорыта айтқанда, Абай қазақтың демократ ақыны, ұлы ойшыл, философы. Ол қазақ тілінің мәйегінен көптеген өлеңдер мен дастандар сондай-ақ, басқа да философиялық шығармалар жазды.

Абайды Абай еткен, асыл сөзімен өлең етіп ұйытып, жүрегіне жыр болып байланған қасиеті – өмірден әділет, мейірім, сенім, адалдық іздеу барысында тапқан танымдық олжалары, санасын сарғайтып барып көзін ашқан тұжырым тоғыстары өлең арқылы өріліп жатыр.

Абай өлеңдерінің тақырыбы жан-жақты әлеуметтік аясы кең. Өлеңдері халықты өнерге, білімге, ғылымға шақырады, әрі жанға жайлы, жүрекке жылы тиетін махаббат өлеңдері болып келеді. Сондықтан Абай өлеңдері ХІХ ғасырдағы «қазақ қоғамының айнасы» деп те аталады.

Абайға арнау

Шырағы сынды шаңырақтардың,
Жырын оқумен жадырап қалдым.
Ұлы Абайға шабыт сыйлаған,
Жайлауы қалды, қаңырап шалғын.

Жаралы жанның жарасын емдеп,
Өлеңнің қылмай бағасын да ермек.
Тәрбиеледің өлеңдеріңмен,
Уа, ұлы Абай, барасың өрлеп.

Ең биік шыңы ақындарымның,
Аласармайтын ақылманымның.
Берген тәлімін бойға сіңіріп,
Өсіп келеді батыл, дарының.

Мұрагер елге өлеңі мұра,
Айтқаны уағыз, дегені дұға
Жауапсыз сұрақ кеудеңде тұрса,
Абайға барып, керегін сұра!

Сөз әлемі секілді әр ақынға,
Қалықтаған қара өлең қанатында.
Сүрлеуін сөзбен салған Абай атам,
Қазақ поэзиясында дара тұлға.

Ғасырдың ғарыш ойы боп келеді,
Әр жыры өр кеудеге от береді.

Сөзінен тәлім алып, жоқтай білгін,
Данышпанды мақтаудың жоқ керегі.

Сөз маржаны- іздеген бар асылы.
Ұлы ақынды тудырған Алаш Ұлы.
Хакім Абай дегенің Хақтың сөзі,
Ақын Абай дегенің дала сыры.

Білім деген толтырып бұлақты лық,
Бұлақ суға орнатып шуақты нық.
Қара көзін көрмедік дегенменен,
Қара сөзін оқыдық қуат қылып.

Келеміз жырларынмен кемелденіп,
Дана едің туылған өлең болып.
Жылылықтың жанына тұрақтаймыз,
Ұлылықтың сарқытын сенен көріп.

Үйрегіп жұртқа да әдеп, жатқа да әдеп,
Ақылың арсыздықты ақтама деп.
Сақталып- ақ өтетін Ұлы Абаймен,
Мақтанып та кетіпін мақтама деп.

Өлеңмен өміршеңсің Өзің білген,
Өрліктен алыс болған кезінде іргең.
Қазақтың шалалығын айтып тұрып,

Қазақтың даналығын сезіндірген.

Ерліктің еркіндігі ерекше ұнар,

Бостандықтың бақыты бөлек тұрар.

Ұлы Абайдың ұлылығын сезінбесе,

Ұлы елден ұялу керек шығар!

«АДАМЗАТ ТАНЫҒАН - АБАЙ» ДЕҢГЕЙІНЕ КӨТЕРГЕН АФОРИЗМДЕРІНІҢ РЕПРЕЗЕНТІЛІГІ

Нұртаева А.Б.

Абдрасилова Г.Қ.

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Алматы. Қазақстан.

Түйіндеме: Мақалада Абайдың туындыларында, сол туындылардың тереңінде жатқан таным жемісінің түйіні – афоризмдері жайында сөз болады. Ұлы Абайдың қазақ мәдениетіне, адамзат мәдениетіне қосқан үлкен үлесі Жүрек пен ақылдың арақатынасын анықтауында деп есептелінеді. Афоризм - ойдың материалдық көрінісі. Афоризм - адамзаттың әлем құбылыстары жөнінде жинақталған білімдерін түйіндеп, пікір білдірудің бір түрі ретінде дүниеге келген. “Ми ойлағанды тіл тындырады” деп халық айтқандай, тілдің халық өмірінде атқаратын қызметінің әрқайсысының өзіндік маңызы бар.

Тірек сөздер: Абай Құнанбайұлы, ақын шығармашылығы, афоризм, Адам болу ұстанымы.

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ АФОРИЗМОВ ПОДНЯТЫХ НА УРОВЕНЬ «ПРИЗНАННЫЙ ЧЕЛОВЕЧЕСТВОМ – АБАЙ»

Нуртаева А.Б.

Абдрасилова Г.Қ.

Казахский национальный женский педагогический университет

Алматы. Казахстан.

Резюме: в статье рассказывается о произведениях Абая, а также о афоризмах – узлах познания, которые лежат в глубине этих произведений. Считается, что великий вклад великого Абая в казахскую культуру и культуру человечества заключается в определении взаимоотношений сердца и разума. Афоризм - это материальное выражение мысли. Афоризмы рождаются как форма обобщения и выражения накопленных человечеством знаний о мировых явлениях. Как говорится, «язык восстанавливает то, что думает мозг», каждая функция языка имеет свое значение.

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, творчество поэта, афоризм, человеческое достоинство.

REPRESENTATION OF APHORISMS RAISED TO THE LEVEL OF “HUMAN RECOGNITION - ABAI”

Nurtaeva A.B.

Abdrasilova G.K.

Kazakh National Women's Pedagogical University

Almaty. Kazakhstan.

Annotation: The article considers the aphorisms of Abai’s works, the essence of which lies in their depth. It is believed that the great contribution of the great Abai to the Kazakh culture and culture of humanity lies in defining the relationship between heart and mind. This decision - an aphorism - is a material manifestation of thought. Aphorisms are born as a form of generalization and expression of the knowledge accumulated by humanity about world phenomena. As the saying goes, “language restores what the brain thinks”, each function of language has its own meaning.

Key words: Abai Kunanbaev, the poet’s work, aphorisms, the principle of human existence.

On May 30, 2019, the Decree of the President of Kazakhstan Kassym-Zhomart Tokayev “On the celebration of the 175th anniversary of Abai Kunanbayevich” was approved in order to ensure the celebration of the 175th anniversary of the great Kazakh poet and educator Abai Kunanbayev in 2020. The decree instructed to organize the necessary measures for high-quality translation, publication and international promotion of Abai Kunanbaev's works in the main foreign languages [1].

According to the press service of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan, Abai Kunanbayev’s works have been translated into 30 world languages, the publishing house of the Cambridge University, together with the British Council, plans to publish a collection in English and Kazakh, including Abai’s poems and words, as well as the translation of M. Auezov's novel “Abay's Way” into Arabic, Turkish, Greek, Armenian, Mongolian, Vietnamese.

According to culturologists, folklore was the faith of people who had lost a developed medieval culture, cities and inscriptions. The most convenient form of nomadic culture was oral literature, and the most effective form of government was the judiciary.

From the second half of the 19th century, the Russian Empire colonized Kazakhstan and introduced a new administrative order. Thus, it had shaken the established tradition. At that time, people who were stuck in a dead end needed a person who could weigh the way out of it with their mind and heart. Abai was such a person.

Abai's work describes the spiritual and social situation of the Kazakh people, who were at a dead end and did not know how to get out of it. The great poet was able to reveal and show the causes of the crisis in the life of the people. It was the contradiction of this transitional society that brought up Abai not only as a poet, but also as a thinker and humanist [2, 31-32]. To show this contradiction, he searched for the "Language is a tool of the word". According to Mukhtar Auezov, Abai has three power sources. The first is the ancient culture and art of the Kazakh people, the second is the Russian culture, and hence the Western culture and the third is the Eastern culture and art [3, 96]. The source that illuminates Abai's work is the oral literature of the Kazakh people and classical Eastern poetry. Abai, who satisfied his thirst for knowledge what he received from these springs, determined his own direction. Abai's great contribution to the Kazakh culture is considered the solution of the relationship between the mind and the heart in accordance with modern requirements.

Every nation has its patriots. The first thing they turn to is the wisdom of the people, the wealth created by the people. The worldview of the people is expressed in words, passed down from generation to generation through language units. They believe in the power of language. The unique of such sages is Mahmud Kashgari, who lived more than ten centuries before the great Abai.

It is known to the present and future generations that Mahmud Kashkari, who was born and lived in the XI century, Talas, Shu, Barskhan, wrote a work "Diwany lugat-et-turk" and made a great legacy to the world of science. Mahmud Kashkari's dream was to "show that the Turkish language is riding like two horses competing with the Arabic language ..." [4, 32]. In order to achieve this dream, the applicant, who flew from Barshankhan, set out in search of science and knowledge of the world. This path was the root of Mahmud Kashgari's wisdom. In this way, Mahmud Kashkari raised the spirits of the Turkic peoples he loved, recognized others. He stood shoulder to shoulder with people with basic knowledge.

Turar Ryskulov, a unique representative of the "difficult times, difficult fate" of the Kazakh people, a supporter of the nation, and a figure, who had the same viewpoint with Mukhtar Auezov. At his meeting as the heroes of Sherkhan Murtaza's work, he said: "You are a person, who gives the spirit to the people, writers like you". People who lose their spirit are people whom completely dead. The most terrible thing is that the spirit of your people will not be broken" he says, first of all, we need a writer-a person who gives the people the same spirit as in other countries with a developed culture, awakens feelings, and can show the specifics of their nation.

The great Abai said: "A young child is born with two different characteristics. One is to eat, drink and sleep. These are the passions of the flesh, and without them, the flesh cannot become a guest of the soul, and it does not grow itself, it does not find energy. One is that want to know. All this is a passion; want to know, to see, to learn. There is no place for humanity if it does not know all the visible and invisible secrets of the world, at least physically" (in the Seventh Word).

Here, the words of the great Abai can be understood as not to chase the "food of the soul" for a long time, but to "find a place, find a person, ask for it and follow the path of those who have found science". Otherwise, "There is no light in the heart, no faith in the heart. What is better than an animal than to see with the naked eye? " And "A person is not born with a mind: if he hears, sees, touches and tastes, he knows the good and the bad in the world, and a person who knows

and sees a lot becomes educated. He who listens to the words of the sane will be sane”. It is obvious that he is first of all talking about the mind and consciousness (“The Nineteenth Word”).

Abai’s spiritual struggle begins with the search for knowledge. Abay considers it “when a child is born with a love of science-knowledge, only then will his name be a person”. Education can be obtained from a madrassa, school, and life. However, being educated and being a real person are not the same thing. The great Abai said: “If a person's heart is truly kind, knowledge itself will be kind to a person and will be quickly acquired. He is slow to notice”. This is what Abai wants the Kazakh nation - to be human. He said, “Keep your mind, your strength, and your heart the same, and you will be complete”. Abai’s philosophy is in harmony with the essence of the Kazakh nation's “principle of being human” in the Kazakh Sahara. Experts in cognitive linguistics believe that within the framework of the modern anthropospecific paradigm, the problem of the need to look at language from the point of view of its relation to human thought activity has matured, since language is a means of integrating thought into language structures, the knowledge used in this way will not only be about language, but also about the world as a whole in a social context, the principles of language communication, background knowledge, etc.

The basis of this situation is the person who causes the action of language and speech - *Human*. Thus, the anthropocentric direction in linguistics is a science that aims to recognize the nation as a whole, which is achieved by showing the full role of language in human society. Anthropocentrism - considers language as a manifestation of conscious human activity, a tool for shaping the results of cognition, a comprehensive study of all aspects of human social activity, living environment. The purpose of the modern anthropological direction and the purpose of the Great Abai, who studied and understood the needs of his time, are relevant.

Aphorisms are considered to be close to proverbs among literary genres.

According to E. Shaimerdenov, the aphorism is subjective, rich in historical and biographical background. While proverbs are common, aphorisms are closer to loneliness and reality. Therefore, Kazakh aphorisms should be considered as a deep scientific and artistic system that reveals the original nature of Kazakh philosophy, guides the knowledge of the theme and method [5; 7-11].

It is not intended to determine the difference between the rich, meaningful, sharp, artistically embroidered words of the richness of the folk language. Researchers distinguish Abay’s art of words: *verse-word (poetry)*, *prosaic speech (prose)* and *words of edification (aphoristics)*.

Abai says: “To increase knowledge, a person needs two weapons: one is to communicate, and the other is to keep it strong”. Simple feedback and memory (memory). Without these two, science will not grow, it will move the mind. Therefore, the purpose of the project study is to hold these two weapons in hand, to use them effectively and correctly. Kulmat Umraliyev, who studied Abai’s aphorisms, grouped them according to thematic and semantic features: pedagogy, morality, aesthetics, literature, satirical words, psychology, ethics [6,3-32].

In the work “Kazakh aphorisms” by Yerbol Shaimerdenov, a researcher of the words of wisdom of the Kazakh people, three hundred and sixty-four aphorisms were taken as a manifestation of Abai’s wisdom, and it was given on the theme “Love all mankind as my brother”! If the aphorism is “closer to loneliness and reality”, then Abai’s aphorisms can be divided into other more specific groups:

Human., Being human. Parent, child. Mind, science and education. Country, people. Word art. Labor, demand. Good and evil. Behavior, courage, strength. Life. Age. Time. The world is empty without love. Nature: Earth and Sky, and others.

Alikhan Bokeikhanov, an Alash activist, was the first to comment on Abai's work and social activity. After Abai's death, he published an extended autobiography in Russian in the "Semipalatinskii listok" newspaper. Since then, the legacy of the great Abai has been studied and will continue to be studied [7, 4].

In this regard, researchers consider aphorisms "the result of didactic poetry." "Aphorisms are the most concise and very compact means of depicting life experiences. In the system of aphorisms, more emphasis is placed on thought than on image, and more emphasis is placed on comparison than on description, on thinking rather than on expression. Second, the great Abai sought mechanisms for "being human" for the people. He believed in the future of "self-conscious, tongue-tied" youth who understood and understood themselves! The core of Abai's work is to be a man! G., who philosophically studied this idea of Abai. It is worth mentioning the research of Anar Salkynbay, who studied the works of names, the meaning and significance of words in Abay's poetry in a cultural direction. [8].

At present, Abay's translations have a special historical and social significance. After all, first of all, the Kazakh public for the first time got acquainted with such great figures of world literature as Pushkin, Lermontov, Tolstoy, Saltykov through Abai. Today, Abai's heritage has become an integral part of the treasures of world culture, and his name is one of the greatest poets of modern times. There is a well-established notion of "my Pushkin" among the Russian people and those who appreciate and promote Russian culture in the world. We are confident that "Abai recognized by mankind" will become a mascot called "My Abai".

References:

1. <http://adilet.zan.kz/eng/docs>. On the celebration of the 175th anniversary of Abay Kunanbayevich. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated May 30, 2019 № 55.
2. Esimov G. Hakim Abai.-Almaty, 1994, pp. 31-32.
3. Auezov M. Abay Kunanbayev.- Almaty, 1976, 96 p.
4. Kashgari M. Diwani dictionary-it-turk.-Almaty: Hunt, 1997, vol. 590.p.
5. Shaimerdenov E. Kazakh aphorisms.- Astana: Folio-2012, page 9.
6. Umiraliyev K. Abay's aphorism.- Almaty: Kazakhstan, 1993. - 128 p.
7. Ismagulov Zh. Abai: poetic reading (Reality of life - through the eyes of a poet). - Almaty: Science, 1994. - 280 p.
8. Salkynbay A. Linguopoetics of Abai's words.- Almaty: Kazakh University- 2015-242 p.
9. Abay Kunanbayev. Complete collection of works in two volumes. - Almaty: Writer. - 2004
10. Abai and modernity: new aspects of life and literary heritage / Ed. Z.Akhmetov (ed.) Etc.-Almaty: Science, 1994. -336 p.
11. Auezov M. It is necessary to know Abai at a reasonable age. - Almaty: Sanat, 1997. - 417 p.

АБАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ САТИРАСЫ

Райхан Мәдина Сәмбетбайқызы

**ТАРАЗ ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ГУМАНИТАРЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
СТУДЕНТІ, ТАРАЗ ҚАЛАСЫ, ҚАЗАҚСТАН
auditor.59@mail.ru**

Ғылыми жетекші: Портаева Эльмира Құлибайқызы- ф. ғ.к., доцент.

АНДАТПА. Мақалада Абайдың сатиралық өлеңдерінің бір тобы – жеке адамдардың ұнамсыз мінез-қылығын ашуға арналған. Абайдың сықақ өлеңдері мен тұрмыстық эпиграммаларына талдау жасалған.

Кілтті сөздер: сатира, юмор, сарказм, эпиграмма, деталь

АННОТАЦИЯ. В статье раскрывается группа сатирических стихотворений Абая-непревзойденного поведения отдельных людей. Проанализированы юмористические стихи и бытовые эпиграммы Абая.

Ключевые слова: сатира, юмор, сарказм, эпиграмма, деталь

ABSTRACT. The article reveals a group of satirical poems by Abai - the unsurpassed behavior of individuals. The humorous poems and everyday epigrams of Abai are analyzed.

Keywords: satire, humor, sarcasm, epigram, detail

Сатира да – әдебиеттің өзге жанрлары секілді өмірді, құбылысты танудың, сұлулық пен әсемдікті, жақсылық пен жамандықты бағалаудың ең көне үлгісі. Өйткені, адам санасы жетілгенде, оның қоршаған ортаға, әр алуан адамдар арасындағы қарым-қатынасқа белгілі дәрежеде сыни көзқарасының, қатысының орнығуы заңдылық. Дүниеде не жақсы, не жаман, жақсылықтың, жамандықтың негізі неде деген әр алуан мәнді сұрақтар ықылым заманнан бері адамзатты ойлантқаны белгілі. Мұның небір ғажап мысалдарын алысқа бармай-ақ қай елдің болмасын ауыз әдебиеті үлгілерінен көруге болады.

Ол жайында Т.Қожакеев: «Қазақ халқы да өмір үшін талай алыс-жұлыс, талас-тартысқа түскен. Әділетсіздік пен теңсіздікке, жамандық пен оңбағандыққа еш төзбеген. Ондай дерттерге ашуланған, ызаланған, жырымен, тілімен соққы беріп отырған. Бұл ретте өзінің өткір тілді, шешен де тапқыр, әзілкеш жұрт екенін еркін танытқан. Біздің ел бірде күңіреніп, бірде күйзеліп, тағы бірде жадырап жүріп ұлттық юморын, әр қилы күлкі-сықақ, аңыз-әңгімелерін мол туғызған» – деп жазса [1, б.14], ғалым М.М.Тлеужанов: «Сатираның алдына қойған мақсаты – қоғамның өрескел жақтарын сатираның объектісі ете отырып, әшекерлеу. Қазақ әдебиетіндегі туындыларға көз жүгірте келе, біз олардың қатарында сатира мен юмор кездеспейтіндері кемде-кем екендігіне күмән келтіре алмаймыз», – деп атап көрсетеді [2, б.141].

Ал, М.Әуезов халық ауыз әдебиетін зерттей келе: «...қазақтағы бұл алуандас ертегілердегі сатиралық элементтерді айқындап ашу қажет», – деп тек ертегілердің өзінен бұл түрдің санқилы сипаттарын танып, қазақ әдебиетіндегі сатираның болашақта зерттелетін мәселе екеніне баса назар аударған [3, б.13].

Қазақ сатирасы Абай дәуірінде бірқыдыру өрлеу тапты. Ол көп ақын, жазушылардың шығармашылығынан салмақты орын алып, түр, мазмұн жағынан толығып, молықты. Бұған да тарихи, объективті себептер болды. Ең алдымен, бұл дәуірде Қазақстан Ресейге түгелдей қосылып бітіп, қоғамдық дамудың жаңа жолына ойысты. Оның экономикалық, рухани өмірінде елеулі өзгерістер жасалды. Ресейдің озат әдебиеті мен мәдениетінің сахарадағы әсер-ықпалы артты. Бұл жағдай алдыңғы қатарлы адамдардың сезім-санасын оятып, жетілдіре түсті. Көңіл көзі ашылып, ол қоғамның келеңсіз құбылыстарына жирене қарайтын, оны шенейтін дәрежеге көтерілді.

Осыдан барып қоғамдық өмір дамуында бұрынғы хандық дәуір мен ру-ақсақалдық заманды көксеген ағыммен қатар, Шоқан, Ыбырай, Абай бастаған ағартушылық бағыт пайда болды. Енді осы екі ағым – ескі мен жаңаның арасында кескілеспей бітіспес

қайшылық, талас-тартыс туды. Кертарта ағым керіге оралуға жан салса, ағартушы-демократ ағым ескіні, тоқырауды тас-талқан етіп, жаңаға жол ашуға күш салды.

Осы қайшылық, таластың күшеюі сатира, юмордың өрлеуіне түрткі болды. Өйткені, күлкі, келемеж әр уақытта қоғамдағы, өмірдегі қайшылықтан туады. Демек, бұл тұста да ағартушылық-демократтық бағыттың кертартпа бағытқа қарсы күресі сатира, юморды жиірек пайдалануға итермеледі.

Абай дәуіріне қарай қазақ сатирасының көтерілуіне екінші себеп: бұл тұста сахараға орыс халқының классикалық сатирасы келді. Ол, біріншіден, оның айдалған, жер аударылған революционерлері арқылы жетті. Олар патшалық құрылысты құртуға ащы әжуа, өткір сөзімен күресіп жатқан орыс сатириктерінің атын атай, шығармаларын таныстыра келді.

Орыстың классикалық сатирасы, екіншіден қазақтың өзінің орыс мектептерінде оқығандары арқылы жетті. Г.Потаниннің айтуынша, Абайдың кадет корпусында оқыған інісі Халиулла Өскенбаев еліне келгенде ауыл адамдарын жинап алып, орыстың роман, повестерімен таныстыратын болған. Талай кітаптардың мазмұнын әңгіме етіп, айтып беріп жүрген.

Ұлы Абай да орыстың классик сатириктерімен осы екі жол арқылы танысып, солардан үйренуге, соларды насихаттауға ден қойған. Қазақ елі ішіндегі өсек-аяңмен күн кешіп жатқан жастардың Толстойдай данышпаннан, Салтыковтай сатириктен хабарсыз екеніне кейіген.

Абай дәуірінде қазақ сатирасының дами түсуіне үшінші себеп: бұл тұста әдебиеттің көрінер аренасы – дүркінді баспасөз пайда болды. «Түркістан уалаяты газеті» (1870-1882), «Дала уалаяты газеті» (1888-1902) шықты. Қазақ сатирасын дамыта түсуге бұл газеттер екі түрлі жолмен ықпал жасады. Бірінші жол – олардың өзі сын-сықақ шығармалар жариялап отырды.

Екінші жолы – олар өзінің сын материалдарымен сатира нысаналарын, сықақталуға тиісті нәрселерді көрсетіп, ақын-жазушылар аузына сөз салып отырды.

Сөйтіп Абай дәуірінде қазақ сатирасының өрлей түсуіне осындай тарихи үш жағдай себеп болды.

Абайдың сатиралық мұрасын жазылу түрі, формасы жағынан 3 топқа жіктеуге болады. Оның бірі – тұрмыстық эпиграммалар. Бұлар ақынның өз құрбы-құрдас, жора-жолдас, қыз, жеңгелеріне арнаған бір қақпайлары түрінде келеді. Оларда өз замандастары бойындағы жеке мін, кемшіліктерді әзіл-шыңын араластыра отырып шенейді. Ұялтып, қызартып, жөндем еткісі келеді, ұнамсыз қылық-мінезден арылтуға тырысады. Яғни, ол гуманист, моралист ретінде көрінеді.

Тұрмыстық эпиграммаларында Абай әжуа еткен кемшілік-міндер әр қилы, алуан сыпатты. Оның бірінде ақын Жамантайұлы Көжекбайдың өсекшілдігін, ел арасын бүлдіріп жүретін мінезін сықақтаған. «Шәріпке», «Қара қатынға» атты эпиграммаларында замандас кейбір келіншектердің ұстамсыздығын, нәпсіқұмарлығын, көңілшектігін бетіне басқан. Академик М.С.Сильченко: «Естеліктерге қарағанда, 14-17 жасар Абай бірсыпыра сатиралық экспромт-арнаулардың авторы болған» дегенде осындай эпиграммаларын дәлелге алған [4, б. 16].

Әйелің – Медет қызы, аты – Өрім,

Айына бір жумайды беттің кірін.

Ер кезек ер жігітке үшке дейін,

Бір боқты тағы бас та және сүрін,—

деген эпиграммасын замандасы Қайранбай екінші әйел алмақ болғанда айтыпты. Мұнда ақын, бір жағынан Қайранбайдың бар әйелінің настығын мысқылдаған. Әрі замандасын тағы да осындай бір жаман әйелге ұрынып, саныңды соғып қал деген теріс тілекпен әжуалаған.

Ақынның тұрмыстық эпиграммаларының бірсыпырасы зілсіз болып келеді. Олардан сыналушыға деген ақын симпатиясы, шуақты көңілі сезіліп жатады. Мысалы, бір эпиграммасын Қиясбайдың көңілді мінезін, күлдіргіштігін, жүрген жерін думандатып әкететін әдетін паш ету үшін жазған. Басына қауіп қара бұлты төніп келе жатса да, уайым, қайғы қылмайтын қасиетіне ризалық білдірген. «Назарға» дегені жөнінде де осыны айтуға болады.

Абай эпиграммаларының жазылу әдісі де әр қилы. Ойды әсерлі жеткізу ниетімен ақын алуан-алуан «жүріс» жасайды, тәсіл қолданады. Кейде ол бір қажетсіз қылық, теріс түсінікті екінші бір болмыс-құбылыспен салыстыра, жарыстыра отырып, теріске шығарады. Мысалы, «Ғабидоллаға» арнаған эпиграммасында жетпіске жетем деп әуреленіп, әлектеніп жүрген саудагерді теректей боламын деп өзін-өзі қинаған жауқазынмен салыстырған. Жауқазынның жылы жаз күніне мас болуы мен Ғабидолланың өз дүниесіне мастануын параллель еткен. Боламын деп жүргенде қажыры қайтып, қартайып қалған Ғабидолла өмірін күз түсіп, тамырын үсік шалып, ақыры терек түгіл бетегеге жете алмай қалған жауқазын тағдырымен мысалдап айтқан. Осындай салыстыру, тімсәлдеу эпиграмманы әсерлі еткен.

Ал онды әйел ала алмай, қор болып жүрген Дүйсенқұлға арнаған эпиграммасында жас қыз алмадың дегенді «Ала жаздай көгалды бір көрмедің» тағыда шыққан әйел алдың дегенді «Сары жұртқа қондың бір ірге аударып» деп бейнелеп жеткізген.

Абай сатирасының екінші саласы – сықақ өлеңдері. Бұл топтағы туындыларында ол қоғамдық, саяси-әлеуметтік мәселелерді қозғаған. Көбіне өз тұсындағы ел билеу жүйесінің берекесіздігін, былыққа батқан ұлық, болыс сымақтарды, әкім-пысықтарды, олардың кісі күлерлік бейшара қылығын әшкерелеуді мақсат етеді. Солардың ішіндегі ең уыттысы – «Болыс болдым мінекей» сатирасы.

Абайдың сатиралық өлеңдерінің бір тобы – жеке адамдардың ұнамсыз мінез-қылығын ашуға арналған. Олардың шартты түрде жазылғандарында кейбір жастардың жеке басының міні, теріс жүріс-жорығы мінеледі. Ұнамсыз да ұсқынсыз кейпі жасалады. Егер ақын жоғарыда талданған саяси өлеңдерінде сын нысанасының кім екенін олардың іс-қылығымен аңғартса, мораль, этика тақырыбына жазған сықақтарында психологиялық детальдармен аңғартады. Кейбір жастардың мақтаншақтығын, кеселді іске үйірлігін, шаруаға олақтығын, қияли қыдырымпаздығын сынайтын «Адасқанның алды-жөн, арты-сокпақ» өлеңіндегі:

Керегеге сабауды шаншып қойып,

Бөркін іліп қарайды жалтақ-жалтақ, –

деген жолдардың біріншісінде есерсоқтық, кісі күлерлік қимыл-қылығы көрсетілсе, екіншісінде психологиялық деталь бар. Бөркін сабауға іліп қойып, оған сұқтана қарап, мәз болу адамның санасын, психологиясын аңғартады:

Бет-аузын сөз сөйлерде жүз құбылтып,

Қас кермек, мойын бұрмақ, қоразданбақ, –

дегенде де мимикалық психологиялық детальмен кейбіреулердің кім екені айқынырақ ашылған.

Абай жарамсыз қасиет-мінезді сықақтайтын өлеңдерінің бірсыпырасын нақты адамдарға арнап жазған. Туған ағасы іштей өзіне жауыққан. Оразбаймен бірігіп, қастық істеуге дейін барған Тәкежаның пасықтығын, қараниеттілігін әшкерелеп, «Тәңірбергенге» деген сықақ қалдырған. Мұнда бауырының дүниеде өзінен басқа жан жоқтай сезінетіндігі, әлдеқандай боп жүретіндігі, тіпті салмақситын сыртқы бітімі де аңғартылған. Ақынның айтуынша, оның бәрі – табиғи мінез-құлық емес, малдың, дүниенің буы, көңілдің, көздің майының өсуінен пайда болған қылық. «Бай», «бай» дегенге мастанғандық, «қайырымсыз малға желіккендік».

«Семіздікті тек қой көтереді». Дүние, дәулет ақылсыз адамды бұзады. Малдылық, баршылық Тәкежанды да бұзған, ол «өз тамағым тоқ, қайғым жоқ» деп ағайынмен

амандасуды, жөн сұрасуды қойған. Ағайын басына іс түссе, жаны ашудың орнына, «шоқ-шоқ» деп табалайтын болған.

Бұл өлеңінде ақын Тәңірбергеннің сатиралық образын жасау үшін портреттік детальдарды да пайдаланған. «Маң-маң басып» деген сөздермен оның сырт бітімі аюдай балпаңдаған, олақтау, сылбырлау кісі екені аңғартылған. Сөйтіп әділдік жолында әкесін де аямаған Абай бауыры Тәкежанды да сойып салған. Кейінгі ұрпаққа оның пасық психологиясын паш етер сатира қалдырған.

Абай өз күйеу баласы Дүтбайдың да ұнамсыз мінез-қылығын, ішкі арам дүниесін терең үңіле ашқан. Ақын суреттеуінде Дүтбай бірде мұңлана, бірде сұрлана қалады. Жылмыңдап, жылпылдап та кетеді. Бірақ, көзге солай етіп, артынан пыш-пыш өсек жаяды. Бояудай онып, «жын сықылды бұзылып», «тұрлауы жоқ құбылып» тұрады. Яғни айнымалы, екі сөзді. Ақын оның осы мінезін ашып, осы мінін қайталап-қайталап мойнына қояды.

Абайдың бұл өлеңдері түр жағынан – сатиралық портреттік суреттемелер. Оларда болыстардың, Тәкежан, Дүтбай және басқалардың іс-тіршілігі, жүріс-жорығы, психологиясы, келбет бейнесі ашылады. Соларға мінездеме беріліп, нендей адамдар екені айтылады.

Ақын бірсыпыра сықақ өлеңдерін басқа түр – формада жазған. Оның «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман», «Антпенен тарқайды», «Бойы бұлғаң» өлеңдері – сатиралық шолулар. Бірінші аталған өлеңде қазақ тұрмысындағы көп міндерді аңғартады. «Алам, алам» деп аузын ашып тұрғандарды мұрнынан тізіп, сыпыра әшкерелеп шығады. Өз тұсындағы кеудесінде жаны бардың бәрінің біреуден алсам деп, жүткініп тұратын мінезін, «берем» деген жан жоқ екенін күйіне сынайды. «Антпенен тарқайды» өлеңінде де Абай ел ішін жайлаған індет-дерттерге шолу жасайды. «Ор қазып байқайды туа жау емеске» деп қазақтағы өзара қастықты, пәлеқорлықты, «Пысықтар шалқайды таласып тендеске» деп, бақталастықты әшкерелейді. Ақын мұнда жегіштікті де, өсімқорлықты да сынаған.

Абай жеке адамдардың мінез-құлқын ашуға арналған сықақ өлеңдерінде психологиялық, портреттік детальдерді, суреттемелерді орнымен пайдаланды. Сатиралық шолулар «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман», «Антпенен тарқайды», «Бойы бұлғаң» өлеңдерінің басты белгілеріне айналған.

Әдебиет өмір шындықтарын көркем бейнелеуге негізделсе, сатирада да өнер ретінде барлық шындық-бастауы өмірден, қоғамдық жағдайдан нәр алады. Сондықтан әр кезеңде, қоғамдық қатынаста көрінетін басты мәселелер сатирада да өз көрінісін, бейнесін тауып жатады. Бірақ байқалатын бір ерекшелік – адамдық құндылықтар қай кезде де маңызды. Сондықтан да қоғамдық жағдайдың көрінісімен айқындалғанымен, адамдық құндылықтарға кереғар келетін, зиянын тигізетін барлық залалды жайлар қай заманда болмасын сатираның ескірмейтін объектісі болып табылады. Ойымызды бір ғана мысалмен дәлелдейік: жалқаулық, берекесіздік, масылдық, сараңдық, ойсыздық т.б. бұл қай қоғамда да болмасын сатираның тұрақты нысанасы.

Қорыта айтқанда, XIX ғасырда сатира кеңінен дамып, түр, көркемдік амал-тәсіл алуандығы айқын көрінді. Тұрмыстық эпиграммалар, сатиралық портреттік суреттемелер мен шолу бұрынғыдан да гөрі кемелденді. Сюжетті сықақ өлең, уытты арнау мен айтыс өлеңдері, зілді шумақтар сатираның әлеуметтік мәнін күшейтті.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1 Қожакеев Т. Адам. Қоғам. Сатира. – Алматы: Қазақстан, 1980. – 176б.
- 2 Глеужанов М.М. XX ғасыр қазақ әдебиетіндегі сатиралық шығармалардың кейбір көркемдік приемдары. – Орал: Ғылым, 2009. – 158б.
- 3 Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы: КМӨБ, 1959. – 245б.
- 4 Сильченко М. Творческая биография Абая. – Алма-Ата, 1957.

«АБАЙ-ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ӨШПЕС ҚАЗЫНАСЫ, ҰЛТТЫҚ МҰРАСЫ!»

*Садубаева Жайна Кеңесбекқызы
Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті
«Шетел тілдер» кафедрасы
ШТ-17-1 тобының 4 курс студенті
Тараз қаласы.
zhaina.sadubaeva1125@gmail.com*

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,

Жоқ – барды, ертегіні термек үшін.

Көкірегі сезімді, тілі орамды,

Жаздым үлгі жастарға бермек үшін...

Дәл осылай мен өз ойымды ұлы ақын, халқының жанашыры, қазақ әдебиетінің негізін қалаушы, ұлы тұлға Абай атамыздың өз сөзімен бастағым келеді. Быйыл міне Абай атамыздың 175 жылдық мерей тойын тойлаудамыз. Қызық біздің жаңа заман ұрпақтары Абай атамызды қаншалықты таныйды екен? Және біз өскелең ұрпаққа қаншалықты танытып жүрміз?

Шынында тек мықты, ұлы тұлғалардың ғана есімі ел жадында мәңгіге қала бермек. Ол шындық. Тек біз сол асылдың сынығы болған тұлғаларымызды өскелең ұрпаққа үлгі етіп танытуды тоқтатпауымыз керек!

Ақынның жас ұрпаққа айтар ақылы да, уағызы да аз болмаған. Ол шындықты айта отырып, жастарды адамгершілік жолға, адал достыққа үгіттеп, үйреткен. Ұлы дананың қай шығармасын алып қарасақ та, оның астарында сарқылмас қазына, үлкен тәлім – тәрбие жатыр. «Адамды сүй, Алланың хикметін сез, не қызық бар өмірде одан басқа», - деп ең әуелі адам баласы адам болып қалу керектігін баса айтқан. Міне сондықтан да мен өз тақырыбымды «Абай-қазақ халқының өшпес қазынасы, ұлттық мұрасы!» осы төңіректе алдым.

Абай атамыздың бізге қалдырған мұралары өте көп. Атамыздың бізге қалдырған мұраларының бірі поэмалары. Олар «Масғұт», «Ескендір», «Өзім әңгімесі» – аяқталмаған поэма. Ақынның бұл үш поэмасының үшеуі де өзінің туып-өскен қазақ ортасын, олардың тұрмысын, болмысын суреттейтін шығарма емес. Үшеуі де шығыстық дастан-аңыздардан немесе ертегілік тақырыптардан алынған сюжеттерден құралған. Көлемі аз, оқиға сюжеті шағын, Абайдың осы поэмаларының негізгі идеясы мен мақсаты ұстаздық тәрбиелік ойларға арналғанын байқаймыз.

Абай өзінің «Ескендір» поэмасындағы Ескендір бейнесі арқылы, тарихта болған басқыншы Александр Македонскийдің (Шығыста Ескендір) тарихи-реалистік бейнесін сомдаған. Абайдың бұл поэмасы менің ойымша ең танымал поэмасы. Өз поэмасында тарихи-реализм тұрғысындағы тарихта болған, тарихи Ескендірдің бейнесін сомдап, адамгершілік пен әділетті жырлаған Абай, «Ескендір» тақырыбын жырлауда, шығыс классиктерінен сонағұрлым биікте тұр. Себебі, Абайдың «Ескендір» поэмасы – парасатты

адамгершілік пен әділетті жырлаған тарихи-реалистік шығарма. Бұл – ақиқат дүние! Сондықтан да «Ескендір» поэмасын, Абайдың дүниежүзілік «Александрия» тақырыбына қосқан өзіндік зор үлесі деп қарауымыз керек.

Келесі мұрасы әрі нағыз адамгершілікке баулайтын мұрасы- Атамыздың қара сөздері.

Шынында тәлім тәрбиеге мол, бай нағыз мұра деп есептеймін. Атамыздың 45 қара сөзі бар 46 аяқталмаған. Атамыздың қара сөздері 1890-1898 жылдары жазылды. Халқымыздың классик ақыны Абай бұрын соңды болып көрмеген, қара сөз жанрына қалам сілтеді. Адамгершіліктің бастауы-адамның санасы. Осы жинақта ұлағатты және ізгі ниетті сөздерді көруге болады. Тәлім алатын нағыз мұра. Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады. Білімді білсе де, арсыз, қайратсыздығынан ескермей, ұстамай кетеді. Жаманшылыққа бір елігіп кеткен соң, бойын жиып алып кетерлік қайрат қазақта кем болады. (Абайдың он төртінші қара сөзінен) Өскелең ұрпақ осы қара сөздерді оқып, солардан ой қорытып, тәлім алса міне нағыз дана, дара балалар өсер еді. Алайда несін жасырамыз әттең дейтін дүние бар! Қазіргі жас ұрпақ оқуға ерінеді! Ол шындық. Ұстаздар мен ата-аналар осыны қолға алып балаларды буыны қатпаған нағыз кезінен Абай атамыздың қара сөздерін оқуға баулыса, менің сенімім кәміл нағыз дана, дара асыл ұрпақ көбейер еді.

«Асыл сөзді іздесең,

Абайды оқы, ерінбе.

Адамдықты көздесең,

Жаттап, тоқы көңілге» деп бекер айтылмаған!

Тек бұл емес Абай атамыздың бізге қалдырған мұралары өте көп. Әр мұрасының өзіндік мәні мен мағынасы бар. Кез келген жанға ой салатын шығармалары өте көп. Шыны керек кейде оқып отырып ойға шомыйтын сәттер көп болады. Ондай сәттер көбінде «Қара сөздерін» оқып отырғанда болады. Қатты ойыма келетін сұрақ «Мен кімін? Осы жасқа келгенде мен неге жеттім? Елім үшін мен не істедім, не істеймін, не істей алдым?» деген сұрақтар шыныда қарап тұрсам бұл жандар менің жасымда не істеді, ал мен не істеп жүрмін? Өте қатты ойланатын сұрақ! Меніңше тек мені ғана емес ол барша адамды ойландыруы керек сұрақ тәрізді!

Абай туралы айтылған пікірлер:

«Әкеміздің бір шешесінен туған Ибраһим мырза, қазақ ішінде Абай деп атайды, сол кісі мұсылманша һәм орысша ғылымға жүйрік, һәм Алланың берген ақылы да бұл қазақтан бөлек дана кісі еді". Ш.Құдайбердіұлы

“Сөзің асыл-баға жетпес, бір сөзің мың жыл жүрсе дәмі кетпес". М. Жұмабаев «Қазақтың бас ақыны – Абай Құнанбаев. Онан асқан бұрынғы — соңғы заманда қазақ даласында біз білетін ақын болған жоқ».

А.Байтұрсынов

«Абай деген – терең теңіз, алып мұхит. Абайды таныған сайын, оның түбіне маржандарын алу үшін сүңги беруің керек, сүңги беруің керек. Ал мен оның бетін ғана қалқыдым».

М.Әуезов

«Абайдың әуелден-ақ әкенің баласы болмай, адамның баласы болуды армандағаны белгілі. «Адамға адамның баласының бәрін дос санады. «Біріңді қазақ, бірің дос көрмесең, істің бәрі бос» деген сөздері- шын мәнінде ұлт болып ұюмыздың негізі шарты. ....Абай әлемі бізді жеті түнде адастырмас темірқазық іспетті».

Н.Ә.Назарбаев

«Қараңғы заманда шырақ жаққан» шамшырақ».

М.Дулатов

«Әлемнің құлағынан әні кетпес» кемеңгер».

М.Жұмабаев

Осындай ұлы тұлғалардың Абай атамыз жайлы жазған ойларын оқи отырып қандай тұлға болғандығын түсінуге болады. Мәңгі өшпес мол мұрасы бар Абай ел жадында мәңгі сақталады. Себебі «ол Қазақ халқының шоқтығы бейік жұлдызы, шам шырағы.» Осындай тұлғаның арқасында біздің қазақ елін бүкіл әлем тануда!

Қорытынды

Ойымды қорытындылар болсам. Қасым-Жомарт Кемелұлы атап өткендей, «Абай мұрасы – біздің ұлт болып бірігуімізге, ел болып дамуымызға жол ашатын қастерлі құндылық болуы тиіс». Абай өзінің туған халқымен мәңгі –бақи бірге жасайды, ғасырлар бойы қалың елін қазағын жаңа биіктерге, асқар асуларға шағара береді. Абайды оқу арылы, оны әлемге таныту арқылы біз Қазақстанды әлемге танытамыз, қазақ халқын танытамыз. Абай мұрасы – адамды адам етіп тәрбиелеудің жан – жақты дамыған тұлға қалыптастырудың қайнары. Абай мұрасы – қазақтың ең қасиетті, теңдесі жоқ, алтын қазынасы. Осындай ақынымыздың, батыр, дана, біртуар бабамыздың ұрпағы болғанымды мақтан тұтамын...

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақ әдебиеті. Энциклопедия. А. Білік, [1999 - 750.]
2. Әуезов М. Абайтану дәрістерінің дерек көздері./кұраст. Л.Әуезова, М.Мырзахметұлы. А.Санат , [1997 -448.]
3. Мырзахметұлы М. Мұхтартану және Абай ғұмырнамасы. / Әуезов М. Абайды білмек парыз ойлы жасқа. А.Санат, [1997 -416.]
4. Мырзахметұлы М. Абайтанудың бірегей зерттеушісі. // Әуезов М. Абайды білмек парыз ойлы жасқа. А. Санат [1997 -416.]
5. Әуезов М. Абайды білмек парыз ойлы жасқа. А. Санат, [1997 -416.]
6. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. А.Ана тілі, [1995 -272.]
7. Е.Э.Бертельс. Роман об Александре и его главные версии на Востоке. М.Л. [1948, 378 стр.]
8. М.О.Әуезов. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Монография. Алматы, «Жазушы» - [1985ж. 496 бет.]

ӨЛДІ ДЕУГЕ БОЛА МА, АЙТЫҢДАРШЫ, ӨЛМЕЙТҰҒЫН АРТЫНДА СӨЗ ҚАЛДЫРҒАН

Сарсенова Балнур

ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

s.balnur.99@mail.ru

Асыл сөзді іздесең, Абайды оқы, ерінбе,

Адалдықты көздесең, жаттап тағы көңілге...-деп С. Торайғыров жырлап кеткендей, «Абай» десе көңілге жылулық ұялап, елінің, жерінің патриоты, асыл ер бейнесі көз алдымызға келері анық. Абай Құнанбаев – халықтың ақыны, халықтың жазушысы, халықтың бетке ұстар тұлғасы, елінің мақтанышы, атын айтса адам сүйсінер қайраткері.

Мен, өз баяндамамда Абай Құнанбаевтың шығармашылығының қазіргі замандағы маңызын, жастарға, халқына, оқырманына беретін пайдасы туралы кең көлемде өз ойыммен бөліскім келіп отыр. Бәрімізге белгілі, Абайдың қай өлеңін, шығармасын, жазбасын, қара сөзін алып қарасақ та, ой салар, көзді ашар тұстары өте көп. Өз заманында білімсіз, надан халықты білімге, жаңалыққа, ұмтылысқа шақырып қана қоймай, қандай қарсылық алдынан пайда болсада төтеп беріп, өз халқының жастарын білім алуға ынталандыра білді. Оның ең басты мақсаты надан қазақты тоймайтын, елді тонайтын большевиктермен оларға қызмет ететін елін сатқан ашкөздердің езгісінен қорғануға, жақсы өмірге қадам жасауға, ұмытылып бара жатқан дінін қайта жаңғыртуға тырысуға бағыттау болды. Тарихқа көз салып қарасақ, ол заман қазақ халқы үшін қиын-қыстау, қазақ халқының жойылып кету қаупі бар, кітап бетінде ойып жазылған тарих болып қана қалды. Сол кездері өмір сүрген либералдық топ өкілдері үшін, қазақ әдебиетін, мәдениетін жаңартуды, жаңғыртуды көздеген ұлы тұлғалар үшін бірігуді талап ететін заман болды. Ел басқаруға дайындалып жүрген Абай үшін, әрине, халқының тағдырына қарау өте қиын болды, сол үшін оның шығармашылығы көбінде халықты білімге шақыру, билікті сынаумен діни білімге ынталандыру туралы болды.

Өзі үстем таптан шықса да, Абай бұқарашыл тілектегі халық ақыны болды. Ол шығармаларында сол халықтың мүддесін, арман мұңын жырлады. Соның жарқын болашағын аңсады. Ақын адамның адамдық қасиеті еңбекте, ғылым-білім үйренуде, адамгершілік мінез-құлықта деп ұқты. Сондықтан елін еңбекке, өнерге үндеді. Қазақ әйелінің бас бостандығын жырлады.

Абай жас кезінен ақ, білімге, әдебиетке деген қызығушылығын танытты. Өз заманының алып тұлғалары, орыс классиктерінің еңбектерін оқып өсті. Содан болар әдебиетке деген сезімі оянып, 10 жасынан бастап өз өлеңдерін жаза бастаған. Әкесінің ел басқаруына қарап, өзі де ел басқаруды әкесінің қасында жүріп дайындалған кездері төңірегіндегі ел жақсыларымен араласып, өз ұлтының жағдаймен жақынырақ таныса бастаған. Оның әсері Абайдың шешендігіне, ой қорытуымен өлеңдерінің стиліне көп тиді. Өі халық басқару ісіндегі шикілік тұстарын дөп басып, ешкімге қарамай, ешкімнен қорықпай елдің мұңы мен жырын өлең жолдарына қоса бастады.

Абай қазақ поэзиясын, мәдениетін жаңа деңгейге көтере білді. Өзінен алдыңғы ақын жазушылардың, қолында билігі бар тұлғалардың, тіпті қарапайым халықтың да кемшіл тұстарын айтуды жөн санады. Бәленің бәрін тек биліктен, ашкөздерден көруді қойып, халықтың да білім десе тоңын ала қашатынын, жаңалыққа қарай ашылмайтынын, өзінен басқасынын бәрін кінәләп жылай беретін қасиетін сынға алып, отаршылдықтан құтылудың бірден бір жолы халықтың білімділігінде екендігін анық айтып, бәріне түсіндірмекші болды.

XIX ғасырдың екінші жартысында Абай қазақ әдебиетінің тарихында сыншылдық реализмнің негізін қалаушылардың бірі болды. Өзінің аса жоғары табиғи дарынымен ол барлық ақын-жазушылардың алды болуымен қатар, өз еңбектерінде тек қана халқының мақсат-мүддесін қорғай отырып, оған көркемдік образ бере білді. Қазақ әдебиетінің

демократиялық бағытын негіздей отырып, Абай дәл сол кезде қазақ әдеби тілінің тууын зерттеген. Оның поэзиясы ойға қонымды, әрі жинақы, аса бай әдеби тіл мәнерін шебер қолдануы арқылы белгілі.

Абайдың шығармаларының қазақ халқы үшін алатын орнын айтпасақта белгілі. Әр шығармасында өз заманының үні жатыр. Абайдың зиялы шығармалары жастарға ой салатын, жақсы жолға итермелейтін, еліне, отанына деген патриоттық сезімін оятатын бірден бір таптырмас құрал болып табылады. Қалай айтсақта, басқа ұлы тұлға, ақын, жазушылардың қатарында есімі алтын әріптермен жазылатын, есімін естіген сайын ыстық қанына беймәлім күш қосылатыны сөзсіз. Абай өскелең ұрпақтың тәрбиесіне қатты көңіл бөле отырып, оқырманына ой салу үшін өлеңдерінде астарлы ұғымдар қоса отырып, жігерлендірді. Өте қарапайым мысалды алып қарайтын болсақ, «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде тақырыбынан ақ байқалатын білімге шақыру идеясы жатыр. Тек білім ғана емес, адам бойында болатын асыл қасиеттер мен жаман қасиеттерін жіктеп берді.

Ақынның, әсіресе жастарға арналған өлеңдері ерекше айшықты. Жастық шақ - адам өмірінің ең бір думанды кезеңі, сондықтан да «Ойлансаңшы, бос қаңқай елең-селең» - деп, уақытын арзан күлкімен өткізбеуді тілейді. «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат», «Сап, сап, көңілім, сап, көңілім», «Жас өспірім замандас қапа қылды» т.б. өлеңдерінде жастарды мәрттікке, татулық, береке, бірлікке шақырады.

Абайды халқымыз ішкі жан сарайының рухани байлығы, сезім пәктігі, сезім мөлдірлігі, шынайылығы, ақындық мәдениеті үшін қатты қадірлеп, құрмет тұтты. Тіршілікті, дүниені, адамның ішкі жан-дүниесінің қыры мен сырын дөп басып, туған халқының жүрегіне жеткізу.

Абай Құнанбаев аударма ісімен де айналысты. Абайдың орыс тілін тамаша меңгергенін білеміз. Орыстың ақындары мен жазушыларының еңбектерін қазақ тіліне аударып, өз ұлтының жастарына үлкен мүмкіндік берді. Ол заманда жастардың орыс тілін білуі, орыс шығармаларын оқи алуы сирек еді. Абай әсіресе Пушкиннің «Евгений Онегин» романынан үзінділер аударып отырып, қазақ мәдениетіне үлкен үлесін қосты. Қазаққа аудармашылықты таныта білді.

Абай туралы тек қазақ ақындары емес, шет ел ғалымдары мен ақын, жазушылары да өз пікірлерін білдіріп, оның шығармаларымен танысқан. Абай туралы ең алғашқы пікірін білдіргендердің бірі американ жазушысы, саяхатшысы, журналистіт Джордж Кеннан болған. Ол қазақ жеріне саяхаттап келгенде Семей қаласында болады. Сол жерден ұлы ақынның шығармашылығымен танысып, оның кітапханасына қызығушылығын танытты. Ол кездегі Кеңес халқының ішінен әлем әдебиетін оқитын сонымен қоса, өз шығармашылығымен танылған Абай Құнанбаевты көру мүмкін емес ойлардың бірі еді. Абайдың білімділігіне таң қалғаны сонша өз шығармасында жазып кеткен. Ақын туралы Джордж Кеннан еңбектерінде ғана емес, шет ел ғалымдары, жазушылары және тағы да басқа еңбектерде ақынның ұлылығына тамсанған шығармаларды таба аламыз.

Абай - шет елге қазақты танытқан ұлы тұлға. Абайды айтқанда патриоттық сезіміміз оянатыны неден деп ойлайсыз? Өйткені, шығармалары тек қазақ тілінде ғана емес басқа шет елдерде де өз тілдеріне ауларылып, халыққа таныстырылған. Қазіргі кезде қара сөздері мен өлеңдері шет елдерде өз оқырмандарын тауып жатқанына өте қуаныштымын. Осы артынан қалған мұраларының шаң басқан мұрағаттарда қалып қоймай, көзі ашық, көкірегі ояу жастар мен тұлғалардың қолдауымен оқырмандарын қуантып жатқаны сөзсіз. Сонымен қоса, Абайдың шығармашылығына терең үңілу үшін, жастарға беретін тәлім-тәрбиесі бар болғандықтан өз алдына дербес «Абайтану» ғылымы кең өріс алуда. Ендігі бұл ғылымның міндеті өсіп келе жатқан ұрпақ пен Абайдың оқырмандарының жүрегінен оның шығармаларына деген үлкен бір орын алу және де ары қарай шығармаларының

әдебиет беттерінде қалып қоймай, қалдырып кеткен асыл мұрасын ар қарайғы заманның жас ұрпақтарына жеткізе білу деп білемін.

Қазақтың маңдайына біткен алып жұлдыз іспетті, сол заманның мұңын жеңілдете білген Абайды білмейтін қазақ жоқ болар сірә. Біз үшін мәні зор, асыл мұралардың авторы, алтын ақын болып қалары сөзсіз. «Қара сөз» шебері. Қара сөзінің біреуін болсын оқып көріңізші. Бір оқығаннан идеясын түсіну өте қиын. Осыдан ақ недеген шеберлікпен жазылған дүние екендігіне көзіміз жетеді. Елдің әлеуметтік, гуманитарлық, экономикалық жағдайын жай қара сөзбен жеткізе білгенін де айта кетуге болады. Тақырыбы жағынан да бір бағытта жазылмаған, әртүрлі болғанымен ел ішінде болған жағдайлар екені белгілі. Нағыз ақында болатын қасиет, Абай тек шығарманың көркемдігіне ғана назар аударып қана қоймай оның логикалық әсерінде шеберлікпен жеткізе білген. Қазірде Абайдың ең асыл мұрасы десек те болады.

«Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: есітіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады... Сол естілерден есітіп білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, сонда адам десе болады,» - бұл қара сөзінде адамның өмірлік қасиеттері мен көркем мінезін, білімділігі туралы сөз қылған.

«Абай сөзі – қазақтың бойтұмары. Абай мұрасы- қазақтың ең қасиетті қазынасы. Заманалар ауысып, дүние өзгерсе де, халқымыздың Абайға көңілі айнымайды, қайта уақыт өткен сайын оның ұлылығының тың қырларын ашып, жаңа сырларына қаныға түседі. Абай өзінің халқымен мәңгі-бақи бірге жасайды, ғасырлар бойы қазақ елін жаңа биіктерге, асқар асуларға шақыра береді. Абайдай данышпан перзентті дүниеге әкелген қазақ халқы ата-бабаларының арманы болып келген ел тәуелсіздігін көзінің қарашығындай сақтайтындығына, қорғайтындығына сенемін. Ылайым, халқымыз Абай армандаған өмірге жетсін деп тілеймін» деген Елбасы.

Абайдың мұрасын ғылыми тұрғыдан меңгеруде тарихи еңбек атқарған академик М.Әуезов болатын. Ұлы жазушы артына ұлан-асыр көркем туындыларын, әсіресе, «Абай жолы» эпопеясы мен Абай шығармалары жайлы ұзақ жылдар бойы ізденуден туған зерттеу еңбектерін қалдырды. Жазушының «Абай жолы» эпопеясы қазақ әдебиетін бүкіл әлемдік даңққа бөледі. Мұхтар Әуезовтің ұлы Абайға деген махаббаты - оның туған халқына, туған мәдениетіне деген махаббат еді.

«Абай деген – терең теңіз, алып мұхит. Абайды таныған сайын, оның түбіне маржандарын алу үшін сүңги беруің керек, сүңги беруің керек. Ал мен оның бетін ғана қалқыдым» - деп М. Әуезов Абайдың шығармалары туралы өз ойын өте керемет жеткізе білген. Расында да, Абайдың қайбір өлеңін, қайбір қара сөзін алып қарасаңда бір оқығаннан түсіне қоймайсың, тереңінен сүңгіп, әрбір сөзіне мән бере отырып, көңіліңе түйе білуің керек. Бірақ, қазіргі техника дамыған заманда ұлы тұлғалардың кітабын қолына ұстаған жастарды көру сирек болып барады. Қажеттілік болмаса ұлылардың шығармаларын іздемейтінімізде жиілеп бара жатқан секілді. Сондықтан, әрбір білім беру мекемелерінде ұлы ақынның ізін жалғау үшін, жастардың санасына ақынның артында қалған алтын мұрасын құю үшін көптеген іс-шаралардың өтетіндігі көңілге нұр ұялатады. Әлемнің құлағынан әні кетпес кемеңгер тұлғаны өлді деуге болама, өлмейтұғын артынан қалған мұрасы әлі де халқына жол сілтесе?

Әдебиеттер:

1. [https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B1%D0%B0%D0%B9_%D2%9A%D2%B1%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%B1%D0%B0%D0%B9%D2%B1%D0%BB%D1%8B, б. 1,2]
2. [<https://abai.kz/post/6> б. 2]
3. [https://ust.kz/word/bayandama_abai-17363.html б. 2,3]
4. [<https://adebiportal.kz/kz/news/view/19549> б. 2]
5. [<http://elibrary.kaznu.kz/kk/node/3848> б. 3]

ҒЫЛЫМИ ТАНЫМАЛ ӘДЕБИЕТТЕРДІ АУДАРУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Сеитова Ж.Б.

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
zhanel_9714@mail.ru*

Аннотация: бүгінгі таңда ғылыми танымал әдебиеттерді қазақ тіліне аудару өте өзекті. Өйткені көптеген жаңалықтарды қамтитын ол еңбектерді оқу, әсіресе, жастар үшін, қоғамның тиімді дамуы үшін аса маңызды. Сондықтан оларды сапалы аударылған, маңызды ақпаратқа толы ғылыми танымал әдебиеттермен таныстыру қажет.

Abstract: Today it is very topical to translate non-fiction into Kazakh language. Because, especially for youth and in effective development of society, it is very important to read these works which include a lot of news. Therefore, it is necessary to familiarize them with qualitatively translated non-fiction with a great deal of important information.

Кілт сөздер: ғылыми танымал әдебиеттер, ақпараттандыру, танымдық функция, лексика-стистикалық ерекшеліктер, қазақ тіліне аудару мәселелері.

Keywords: non-fiction, informatization, cognitive function, lexical and stylistic features, the problems of translation into Kazakh.

«Біз «білім ғылым инновациялар» үштігі билеген постиндустриялық әлемге қарай жылжып келеміз», деп елбасымыз атап өткендей бүгінде жастарымыз оқу-білімді тең дәрежеде меңгеріп, түрлі ғылым салаларын игеруге меңгеруге нақты қадамдар жасауда.

Қазір бәрімізге белгілі, ақпарат көзі, оқу-білім көбіне ғылым саласына тиесілі, сол себепті де ғылыми кітаптарда өзекті мәселелер қозғалады, қызықты ақпараттар қамтылады. Осы орайда танымал ғылыми әдебиеттердің қазақ тіліне аударылуы өте өзекті, себебі бәрімізге белгілі, олар көбіне шет тілдерінде жазылады. Заман талабына сай, әсіресе, жастардың ғылыми танымал әдебиеттермен танысуы өте маңызды. Жалпы аударманың көмегімен адам жаңа ақпаратпен ғана емес, әр түрлі деңгейдегі мәдени ағымдармен, әр түрлі дәрежедегі ой толғау, әр түрлі әдебиеттер, әр түрлі дәуір тынысы, әр түрлі салт-дәстүр, ұстанымдармен танысады.

Аударма – мазмұн мен тіл бірлігі сақталған түпнұсқаның басқа тілдегі дәл көшірмесі [1, б.38].

XX ғасырдың отызыншы жылдарының өзінде М. М. Морозов, Я. И. Рецкер, А. В. Федоров сынды осы саланың білгір мамандары аударма бойынша маңызды жұмыстар атқарып, олардың ізімен Н. Б. Аристов, И. М. Берман, Л.С. Бархударов т.б. ғалымдар 50-60 жылдарда аударматанудың іргесін бекіте түскен.

Қазақ тіл білімінде аударматану мәселесі – ХХ ғасырдың соңғы жылдары ғана қолға алынған жаңа салалардың бірі. Қазақ тіл білімінде Ө. Айтбайұлының аударма ғылымы және оның қалыптасуы туралы зерттеулері, А. Алдашеваның аударматанудың лингвистикалық және лингвомәдени негіздерін айқындауға арналған ғылыми зерттеулері аударма теориясы мәселелеріне арналды.

Көптеген танымал ақын-жазушылардың шығармаларын қазақ тіліне аударуда А. Құнанбаев, Ы. Алтынсарин, А. Байтұрсынов сияқты ұлы аудармашылар көптеген туындыларды жарыққа шығарды. Абай орыс әдебиетін 1882 жылдан бастап аударған және көбіне көркем әдебиет жанрындағы шығармаларды, оның ішінде адамгершілік, жақсы-жаман қасиеттер туралы өлеңдерді, мысалдарды қазақ тіліне шебер аударма білді.

Ғылыми танымал әдебиеттер негізінен көпшілікке белгілі шығармаларды неғұрлым оңай тілмен аударуға бағытталады, яғни терминдер саны қысқартылып, жалпы қолданыстағы сөздермен алмастырылады және тілде біраз көркем және экспрессивті сөздер қолданылады. Бұл саланы негізінен М. Н. Кожина, М. П. Сенкевич, А. Д. Швейцер, К. Райс, Ю. Найда, П. Ньюмарк, Р.А. Будагов, И.Р. Гальперин сияқты ғалымдар зерттеген. Олар ғылыми танымал әдебиеттерді ғылыми стильдің бір бағыты ретінде қарастырады. Ал аударма кезіндегі лексика-стистикалық ерекшеліктерге келер болсақ, М.Н. Кожина ғылыми танымал әдебиеттер стилін былайша сипаттайды [2, б.167]:

1. Нақты мысалдар арқылы мүмкін болатын болатын барлық жағдайларды ашу, түсіндіру.
  2. Әртүрлі тілдік құралдардың көмегімен логикалық ойды нақты жеткізуге тырысу.
  3. Терминдерді неғұрлым аз қолданып, керісінше мағынаны сипаттап түсіндіруге тырысу.
  4. Оқырманның назарын аудару үшін әртүрлі әдістерді, тілдік ерекшеліктерді қолдану.
- Орыс лингвист, зерттеушілерінің арасынан Кеңестік, Қазақстандық педагог-аудармашы Ж. А. Лазаревич ғылыми танымал әдебиеттерде ауызекі сөйлеу стилінің элементтері және эмоционалды сөздердің қолданылуы қажет деп есептейді [3, б.318].

Біз ғылыми танымал әдебиеттерді аударудың маңызын айқындауда, олардың аударылу ерекшеліктерін саралауда заманауи жазушы, аудармашы

М. М. Владыконың «Секреты перевода научно-популярных текстов» атты еңбегіне сүйенуді жөн көрдік. Жоғарыда айтып өткеніміздей, Қазақстанның аударма саласында ғылыми танымал әдебиеттерді аудару өте өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Осы орайда біз мақалада Клаус Швабтың «Төртінші индустриялық революция» деген кітабын негізге ала отырып, ғылыми танымал әдебиеттерді аударудың маңызын жан-жақты қарастырамыз. Сондай-ақ ерекше көңіл бөлетін жай ғылыми танымал әдебиеттердің аударылу ерекшеліктері мен аспектілері. Қазақ тіліне аударылған мәтінді талдауда, анализ жасауда біз аударманың артикуляция және лексикалық, синтаксистік, стилистикалық деңгейлер сияқты ерекшеліктеріне тоқталамыз.

Шынымен, жоғарыда айтылып өткендей ғылыми танымал әдебиеттер адамды ғылыммен байланыстыратын көпір сынды, себебі олар қолжетімді әрі түсінікті және мұндай кең таралған, заманауи кітаптар қазір жастар арасында сұранысқа ие деп айтсақ та болады. Осы тұста біз негізге алып отырған бүкіләлемдік экономикалық Давос форумының негізін қалаушы және тұрақты президенті Клаус Швабтың «Төртінші индустриялық революция» туындысын мысал етсек болады.

Мұндағы төртінші революция ауқымы, күрделілігі жағынан адамзат тарихындағы барлық өзгерістерден асып түсетін құбылыстарды білдіреді. Бұл шығарма бойынша біз жасанды интеллектінің, роботтандырудың, робот-автомобильдердің, 3D басып шығарудың, нанотехнологияның, биотехнологияның дамуымен және тағы да толып жатқан ғажайыптардың пайда болуымен барлық салада қарыштап көкке өрлейтін, таңғаларлық технологиялық дүмпуге куә болмақпыз [4, б.17].

Ал Клаус Шваб еңбегінде осындай алапат өзгерістердің әлеуетін алдын ала болжап, терең байыптап, оны адамзат игілігіне жарату жолдарын қарастырады, яғни бұл кітап адамзаттың ортақ болашағы үшін алаңдайтын және революциялық технологияларды қоғам тіршілігіне икемдеуді қарастыратын құнды ғылыми танымал әдебиеттердің бірі.

Төменде біз негізге алып отырған «Төртінші индустриялық революция» еңбегінен ағылшын тілінен қазақ тіліне аударудағы ерекшеліктерді, түрлі аудару әдіс-тәсілдерін, трансформацияларды көрсететін мысалдар келтірілген. Аудармада ұғымдарды тар мағынадағы немесе кең мағынадағы бірліктермен алмастыру үшін лексикалық-семантикалық ауыстыру тәсілдері нақтылау, жалпылау, модуляция қолданылған. Олар мәтінді керек жерде жалпылап, керек жерде нақтылап оқырманға түсінікті етеді. Сондай-ақ грамматикалық трансформациялардың көмегімен кейбір сөйлемдер біріктіріліп немесе жіктеліп өзгеріске ұшыраған. Әдеби шығармалармен салыстырар болсақ, ғылыми танымал әдебиеттерде көркем әдеби сөздер, тілдік ерекшеліктер өте аз байқалады, керісінше оның жанрлық ерекшеліктеріне терминдердің, нақты ұғымдардың, мәліметтердің қолданылуы тән, сондықтан оларды қазақ тіліне аударғанда сөздердің мағынасын да, графикалық формасын да сақтайтын лексикалық трансформациялар қолданылады.

Ағылшын тілі	Қазақ тілі
Лексикалық трансформациялар	
<p>1. Транскрипция: <i>Professor, robot, sector</i></p> <p>2. Транслитерация: <i>Massachusetts Institute of Technology, Hannover Fair, Germany</i></p> <p>3. Калькалау: <i>Industrial revolution, smart factories, artificial intelligence</i></p> <p>4. Нақтылау: <i>it is hard to know where developments in new materials will lead</i> <i>It could also profoundly affect countries that are heavily reliant on a particular commodity</i></p>	<p><i>Профессор, робот, сектор</i></p> <p><i>Массачусетс технологиялық университеті, Ганновержәрмеңкесі, Германия</i></p> <p><i>индустриялық революция, ақылды зауыттар, жасанды интеллект</i></p> <p><i>даму және қолданылу өрісін болжап отырудың өзі мүмкін бола бермейді ол әлдеқайда бір нақты тауарға тәуелді елдер экономикасын да түбірімен өзгерте алады</i></p>
Грамматикалық трансформациялар	
<p>1. Синтактикалық ұқсасу:</p>	<p><i>«Революция» сөзі шұғыл және түбегейлі өзгеріс дегенді білдіреді.</i></p>

<p><i>The word “revolution” denotes abrupt and radical change.</i></p> <p>2. Сөйлемді мүшелерге бөлу: <i>In Germany, there are discussions about “Industry 4.0”, a term coined at the Hannover Fair in 2011 to describe how this will revolutionize the organization of global value chains.</i></p> <p>3. Грамматикалық ауыстыру: <i>Innovations in the biological realm – and genetics in particular – are nothing less than breath-taking.</i></p>	<p><i>Германияда «Индустрия 4.0»-ті талқылау жүріп жатыр. Бұл термин 2011 жылы Ганновер жәрмеңкесінде пайда болған және ол бағаны қалыптастырудың жаһандық тізбесінің түбегейлі қайта құрылу үрдісін белгілеу мақсатынан туған.</i></p> <p><i>Биологиялық саладағы инновация, әсіресе генетикада жаныңды баурайды.</i></p>
<p>Күрделі лексикалық-грамматикалық трансформация:</p>	
<p>1. Антонимдік аударма: <i>the requisite institutional framework to govern the diffusion of innovation and mitigate the disruption is inadequate at best and, at worst, absent altogether.</i></p>	<p><i>Инновацияны реттеп тарату мен дизрупцияны тізгіндеуге қажетті ұлттық және галамдық ұйымдастыру құрылымдары, жұмсартып айтқанда, талапқа сай емес, ал шындығына келсек, жоққа тән деуге болады.</i></p>

Бір тілден екінші тілге аудару барысында мәтіннің құрылымында өзгерістер болатыны белгілі, яғни кестеден байқағанымыздай түрлі трансформациялар орын алады. Олардың көмегімен біз мәтіннің мағынасын сақтай отырып, оны көркем әрі дұрыс әдіс-тәсілдердің көмегімен жеткіземіз. Трансформациялар лексикалық, грамматикалық, семантикалық және олар өз ішінде басқа да түрлерге жіктеледі. Аудару барысында сөздердің орны ауысуы мүмкін, сөздің формасы өзгеруі мүмкін, сөйлемдер бір сөйлемге біріктірілуі немесе керісінше, ажырауы мүмкін т.б. Ал енді нақты ғылыми танымал әдебиеттерде қандай трансформациялардың қолданылатынына келер болсақ, біз алдымен ғылыми шығармалардың өзіндік ерекшеліктерін еске алғанымыз жөн. Ғылыми танымал әдебиеттерде көптеген терминдер, ұғымдар, нақты мәліметтер қолданылатынын білеміз. Соған байланысты ондағы көптеген сөздер қазақ тіліне дәл аударылмайды, яғни бұл тұста транскрипция әдісі қолданылады. Транскрипция – бір тілдегі лексикалық бірліктердің формасын аударма тілінде әріптердің көмегімен қайта жасайтын аударма тәсілі. Мысалы жоғарыда көрсетілгендей, *professor, робот* сынды сөздер. Тағы бір жиі қолданылатын әдіс – транслитерация, ол арқылы сөздің графикалық формасы қайта жасалынады.

Ғылыми танымал әдебиеттерді қазақ тіліне аудару мәселесі қазіргі таңда өте өзекті және кеңінен белең алуда. Олар оқырманды, әсіресе, жастарды соңғы ғылыми жаңалықтардан, зерттеулерден хабардар етеді және жалпы ғылым туралы негізгі идеяны түсінікті тілде жеткізуге көмектеседі. Бұл тұста ғылыми танымал әдебиеттерді аударудың өзектілігі айқын байқалады, сәйкесінше, оларды қазақ тіліне дұрыс аудару өте маңызды. Ғылыми

әдебиеттердегі ақпарат көп адамды қызықтыру үшін неғұрлым түсінікті, қарапайым тілде ұсынылады. Аталған әдебиеттерді аудару біршама қиындық тудырады, себебі, аудармашының міндеті ұғымдарды дәл аудару ғана емес, ғылымнан хабары жоқ оқырманға ғылыми ақпаратты түсінікті тілде жеткізу. Қорытындылар болса, мұндай мәтіндердің негізгі мақсаты – ғылыми білімді, жетістікті көпшілікке таныту. Ғылыми әдебиеттер адамды ғылыммен байланыстыратын бірден-бір құрал. Ал ондай еңбектер қазақ тіліне аударылар болса, бүгінгі жастардың сана-сезімі, өмірлік көзқарасы дамып, білімге ынтасы артпақ.

Әдебиеттер:

1. Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика. Москва. Р. Валент, 2007. Б. 38
2. Кожина М. Н. Стилистика русского языка. Москва, 2008. Б. 167
3. Лазаревич Э. А. С веком наравне. Популяризация науки в России. Москва. Книга, 1984. Б. 318
4. К. Schwab. The fourth industrial revolution. World Economic Forum, Cologny. 2016. Б. 17

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ РЕТРОСПЕКЦИЯ ҚҰБЫЛЫСЫ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ЖАЛҒАСТЫҚ

Айгерім Сеитмұрат

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ магистранты

Ғылыми жетекші: ф.ғ.д., профессор Ж.Ә.Аймұхамбет

Аңдатпа. Мақалада мәтін ішіндегі ретроспекция амалының қолданылу сипаты мен оның көріну жолдары баяндалды. Ретроспекция амалына қатысты әдебиеттанудағы, тіл біліміндегі зерттеулерге шолу жасалды. Аталған көркемдік тәсілдің мәтін ішіндегі орны, композициялық-құрылымдық сипаты қарастырылады.

Түйін сөздер: мәтін, ретроспекция, хронотоп, автор, шақ

Ретроспекция – өткенге көз жүгірту, әдеби термин ретінде екі мағынада қолданылады:

- Бұрында өткен оқиға;
- баяндау құралы [1]

Ретроспекция ұғымын түсіндіруде уақыт пен кеңістік терминдерін қолданудың маңызы зор. Ал бұл ғылыми терминдерді зерттеуде М.М.Бахтин, Б.А.Успенский, С.Лихачев, Н.Ф.Ржевская сынды ғалымдардың еңбектерін айтуымызға болады.

Уақыт пен кеңістік ұғымын ғылымда «хронотоп» деген терминімен түсіндіріледі. Бұл термин жөнінде М.Бахтин мынадай пікір білдіреді: «Уақыт белгілі кеңістікте айқындалады және кеңістік уақыт арқылы өлшенеді» [2.127] Демек, мәтіндегі ең маңызды компоненттің бірі ретінде уақытты алуға болады.

Автор көркем туындыны уақыт арқылы артқа шегіндіре алады. Сол арқылы өткен шақта болған оқиғаны оқырманға жеткізеді. Ал осы артқа шегіну арқылы оқиғаны суреттеу құбылысын ретроспекция деп айқындаймыз.

Ретроспекция көркем шығармада композиция, авторлық позиция, қаһарман бейнесі, сонымен қатар көркемдегіш құралдар деңгейінде көрініс табады [1].

Ретроспекцияның тағы бір ерекшелігі, мәтінде «маркерлер» арқылы беріледі. Осының нәтижесінде «ұмыт болған» ақпарат оқырман назарына ілігеді. Мұндай «маркерлердің» екі түрі бар: тікелей және жанама. Тікелей амал-тәсілдерге грамматикалық маркерлер жатады. Олар: осы, өткен, келер шақ етістік формалары, жекелеген сөздер мен уақытты сипаттайтын сөздер (кеше, өткенде т.б); жанама амал-тәсілдерге уақытты тура емес, астарлап жеткізетін тілдік құралдар жатады. Оған мысалы, мақсат, арман және т.б [3.87] Ғалым Меркулова ретроспекцияның баяндалу тәсілдеріне қарсы мәндес сөздерді, уақытты және шақты қарсы қоюды (осы шақ – өткен шақ, келер шақ – өткен шақ), қайталауды жатқызады [4].

Көркем мәтінде ретроспекцияның объективті-авторлық және субъективті-оқырмандық деп аталатын екі түрі көрсетіледі. Объективті-авторлық деп аталатын түрінде автордың тарапынан әр түрлі амал-тәсілдер немесе маркер сөздердің қолдануы арқылы жүзеге асырылса, субъективті-оқырмандық ретроспекцияда оқырманның қабылдауының нәтижесінде іске асырылады [5,107].

Поэзия жанрындағы туындыларда бұл тәсілдің өзіндік орны бар. Мәселен, ұлы ақын Абай Құнанбайұлы өлеңдерінде ретроспекция құбылысы маңызды орын алады, сонымен қатар бұл термин кейінгі буын ақындарының шығармашылығынан да орын алып, көркемдік дәстүр жалғасын тапты. Ұлы суреткер ретроспекция тәсілін айқын мазмұн, тың суреттеулермен жүзеге асырады. Ақынның «Ескілік киімі» өлеңіндегі үзіндіге назар аударсақ:

Ойланып, ойға кеттім жүз жылғы өткен,
Тоң қабаттап кигенім-шидем, шекпен.
Жейде-дамбал ақ саннан, жарғақ шалбар,
Жырым балақ матамен әдіптеткен [6,135].

Ақын өткенге қайта бұрылу арқылы өткен шақта өткен оқиғаны оқырманның көз алдына әкеледі. Ғалым Е.В. Гнусарькованың айтуы бойынша, бұл тікелей ретроспекцияға жатады. Өйткені мұнда автор «жүз жылғы өткен» деген өткен шақты еске алатын уақытты белгілейтін сөз тіркестерін қолданған. Сонымен қатар бұл өлең жолдарын субъективті-авторлық ретроспекцияның үлгісі ретінде тануға болады. Яғни, өткен шақтағы іс-әрекет пен көрініс автор санасында қайта жаңғырып, уақытты кері бұрады.

Ал келесі «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» деген өлең жолдарына үңілсек:
Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ержеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім [6, 11].

Мұнда да ақын «Жасымда» деген уақыт мезетін көрсетете отырып, субъективті-авторлық ретроспекцияның үлгісін жасайды. Сонымен бірге «ескермедім», «тексермедім» деген өткен шақ формасындағы етістіктерді қолдану арқылы өткенге ой жүгіртеді.

Келесі «Есінде бар ма жас күнің» атты өлең жолына назар аударсақ:

Есінде бар ма жас күнің,
Көкірегің толық, басың бос,
Қайғысыз, ойсыз, мас күнің –
Кімді көрсең, бәрі дос [6, 103].

Бұл жерде ақын жас күнін ойға ала отырып, өткенге бұрылады, көз тастайды:
Махаббат, қызық, мал мен бақ
Көрінуші еді досқа ортақ.
Үміт жақын, көңіл ақ,
Болар ма сондай қызық шақ?

Ақын өткен жастық шағын сағына жырлайды. Өткен кезеңдегі оралмас сәттерді оқырман санасында қайта жаңғыртады. Ал келесі жолдарында:

Құдай-ау, қайда сол жылдар,
Махаббат, қызық мол жылдар?
Ақырын, ақырын шегініп,
Алыстап кетті-ау құрғырлар!

Мұнда ақын «сол жылдар» деген уақытты көрсететін өткен шақтағы тіркесті қолданады. Шегіні, алыстап кеткен сәттердің қаншалықты қымбат екенін аңғартады. Ақын өлеңдерінде ретроспекция тәсілі шебер үйлесіммен беріліп, бояуы қанық, философиялық мәні терең суреттеулерге ұласады.

Кез келген көркем туындыда ретроспекция құбылысы әр түрлі амал-тәсілдер немесе маркерлер арқылы көрініс табады. Сонымен қатар ретроспекция құбылысы кейінгі буын қаламгерлердің шығармашылығынан да орын алып келеді. Мысалы, Нұрлан Мәукенұлының «Алматы болды әуенім» атты өлеңінің үзіндісіне көз жүгіртсек:

Жүмекен өткен жер еді,
Кеңшілік кеткен ел еді.
Жұматай жатқан төбе еді,
Кезегі кімнің келеді? [7, 95]

Ақын бұл өлеңінде ауылын, өскен жерін сағына жырға қосады. Бұл жерден, елден кім өтпеді деп, сол жерде өсіп-өнген текті тұлғаларды есіне алады. «Еді» деген өткен шақ формасындағы тіркесті қолдана отырып ретроспекция құбылысын тікелей тәсілімен жеткізеді.

Ретроспекция құбылысы поэзиялық туындылардың негізгі желіінде, көркемдік құрылымында тұрақты көрінетін көркемдік тәсіл. Негізгі ерекшелігі сана түкпірінде сақталған оқиғаларды қайта жаңғырту арқылы көңіл күй қалпын, психологиялық ахуалды, жалпы өмірлік маңызды, мәнді сәттерді жеткізуі, сол арқылы оқырманға эстетикалық әсер сыйлауы.

Әдебиеттер:

1. Шайтанов И.О. История зарубежной литературы. Эпоха Возрождения: В 2-х томах. Т. 2. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001;
2. Гнусарькова Е.В. Ретроспекция Как Разновидность Временного Дисконтинуума // <https://ipi1.ru/images/PDF/2017/115/retrospektsiya-kakrazno-vidnost.pdf>
3. Мағзұмов Б. Мәтін лингвистикасы. Оқу құралы. – Павлодар: Кереку, 2012. – 184 б.
4. Меркулова М. Ретроспекция: Шекспировская модель ретроспекции в «Гамлете» // <http://www.world-shake.ru/ru/Encyclopaedia/3770.html>
5. Брусенская Л.А., Гаврилова Г.Ф., Малычева Н.В. Учебный словарь лингвистических терминов. – Ростов н/Д.: Феникс, 2005. – 256 с.
6. Абай. Сен де бір кірпіш дүниеге. Өлеңдер мен қарасөздер. Алматы: Атамұра, 2014. – 208 б.
7. Мәукенұлы Н. Сұңқарбұлақ. Жыр кітабы. Алматы: «Жазушы», 2008. – 112 б.

АБАЙ ҚАРА СӨЗДЕРІНІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІН ҮЙРЕТУДІ ТАҚЫРЫПТЫҚ ЖӘНЕ ТІЛДІК ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Төлегенова Мөлдір Елжанқызы
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
m.toleganova1605@gmail.com

Аннотация

Мақалада Абайдың қара сөздері қазіргі заманғы тіл үйрету талабы тұрғысынан зерттеледі. Атап айтқанда, қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуды ұйымдастырудың тақырыптық және тілдік негіздері Абай мұрасымен сабақтастықта қарастырылады. Зерттеу барысында қатысымдық тақырыптарға сәйкес таңдалған қара сөздердің мазмұны талданады және мәтінде кездесетін тілдік бірліктер мен құбылыстар студенттердің тілдік құзіреттілігін арттыру мақсатында топтастырылады.

Кілт сөздер: Абай, қара сөздер, қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту, тақырыптық ұйымдасу, тілдік ұйымдасу

Аннотации

В статье исследуются Слова назидания Абая с точки зрения требований современного преподавания языков. В частности, тематические и лингвистические основы организации обучения казахскому языку как второму языку рассматриваются в связи с наследием Абая.

В ходе исследования анализируется содержание выбранных Слов назидания в соответствии с коммуникативными темами. А также, с целью повышения языковой компетенции учащихся дается классификация языковых единиц и категорий, встречающиеся в тексте.

Ключевые слова: Абай, Слова назидания, обучение казахскому языку как второму языку, тематическая организация, языковая организация.

Annotation

The article examines Abai's Words of Wisdom from the point of view of the requirements of modern language teaching. In particular, the thematic and linguistic foundations of the organization of teaching the Kazakh language as a second language are considered in connection with the heritage of Abai. The research analyzes the content of the selected words of edification in accordance with the communicative themes. And also, in order to increase the language competence of students, the language units and categories, which were found in Abai's Words of Wisdom was systematized.

Key words: Abai, Words of Wisdom, teaching the Kazakh language as a second language, thematic organization, language organization.

Абай тағылымының қазақ қоғамын тәрбиелеуде, ұлттық даму бағытын айқындауда маңызы өте зор. Абай сөздерінің өзектілігі өзінің өміршеңдігімен, уақыт табында қалмауымен, шын асылдай жарқырап, әр қазақтың, әр адамның керегіне жарауымен өлшенсе керек. Бала кезімізден Абай тағылымынан сусындап, қазақ мектебінде қазақ әдебиетін, көркем туындыларын оқып өскен ұрпақ ретінде біз өзіміздің қандай бақытты екенімізді енді түсініп жатқандаймыз: біз Абайды ана тілімізде оқимыз, елестетеміз, ғибрат аламыз. Ал өзге тілділер ше? Олар Абай мұрасын Абайдың тілінде оқи алуы үшін тіл мамандары не істей алады? Осыған дейін Абайдың шығармашылық мұрасын зерттеу нысанына айналдырған ғалымдар ақын шығармашылығының идеясын, мазмұнын танып, білуге күш салған болатын. Абай тілін зерттеудің қазіргі заманғы талабы – оны қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуда ұтымды пайдалану. Сондықтан ендігі кезекте жоғарыда айтылған Абай сөздерінің шапағаты қазақ тілін, қазақ мәдениеті мен ділін үйренгісі келетін тіл үйренушілерге де тиюі керек деп ойлаймыз. Абайдың қара сөздерінің мазмұны былай тұрсын, жай ғана грамматикалық құрылымына көз жіберсек, ұқсас, бір-біріне балама болып түсіп жататын тілдік категорияларға кезігеміз. Ал сөз саптауында градация, литота сынды құбылтулардың рөлін атқарып тұрған сан алуан синоним және антоним сөздер тізбегі мен тіркестері мәтінді оқушының көз алдына қанық түстермен боялған сурет сияқты келтіре біледі десек артық айтқандық болмас.

Тілді оқытудың қатысымдық әдісі негізінде жасалған Типтік бағдарлама тіл үйренушілер меңгеруі тиіс қатысым тақырыптарын А1, А2, В1, В2 және С1 деңгейлері үшін төмендегідей анықтайды [1, 48-б.]:

1. Адамның өзін өзі тануы және өзгелерге мінездеме беруі;
2. Отбасылық, ресми және қоғамдық қатынастар;
3. Мамандық және қызмет;
4. Жұмыс күні, бос уақыт, демалыс, қызығушылық;
5. Елтаным.

Аталған деңгейлерге ортақ **өмірбаян және әріптеске мінездеме** тақырыбы адамның өзін және өзге адамдарды қазақ тілді адамның тілдік бейнесі арқылы тануды қамтыса, **кәсіби қарым-қатынастар/мамандық және қызмет** тақырыптары адамның еңбекке араласу факторын, нарықтық қатынастар ерекшелігін, адам мен еңбектің ара салмағын анықтауға құрылған. **Отбасылық және туыстық қарым-қатынастар** тақырыбы адамзатқа ортақ махаббат, сыйластық, адами құндылықтарды қозғаса, **бос уақыт және демалыс, қызығушылық тақырыбы** ұлттық ерекшеліктерді (оның ішінде ұлттық өнер, ұлттық тағам, салт-дәстүр түрлері) көрсететін бірден-бір желі. Ал **елтаным**, мемлекет және қоғам мәселелері тіл үйренушілерді қорытушы тақырып ретінде жалпы халықтық, қоғамдық, ғылыми сұрақтарға назар аудартады.

Аталған тақырыптардың барлығын біз Абай мұрасының ізімен жүрсек, таба аламыз. Мысалы, бірінші тақырып бойынша, адамның өзін және өзгені танып, сипаттай білу құзіреттілігін қалыптастыратын, тіл үйренушіге қажетті лексикалық минимуммен таныстыру мақсатын Абайдың үшінші қара сөзінен алынған мына үзінді жүзеге асыра алады: «Қазақтың бірінің біріне қаскүнем болмағының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтұғынының, рас сөзі аз болатұғынының, қызметке таласқыш болатұғынының, өздерінің жалқау болатұғынының себебі не? Нәмма ғаламға белгілі данышпандар әлдеқашан байқаған: әрбір жалқау кісі қорқақ, қайратсыз тартады; әрбір қайратсыз қорқақ, мақтаншақ келеді; әрбір мақтаншақ қорқақ, ақылсыз, надан келеді; әрбір ақылсыз надан, арсыз келеді; әрбір арсыз жалқаудан сұрамсақ, өзі тойымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады» [2, 8-б.].

Дәл осы бөліктің бірінші сөйлемінде кездесетін қазаққа (жалпы адамға) тән жаман қасиеттердің тізбегі оқушының түсінігін толымды етуге ықпалы зор болады. Мәтінді қабылдаушы ең бірінші аталған қасиеттердің мәнін түсінеді, ойша бейне құрады. Одан әрі оларға аталған қасиеттерге мәндес сөздерді табу керектігі айтылады. Тапсырманың орындалу реті төмендегідей болмақ:

Берілген тіркестер	Мәндес тіркестер
қаскүнем болу	қаскөй, зиянкес
↓	↓
бірінің тілеуін бірі тілеспеу	алауыз болу
↓	↓
рас сөзі аз болу	өтірікші болу
↓	↓
қызметке таласқыш болу	мансапқұмар болу
↓	↓
жалқау болу	еріншек болу

Бұл қара сөзді тіл оқытуда пайдаланған кезде оқушылар қосымша ақпараттарға ие болады. Мысалы, жоғарыдағы тіркестердің өзгеше грамматикалық формасының (*тілеспейтұғынының, болатұғынының*) түп-төркіні туралы, яғни –**тұғын** жұрнағының

қазіргі *–атын, –етін, –йтын, –йтін* жұрнақтарының бастапқы формасы екендігі де танымдық ақпарат ретінде сөз болып өтеді. Сәйкесінше, сабақ барысында берілетін тапсырма *–тұғын* жұрнағының орнына *–атын, –етін, –йтын, –йтін* жұрнақтарын қойып шығуға арналады: Қазақтың бірінің біріне *қаскүнем болмағының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтінінің, рас сөзі аз болатынының, қызметке таласқыш болатынының*, өздерінің *жалқау болатынының* себебі не?

Мәтін бөлігінің екінші сөйлемі түгелдей жаман адамның сипаты қандай болады деген сұраққа жауап беріп тұр. Бұл тілдік материалды сабақ барысында сын есім мен оның жұрнақтарын өткен кезде қолдансақ, төмендегідей таксономия құруға болады:

Басы	Жалғасы
жалқау кісі	надан
↓	↓
қорқақ;	арсыз
↓	↓
қайратсыз	сұрамсақ
↓	↓
мақтаншақ	өзі тойымсыз
↓	↓
мақтаншақ	өнерсіз
↓	↓
ақылсыз	достығы жоқ

Жоғарыда сөз болған қара сөзді сабақта пайдалану кезінде «Жаман айтпай, жақсы жоқ» деген халық даналығына сүйене отырып, Абай ескерткен жаман қасиеттерден аулақ болу үшін, тіл үйренушілердің ойында қазіргі заман адамының жағымды бейнесін жасау мотивациясы пайда болады.

Кәсіби қарым-қатынастар немесе мамандық және қызмет тақырыбының аясына Абайдың бірінші қара сөзінің мазмұнын ала отырып, білім алушыларға сұраулы сөйлемдердің қысқа формасын (сұраулық шылаусыз қолданылатын түрін) игертуге болады:

« – Ал, енді қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз?

– **Ел бағу?** Жоқ, елге бағым жоқ.

– **Мал бағу?** Жоқ, баға алмаймын. Балалар өздеріне керегінше өздері бағар.

– **Ғылым бағу?** Жоқ, ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ.

– **Софылық қылып, дін бағу?** Жоқ, ол да болмайды, оған да тыныштық керек.

– **Балаларды бағу?** Жоқ, баға алмаймын. Бағар едім, қалайша бағудың мәнісін де білмеймін, не болсын деп бағам, қай елге қосайын, қай харекетке қосайын?» [2, 5-б.].

Берілген мәтін үзіндісімен таныса отырып, тіл үйренушілер ауыспалы осы/келер шақ, модаль сөздер, күшейткіш шылаулар, тұйық етістік, интонацияға негізделген сұраулы сөйлемдердің сынды тілдік құбылыстардың қолданысын үйренеді.

Бірінші қара сөз жедел өткен шақты үйрету үшін де таптырмас тілдік материал болып табылады. Мысалы: «Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық - әурешілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық; қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал, енді қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын».

Абайдың қара сөздері мәтіннің байласымы мен тұтасым категорияларын құрайтын тілдік бірліктердің шебер байланысына толы. Мықты байласымға негізделген мәтінді оқыған тіл үйренуші мәтін бойынша әр екі сөз сайын қайталанып келетін грамматикалық категорияны оңай игеріп алады. Себебі, берілген мысалда, тіл үйренуші тек көпше

формадағы жедел өткен шақ жұрнағын ғана емес, сол жұрнақпен жұмсалып тұрған қаншама синонимдерді игереді. Жоғарыда мысал ретінде берілген абзацтың өзінде біз «айқас» мәнін білдіретін төрт синоним сөзді («*алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық*») және жедел өткен шақ формасында тұрған 14 лексеманы кездестіреміз. Мұның барлығы тілді кешенді меңгеруге жағымды жағдай туғызатыны сөзсіз.

Адам келбеті тақырыбына жиырма жетінші қара сөздің мына үзіндісін ала отырып, тілімізде жиі кездесетін *хикмет* сөзіне талдау жасауға болар еді: «Әуелі **көзді** көрсін деп беріпті, егер көз жоқ болса, дүниедегі көрікті нәрселердің көркінен қайтып ләззат алар едік? Ол көз өзі нәзіктігінен керегіне қарай ашып, жауып тұруы үшін **қабак** беріпті. Желден, ұшқыннан қаға берсін болуы үшін **кірпік** беріпті. Маңдай теріні көзден қағып тұруға керек болғандығынан, басқа тағы керегі бар қылып **қас** беріпті. **Құлақ** болмаса, не қаңғыр, не дүңгір, дауыс, жақсы үн, күй, ән – ешбірінен ләззаттанып хабар ала алмас едік. **Мұрын** иіс білмесе, дүниеде не тәтті, не қатты не дәмдінің қайсысынан ләззат алар едік? Бұлардың бәрі біздің пайдамыз емес пе?» [2, 49-б.].

Кейде жаңа лексикалық бірліктерді меңгеру үшін тек жаттап қана қою жеткіліксіз болады. Бұл тұрғыдан А1 және А2 дейінгі тіл үйренушілері үшін лексеманы сипаттау әдісін қолданған жөн. Сондықтан жоғарыда берілген мәтіннің мысалы адам келбетіне байланысты атауларды, сын-сипаттарды түсіндірме сөздіктегідей тәсілмен сипаттауға үйретер еді.

Тіл үйрену процесі жалаң мәтінді оқумен шектелмейді. Мәтіндегі әрбір сөздің мәнін, олардың грамматикалық формаларын оқушы игереді. Жаттығулар арқылы пысықтайды. Сондай-ақ олардың мазмұны да әмбебаптығымен ерекшеленуі керек. Мысалы, Абайдың екінші қара сөзі Елтаным тақырыбы бойынша материал ретінде қолданыла алады. Қазақ сөзді оқи отырып, тіл үйренушілер қазақ, сарт, тәжік, ноғай, орыс ұлтына тән жалпылама және айрықшалаушы белгілермен танысады, дұрыс-бұрыстығына көз жеткізеді және әлемдегі басқа да ұлттармен салыстырады, пікірталас ұйымдастырады. Елтаным тақырыбын өткенде тілдік материал ретінде *есімше мен оның анықтауыш қызметінде жұмсалыуына* назар аударуға болады. Мысалы: «Енді қарап тұрсам, сарттың **екпеген** егіні жоқ, **шығармаған** жемісі жоқ, саудагерінің **жүрмеген** жері жоқ, **қылмаған** шеберлігі жоқ» [2, 7-б.].

Қазақ тілі сабақтарын жоспарлауда тақырыптық ұйымдастыру бірінші жүреді немесе тілдік ұйымдастыру бірінші жүреді. Ал қайсысына таңдау беру оқытушының шеберлігіне байланысты болса керек. Егер сабақ жоспары бойынша шартты рай мен бұйрық райдың қолданысынан тұратын әрі қарсылық мағынаны білдіретін «-айын/-ейін + десең» грамматикалық құрылымын игерту үшін Абайдың жиырма екінші қара сөзін алуға болады. Себебі бұл қара сөздегі қысқаша келген 9 абзацтың алтауы дәл осы грамматикалық құрылыммен басталады. Мысалы: «**Мықтыны құрметтейін десең**, жаманшылыққа елдің бәрі мықты, жақсылыққа мықты кісі елде жоқ. **Есті кісіні тауып құрметтейін десең**, әділет, ұят, нысапқа есті кісі елде жоқ. **Ғаріп-қасар бишараны құрметтейін десең**, жатқан түйеге міне алмаса да, ол момындыққа есеп емес. Егер мінерлік жайы болса, бірдемені ептеп ілерлік те жайы бар» [2, 40-б.].

Қазақ тілін меңгергісі келетін оқушылар міндетті түрде мақал-мәтелдермен таныс болуы керек. Оларды оқып, түсініп, өмірлік жағдаяттарда қолдана білуі керек. Осы міндеттердің шешімі Абайдың бір топ қара сөздерінде жатыр. Мысалы, үшінші қара сөзде Абай өзі мысал келтіріп, өзі түсіндірме береді: «Осы күнде қазақ ішінде «кісі білмес, кісі білер» деген мақал шықты. Оның мәнісі: «ісіңнің түзулігінен жетпессің, кісіңнің амалшы, айлалылығынан жетерсің» деген сөз» [2, 11-б.] немесе «Бұрынғы қазақ жайын жақсы білген адамдар айтыпты: «Би екеу болса, дау төртеу болады» деп. Оның мәнісі - тақ болмаса, жұп билер таласып, дау көбейте береді дегенмен айтылған сөз» [2, 12-б.].

Алтыншы қара сөзі түгелдей бір ғана «Өнер алды – бірлік, ырыс алды – тірлік» деген мақалды талдауға арналса, бесінші қара сөз материалдық жағдайға байланысты бір топ

мақалдарды келтіреді және оны қазақ қоғамының түсінігімен байланыстырады. Жиырма тоғызыншы қара сөз тіл үйренушілерді мақалдардың бәріне көзсіз бас ұрмай, оларға сыни тұрғыдан қарай білуге үйретеді. Қазақтардың өмірлік тәжірибесінің тоқсан ауыз түйінін құрайтын мақалдар, мәтелдер және афоризмдер Абайдың отыз жетінші қара сөзінде жинақталған. Бұл қара сөзді сабаққа негізгі материал ретінде ала ма немесе қосымша оқуға бере ме – ол оқытушының еркіне қалдырылады.

Ал, жиырма үшінші қара сөзден алынған үзінді сұраулы сөйлемнің түрлері, жасалу жолдары, антоним сөздер, ауыспалы осы шақ, бұрынғы өткен шақ сынды грамматикалық тақырыптарын игертеді әрі оқытушының ойына қозғау салатын миға шабуыл әдісіне таптырмас материал болар еді: «Енді жұбанышы - жалғыз біз бе, елдің бәрі де сүйтіп-ақ жүр ғой, көпшен көрген ұлы той, көпшен бірге болсақ болады да деген сөзді жұбаныш қылады. Оған құдай тағала айтып па, көптен қалмасаң болады деп. Көпке қаһарым жүрмейді деп. Көпке тұзағым жетпейді деп пе? Ғылым көпке келіп пе? Біреуден тарап па? Хикмет көптен тарай ма? Бірден тарай ма? Көпке қорлық жүрмей ме? Бір үйдің іші түгел ауырса, жеңіл тие ме? Жер білмеген көп адам адасып жүрсе, бір жер білетұғын кісінің керегі жоқ па екен? Көп кісі жолаушының бәрінің аты арығаны жақсы ма? Жоқ, жармысы арыса, жармысының күйлісі жақсы ма? Жұт келсе, елдің бәрінің түгел жұтағаны жақсы ма? Жарым-жартысы аман қалғаны жақсы ма?» [2, 42-б.].

Жетінші қара сөз Отбасылық және қоғамдық қатынастар атты қатысымдық тақырыпқа негіз бола алады. Қара сөздің мазмұны анадан туған баланың екі түрлі мінезбен туатындығын, бала тәрбиесі, бала мінезі болашақта бір адамның тағдырына айналатындығын бағамдай отырып, жас ұрпаққа уағыз айтады. Тіл үйренушілер сәбилердің мінезімен, олардың өзіндік әлемімен танысады, оларды өз әлемдерімен салыстырып шығады.

Он төртінші және он бесінші, он тоғызыншы сөздер өздері арқалайтын зор тәрбиелік мәні арқылы ерекше орын алады. Олай дейтініміз: рухани құндылықтар, мінез түзеу, өмірді жоспарлау сынды мәселелер қазіргі уақытты әр адам үшін өте өзекті. Мысалы: «Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса айында бір, өзіңнен өзің есеп ал!» [2, 32-б.], «Рақымдылық, мейірбандылық, әртүрлі істе адам баласын өз бауырым деп, езіне ойлағандай оларға да болса игі еді демек, бұлар - жүрек ісі. Асықтық та - жүректің ісі. Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды» [2, 29-б.] деген жолдар А2, В1, В2 деңгейлері үшін жеке тұлға және қоғам тақырыбына сай келетіндігін көрсетеді.

Абайдың отыз бірінші және отыз екінші қара сөздерін жоғары оқу орнының білім алушыларына арнап жазылған постулаттар дерсіз. 31-сөздегі естіген нәрсені ұмытпаудың төрт нақты шарты және ақыл мен ғылымды тоздыратын «уайымсыз салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу» сияқты қасиеттер коммуникативтік құзыреттіліктің барлық түрлері (сөйлесім, жазылым, оқылым, тыңдалым) үшін тақырып бола алады. Ал 32-сөздің мәтіні білім жолына талаптанушыларға қажетті 6 кеңестен тұрады. Әрбір кеңес өмірлік тәжірибе қорытындысы ретінде дәйекті түрде жазылған. Мысалы, «Алтыншы - ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез деген сауыты болады. Сол мінез бұзылмасын!» [2, 61-б.], «Адамның көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі. Шала мейір шала байқайды» [2, 59-б.] сынды жолдар әр қазақтың оқуына ғана емес, өмірлік ұстаным ретінде жаттап алуына лайықталып жасалған.

Отыз үшінші қара сөз қазіргі заманғы бизнес бастауларымен байланысып жатыр: Абай ақша табудың жолы ретінде қолөнерді көрсетіп, бұл кәсіпті меңгеру кезінде бойды аулақ ұстауы жөн салатын кеселдерді анықтап береді.

Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту методикасында қазақша сөйлесім дағдыларын ұштауға арналған деңгейлік тақырыптар мен сұрақтар жүйесінен тұратын оқу құралдары әлі дайындалмаған. Бірақ ағылшын тілін оқыту жүйесіне көз салсақ, «Speaking prompt

cards» сынды жинақтар көптеп жасақталған. Олардың негізін өмірдің барлық саласын қамтитын, ойға түрткі салатындай сұрақтар құрайды. Дәл осындай сұрақтардың бір парасын біз Абайдың қырқыншы қара сөзінен таба аламыз. Қара сөздің бас-аяғы оқушыға салмақты ой тастайтын 21 сұрақтан тұрады. Сұрақтардың көтерген жүгі ауыр, контрастқа толы. Сондықтан оларды В2 және С1 деңгейлерінің сөйлесім бөлігі үшін қолдану өте оңтайлы болып табылады.

Қазақстан көп ұлтты қоғам ретінде өзге ұлт өкілдерінің және орыс тілді қазақтардың мемлекеттік тілді игеруіне барынша жағдай жасаумен жылдар бойы айналысып келеді. Бұл мақсатта атқарылған істер де көп, жоспарланған шаралар да біршама. Осы тұрғыдан, мемлекеттік тілді меңгерту, оның методикасын дамытудың жұмыстары әрдайым Абайдан бастау алғаны жөн деп ойлаймыз.

Әдебиеттер:

1. Абай. Қара сөздер. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2015. – 124 бет.
2. Қазақ тілін оқытуға арналған бірүлгі бағдарлама. Астана: Ұлттық тестілеу орталығы, 2016. – 88 бет.

CONCEPT 'AUTUMN' IN ABAI'S POETRY

Тұрсынова Дана

Л.Н. Гумилёв атындағы Еуразия ұлттық университеті

Ғылыми жетекші: PhD докторы, Л.Н.Гумилев ат. ЕҰУ шетел филология кафедрасының доценті Сабитова Леяля Сейтжанарқызы

tursunova.d@bk.ru

Аңдатпа: берілген мақаламыз ұлы Абайдың өлеңіндегі Күз концептісін когнитивтік тұрғыдан саралайды. «Күз» лирикалық өлеңін ағылшын романтик ақыны Перси Шеллидің «Autumn: A Dirge» шығармасымен салыстыру арқылы күз концептісін жіте талдайды. Жұмыста келесі әдістер қолданылды: этимологиялық талдау әдісі, компоненттерді талдау әдісі, контекстологиялық талдау, тұжырымдамалық талдау, салыстырмалы талдау.

Аннотация: в данной статье в когнитивном уровне выявляется понятие осень в стихотворениях великого Абая. Концепт осени анализируется, сравнивая лирическую поэму «Күз» с произведением английского поэта-романтика Перси Шелли «Autumn: A Dirge». В работе были использованы следующие методы: метод этимологического анализа, метод компонентного анализа, контекстный анализ, концептуальный анализ, сравнительный анализ.

Abstract: in this article, the concept of autumn in the poems of the great Abai is revealed at the cognitive level. The concept autumn is analyzed by comparing the lyric poem "Күз" with the work of the English romantic-poet Percy Shelley "Autumn: A Dirge". The following methods were used in the work: method of etymological analysis, method of component analysis, context analysis, conceptual analysis, comparative analysis.

Key words: poet, poem, concept, autumn, layer, nucleus .

Abai, the sage of Kazakh nation, is a romantic poet who was inspired by the beauty of our mother nature. Love for nature is an important feature of romantic poetry, as a source of inspiration. In his short poems, he is very good at creating images of nature, portraits of people, vivid images of internal and external behavior. In any of his poems, one can see the features of the Kazakh land and the Kazakh national character.

Whatever season Abai describes, first of all he gives a true picture. Whichever poem you read, you will see a picture of that time. The beauty of four seasons of nature is described in such a way that no one can argue that there are some flaws or missed things. In his poems, the poet not only gives a picture of nature, but also firmly connects it with human life. These poems on the theme of nature are proves that Abai is a great artist. The main poem of this work is "Күз". The poem reflects that depressive period of life when people, together with rainbow colors of summer, lose all interest in the things around them. In the poem "Күз" the grass dries up, the sun cools down, and the arrival of a sad time is so clear, that you can only imagine a poor village, extremely tired people, in addition, autumn is described as a hard time for a nomadic, semi-nomadic nation with livestock.

The description of nature in connection with the people and their way of life is part of our folklore. But in Kazakh literature, the description of nature as a separate topic, following the example of Western classics, begins with Altynsarin and Abai. Especially, it was Abai, who raised it to the top.

However, every nation has its own picture of the world; they are reflected in the language, its structure, associations, assessments, and also in the content and the structure of basic concepts. The second poem that is taken into consideration is "*Autumn: A Dirge*" by Percy Bysshe Shelley. Percy Shelley is an English poet of the romanticism period. He is well known to use the season autumn as a theme of his poetry because it shows beauty along with a change to death as the leaves fall off the trees and nature makes a shift to prepare for winter. Shelley often suggests that the natural world holds a sublime power over his imagination. Nature also has a creative power over him because he is very inspired by the natural world and what nature is capable of. That is why this work can help us to deeply explore the idea of Abai's autumn. Both poems are melancholic, sometimes sad, however they have several common ground that has to be discovered.

The structure of the concept predetermines the methodology for its analysis. The etymological layer is revealed by the methods of diachronic analysis based on the data of etymological dictionaries; associative layer of concepts is restored by associative experiments in fiction texts; evaluative components are fixed as part of the figurative, conceptual layers of the concept.

The etymological layer. "Autumn is the time when the leaves of the steppe and trees turn yellow and fruits and vegetables ripen, and one of the four seasons that comes after summer." [1, 426]

The etymological layer of the concept autumn is, that autumn is the season, that is preceded by summer, and the season when leaves turn yellow. The nucleus concept typical to contemporary world is mainly warmth and rain. However Abai's nucleus is poorness and coldness.

In modern dictionary entries, the conceptual layer of concepts is represented by the cognitive features "time period", "temperature indicator", "natural phenomena ". When comparing dictionary definitions and interpretations, it was found that in the dictionary definitions there is a reduction in cognitive features that form the conceptual layer of the concept. This is consistent with the statement of I.A. Sternin that psychologically real meaning is much broader and more voluminous than its lexicographical version. [2]

When analyzing the associative-symbolic layer of concepts, the ability to personify and symbolize was revealed. Abai gives life to a grey cloud and wet fog:

«Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан,

Күз болып дымқыл тұман жерді басқан». He uses cloud as the tool that brings sadness. And in contrary, Percy Shelley associates the autumn with the dead year, and gives his personification like this:

“And the Year

On the earth her death-bed, in a shroud of leaves dead,
Is lying.”

They also use imagery and symbolism. «Білмеймін тойғаны ма тоңғаны ма, Жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан, Кемпір-шал құржаң қағып, бала бүрсең, Көңілсіз қара суық қырда жүрсең» are the lines that Abai gives us to imagine that autumn comes and the beautiful light of nature dims, it frowns, becomes covered with clouds and wet fog, and darkens both black and cold animals and people. And the following lines of Shelley’s poem represent the same idea, that autumn is the loss of their summer-warmth beauty, and summer has taken away not only the warmth, but also the good mood; and that autumn is mainly the loss:

“The warm sun is failing, the bleak wind is wailing,
The bare boughs are sighing, the pale flowers are dying...
The chill rain is falling, the nipped worm is crawling,
The rivers are swelling, the thunder is knelling.”

The next literary device is a metaphor. In a «Dictionary of Literary Terms», it is said that “A metaphor is a kind of literary device, based on an association of similarities or analogies. For example, old age can be called as autumn or a late time, because the common feature of these concepts is that something has come to an end.” [3, 434]

There is an extended metaphor in both of the poems, Abai sees autumn as elderly people who have lost their ardor of youth, the color of youth and strength, while Percy Shelley presents it as a process of death.

M. Bazarbayev, analyzing the poem “Autumn” in his study "The novelty of Abai", says: “... Abai, in his own way, not cheap, but artistically and beautifully, gives a picture of a real phenomenon, brings it into human life and connects it with the nature of life. No sound or word that doesn't play and doesn't work. Similes, simulations, metaphors - general means of description are perfect as decorations. It is clear from this that Abai's works are simple, straightforward, without exaggeration, without transmission, but they seem to cause a lot of thought. From the very beginning, Abai avoids using prettification. This is the method of an artist who has completely mastered the captivating power and nobility of the artistic word and completely conquered it.” [4, 100]

The evaluative sign of the concepts of the seasons is manifested in the form of separate emotional-evaluative components containing a positive or a negative characteristic of a particular season. As a result of the analysis of these components, we came to the conclusion that the "autumn" gets in the consciousness of both poets mainly negatively characterized. This is evidenced by the associations of the descriptive layer:

«Жасыл-шөп, бәйшешек жоқ бұрыңғыдай,

Жастар күлмес, жүгірмес бала шулай.

Қайыршы шал-кемірдей түсі кетіп,

Жапырағынан айырылған ағаш, қурай», in Abai’s "Autumn". And as “Come, Month, in your saddest array” in "Autumn: to Dunge".

They also use the color-association (қара суық, сұр бұлт, put on white, black and grey) to emphasize autumn. We may consider grey, again, as a color of melancholy condition and neutral position. However, grey is a transitional color, which gives a belief that although negative events that seem to last forever may take place in life, there will always be a sliver of hope. “From a color psychology perspective, gray is the color of compromise - being neither black nor white, it is the transition between two non-colors. The closer gray gets to black, the more dramatic and mysterious it becomes. The closer it gets to silver or white, the more illuminating and lively it becomes.” [5]

Thus, we are shown that good days are waiting for us in spring or summer, when the time is right. By using nature imagery of autumn with a fixed form, Percy Shelley passes on the message that the cycle of death - something negative - in life is inevitable. The melancholy mood is

amplified through the use of language, but poet ends on a vaguely positive note, thus telling the audience that the hardships will eventually pass.

The were also highlighted national-cultural components. Poets connect autumn with people's life; they show the impact that people may have. Abai accurately described the realities of the life of the Kazakh people, who lived and moved to graze livestock, and described how each season affected the country that had livestock.

«Біреу малма сапсиды, алып иін,
Салбыраңқы тартыпты жыртық киім.
Енесіне иіртіп шуда жібін,

Жас қатындар жыртылған жамайды үйін» are the lines Abai shows us how the life of people changed, that they prepared themselves, their livestock and their home for the winter cold. In addition, Abai gives us a little hint that people's life was not so easy, that they were sewing up clothes and even materials that were the parts of the house-construction, in order to reuse them. We can also be shown of our cultural peculiarity that the change of season is connected with the change of a living place:

«Күзей тозған, оты жоқ елдің маңы,

Тұман болар, жел соқса, шаң-тозаңы.» Twelve months a year - spring, summer, autumn, winter, Kazakhs move at different times of the year, depending on the state of their farms and livestock. The nomads named their settlements according to the seasons: kokteu, jailau, kuzeu and kystau.

Of course, Abai is a poet of his time. His works are a chronicle of that time. They vividly and fully reflect the life of the Kazakh community of that time with all its features, with its own characteristic reliefs, original colors and patterns. He worries about what hardships may await his people in the fall; he loves and condescends, but at the same time criticizes them:

«От жақпаған үйінің сұры қашып,
Бістан қорыққан қазақтың құрысын заңы.»

And in Shelley's poem autumn is a fitting background for vision of political and social revolution because it can have such a drastic change on the Earth's physical appearance. Shelley's individual push to show the power of nature is different from other poets by the way he conveys the natural world to the reader. He asks autumn, the nature questions, and suggests him the things to do.

Overall, it may be said that language and a way of thinking are interconnected, since the language reflects those features of extra-linguistic reality that seem relevant to the carriers of the culture using this language; mastering the language, the native speaker begins to see the world from the angle suggested by his native language, and gets along with the conceptualization of the world, characteristic of the respective culture. In this sense, words that verbalize lingua-specific concepts simultaneously "reflect" and "form" the way of thinking and the cultural space of native speakers.

And the concept of Abai's autumn is described as the following, the nucleus is poorness and coldness. It has several layers as etymological layer, associative-symbolic layer, the evaluative layer, national-cultural components layer. Etymological layer is the season proceeded by summer, and the season when leaves turn yellow. Associative-symbolic layer has the following concepts: grey clouds, wet fog, the stealer of summer's warmth, uncertainty. The evaluative layer is rather neutral, it is associated with grey color, and this grey color gives us a hope, but it is also negative, since it is associated with elderly people, as old and exhausted. National-cultural components layer is highly connected with our nation and the way they lived at that time. It is the time when nomads move to kuzeu to graze livestock, the time when people start heating houses, the time of sewing up clothes and getting ready for the winter. There were found different (metaphor, imagery, symbolism, epithet, personification) literary devices, that shows us the wealth of Abai's language.

In the national cultural space of each nation, there are many concepts that reflect a vivid national specificity. Often such concepts are difficult or even impossible to convey in another language - this is a sure proof of their national specificity, mental uniqueness. Many of these concepts affect the perception of reality, understanding of the phenomena and events that occur and determine the national characteristics of the communicative behavior of the people. However, we tried to connect Abai's world to other romanticism poet Percy Shelley, tried to illustrate some common ground in two poems, and made one more attempt to keep Abai and his beautiful and rich world in our hearts and mind forever.

References

1. [Қ.Күдерінова, О.Жұбаева, М.Жолшаева және т.б. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 8-том. – К – Қ. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. - 744 б.]
2. [http://sterninia.ru/files/757/4_Izbrannye_nauchnye_publicacii/Psiholingvistika/Psiholingvisticheskoe_znachenie_slova_i_ego_opisanie_2011.pdf]
3. [Петровский М. Метафора // Словарь литературных терминов: В 2 т. Т.1.– Л.: Изд-во Л. Д. Френкель, 1925. – 748 с.]
4. [М.Базарбаев. Өлең–сөздің патшасы, сөз сарасы. – Алматы : Жазушы, 1973. – 256 б.]
5. [<https://www.empower-yourself-with-color-psychology.com/color-gray.html>]

ДУЛАТ ПЕН АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ҮНДЕСТІК

Усенова Балнур Еркінқызы

*ТАРАЗ ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ГУМАНИТАРЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ СТУДЕНТІ,
ТАРАЗ ҚАЛАСЫ, ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
auditor.59@mail.ru*

Ғылыми жетекші: Пертаева Эльмира Құлибайқызы- ф. з.к., доцент.

АНДАТПА. Мақалада Дулат пен Абай өлеңдеріндегі үндестігі тақырыптық, идеялық, мазмұндық тұрғыдан талданып, Дулат пен Абай өлеңдеріндегі дәстүр жалғастығы нақтылы мысалдармен дәлелденген. XIX ғасырдың ірі тұлғалары Дулат пен Абайдың қазақ әдебиеттану ғылымында алатын орны көрсетілген.

Кілтті сөздер: әдеби сарын, дәстүр жалғастығы, зар заман.

АННОТАЦИЯ. В данной статье рассматриваются гармонии в творчестве Дулата и Абая, проанализированы с точки зрения тематики, идеи и содержания. Преемственность Дулата и Абая доказано в конкретных примерах их творчества. Значительную роль играют имена Дулата и Абая в казахском литературоведении XIX века.

Ключевые слова: литературное направление, гармония, скорбная поэзия.

ABSTRACT. This article considers the harmony in the works of Dulat and Abay , analyzes in terms of themes, ideas and content. The continuity of Dulat and Abay proven in specific examples of their creativity. A significant role is played by the names Dulat and Abay in the Kazakh literature of the XIX century.

Key words: literary movement, harmony, mournful poetry.

Кемеңгер Абай өзіне дәуір артқан, тарих жүктеген міндетін ұлан-ғайыр кеңдігін де, мән-маңызын да мейлінше терең ұққан. Абайдың өмір сүрген ортасы, ақындық айналасы, батыс пен шығыс әдебиетінің ойшылдарына қатысты мәселелердің көпшілігінің басы ашылып, дәлелденіп жатыр. Біз Абайды шығыстың, әсіресе, орыстың классикалық әдебиетінің творчестволық тәжірибесі мен реалистік принциптерінен тағылым ала отырып, бүкіл әлемдік поэзияның деңгейіне көтерілді. Сөйтіп ол туған халқының мәдени тарихында тұтас дәуір құрады деп келдік. Ақынның алдында кімдер тұр деген сұраққа жауапты алыстан іздедік. Олар батыстың Гете Байрон, Пушкин, Лермонтовтары мен шығыстың Фердоуси, Науаи, Шамси және тағы басқалары. Әлем әдебиеті классиктерінің қатарындағы ақынның батыс пен шығыс әдебиетін жете меңгеруі логикалық заңдылық. Ал оған топырағынан әсер еткен ақындар болмады деу үлкен қате пікір. Абайға ең бірінші әсер еткен жыраулар поэзиясы. Ал жыраулықтан ақындыққа өткен дәуірден мысалға алатын болсақ, өзінен бір буын бұрын өмір сүрген Дулат, Шортанбай, Мұраттардың отты жырлары. Әсіресе, Дулат Бабатайұлының айшықты жырлары деп айтуымызға болады. Себебі, Мұхтар Әуезов «Абай жолы» роман-эпопеясының алғашқы нұсқасы «Абай жолы» романында Дулат деп беріп, оны Абайға ақылшы аға ретінде әдемі суреттеген. Оны көркем шығарма дейін десек, М.Әуезов өз сөзінде: «Абай өмірі мен «Абай» романының айырмашылығы жоқ. Романдағы адам, жер, су, уақиға бәрі дәлме-дәл. Сөйтіп, роман шын тарихшыға қосымша. Шын тарих – тарихи романға қосымша беріп отырады» [1, б.14]. Бұның өзі біздің сүйенген негізіміздің бір дәлелі. Дулат пен Абай жайлы сөз қозғағанда, біздің келіп тірелетін жеріміз Абайдың «Біреудің кісісі өлсе, қаралы–ол» деген өлеңіндегі:

Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау, Өлеңі
бірі – жамау, бірі – құрау. Өттең, дүние-ай, сөз
таныр кісі болса, Кемшілігі әр жерде-ақ көрініп
тұр-ау! – [2, б.66]

деген тіркестер. Осыны негізге алған кейбір ғалымдар Дулатты Абайға маңайлатқысы келмейді. Бұл сауалға сыншы Т.Шапай былай деп жауап береді: «Абай – Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырауды бекерге ауызға алмайды. Бұлар – сарай ақындары емес. Абай жек көретін, ел ақтап өлең айтқан, сөз қадірін кетірген қатардағы өлеңшілер емес. Бұлар күмәніңіз болмасын – Абай үшін, өзінің алдында өткен қазақ ақындарының ішіндегі ең қадірлі есімдер. Бұқар, Дулат, Шортанбайды – «мансұқтау» – таза эстетикалық тұрғыдағы «терістеу». Бұл айталық, Шортанбай, Дулат шығармаларының әлеуметтік сипаттарын, өзіндік шындығы мен әсемдігін жоққа шығару емес. Жаңа поэтиканың туғанын жариялау. Осы фактіні жұрт санасына сіңіру үшін нақ солардың беделдері қажет болды деп түсіну керек» [3, б.153].

Әрине, Абай – сыншы. Ол тек жекелеген ақындарды ғана емес, бүкіл қоғамды сынайды. Қазақ әдебиетіне жаңаша жол салып, рухани төңкеріс жасаған Абай өзінің алдындағы ақындарға былай сын айтуы заңдылық. Осы арада басын ашып айта кетер бір мәселе, Абай өзінен бұрын өмір сүрген ірі ақындардың өлеңдерінің «бірі – жамау, бірі – құрау» дегенде, осы күнгі кейбір зерттеушілер айтып жүргеніндей оларды жоққа шығарудан аулақ. Бұл бар болғаны кімге болсын, неге болсын сын көзімен қарайтын, өлеңді «сөз патшасы» деп түсінген Абайдың, сол патша сөздің мәртебесі төмендемей, бөгде сөзбен арасы былғанбай, саф тазалығын сақтауын қалаған қатал сыншылдықтан туған талғампаздық талабы, әр өлеңнің «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп, жұп-жұмыр тегіс келсін айналасы» деген ақындық тілегі. Абай бұл ақындардың қай-қайсысын да жоғары бағалаған, солардан үйренген. Салыстырып көріңіз, сөз сенімділігі үшін мысал келтірілік:

Дулат ақынның:
Мөңіреп жұртқа ой қайтты,
Бұзауы өлген сиырдай [4, б.105]
немесе Саудагер сарттай
қайтты өмір,

Құмар ойнап ұтылған [4, б.105]
сияқты образға толы тіркестерін Абайдың:
Адасқан күшік секілді,
Ұлып жұртқа қайтқан ой [2, б.72]

деген өлең жолдарынан ажырата алмаймыз. Абай Дулат тапқан ойдың жалғаушысы, дамытушысы іспетті. Дулаттан бір бұл ғана емес, осы тәріздес бірнеше ой алып, оны өз шығармасында өзгеше өң беріп, құлпырта пайдаланып жатса, Абай ондай ақынды қайтіп жоққа шығармақ.

Дулат:
Жыршының аты жыршы ма,
Әркімнен өлең жаттаса.
Сөз – жібек жіп, жыр – кесте,
Айшығы айқын көрінбес,
Өрнексіз қылып баптаса ...[4, б.72]
десе, Абай:

Өлең –сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы – [2, б.63]

деген талап қояды. Бірақ «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиген» сөз патшасын қалың жұртшылық түгел қабылдап жатыр ма? Абайдың:

Айтушы мен тыңдаушы көбі надан,
Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы [2, б.63]
деп зар илегені және белгілі.
Кім жалғыз, бұл жалғанда – есті жалғыз,
Мұңдасар болмаған соң бір сыңары.
Жалтаңдап жалғыз Абай өткен жоқ па ?
Қазақтан табылды ма соның нары ?
Өлеңімен жұбатты өзін-өзі,
Еңбегі еш, іші беріш, жүзі сары.
Сөзін ұғып, ақылын алмаған соң,
Патша қойса, не керек қазақ шары – [5, б.130]

деп Шәкәрім айтқандай, ұлы Абай «сөзімді айналама жеткізе алмадым, ұғып тындар адам аз» деп күніренсе, осы ойды Дулаттан да көреміз. Ол бірде:

Бәрі тегін, жер тезек,
Қайсысын таңдап алайын,
Асыл сөзден бұл кетті... [4, б.106]

дей келіп, сол асыл сөзді айтатын да, тындайтын да кісі жоқ ылғи «қылығың, қылжақ туысқан, қырт пен мылжың ағайын десе, тағы бірде:

Ел құлағы саңырау,
Кімге айтамын сөзімді...
Бәрін айт та, бірін айт,
Ұғынар мұны ел қайда? – [4, б.109]

деп заман жайын толғап, ел билеген ұлықтар мен қадірі асқан жақсыларды сынап, «қармайтұғын талы қалмай, тереңге сүңгіген елі» туралы «түнде ұйқы бермеген көзінен төккен арманын айтады. Бұл Дулат пен Абайдың ортақ зары, заманы, ортасы тудырған шындық үні.

Сонымен қатар Дулат пен Абайдың бір-бірімен ұштаса, ұласып жатқан көзқарастары – Дулаттың «Май, май дейсің, май дейсің», «Қымыз құмар, сор құмар», Абайдың «Аш қарын жұбана ма майлы ас жемей», «Осы қымыз қазаққа» атты өлеңдерінде өрнектелген. Екі ақынның да шүйлігетіні – ет пен **қымыз**. Нақтылай түссек, ас пен сусынға деген шектен

шыққан құмарлық. Бұл да – дәстүрді бұзушылықтың, дағдыдан безушіліктің бір батыл амалы, сонымен бірге дастархандағы дәмнің қанау құралына айналғандығына қарсылық. Өйткені телміріп, тентіреп ел адақтаған кедей атаулы **асы барға** тәуелді күй кешті. Керек кезінде оның қолшоқпары, тіпті малайы болуға дайын тұрды. Дулат:

Қымызы бар құтыртса,
Соқтығасың әркімге,
Қарамай қара, ағына–[4, б.109]

десе, Абай:

Бір жілік пен бір аяқ қымыз берген,
Дереу сені жұмсайды бір жұмысқа –[2, б.37]

дейді. Әрине мұның аяғы мәлім. Сонда не істеген абзал?

Дулат ақын:

Бар болса қолда айраның,
Ірімшік, құрт, қаймағың.
Қанағат қылсаң болмай ма,
Көксемей-ақ қымыз, ет?! [4, б.110]

десе, Абайдың ұсынатын ақылы:

Қызылшыл семіз, жаз–қымыз,
Бір үлкен борыш басында.
Жуасты мін де, айран іш,
Жоқ немеге шатылма [2, б.146].

Дулаттың мына өлеңдерінің негізгі нысаналы мақсаты – «ар сатып («ар сату» тіркесі Абайға да ауысқан), қымыз ішкенше», яғни тентектік жолына түскенше, қазақтың «адам деген атақты» (Абай: «Адам деген даңқым бар») ақтайтын талапқа ұмтылуын тілеу. Ал Абайдың Дулаттан дамытылған жаңағы жырларында ет пен қымыз мәселесі ақынның еңбек туралы концепциясымен (Жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып кел, // «Малың болса, сыйламай тұра алмас ел»; «Тәуекелсіз, талапсыз мал табылмас»), **ұрлық** («Жылқыны аңдып ұры жүр// Әр төбенің тасында»; Құлық, сұмдық, ұрлықпен мал жиылмас»), **мақтан** («Қымыз, семіз дегенің //Бір мақтан ғой жасырма. //Мақтан кума, керек қу, //Ойсыздарға қосылма») жайындағы жан-жақты таным түсініктерімен тығыз топталып, керемет кіріктірілген. Абайдың тағы бір тосын тұжырымы – **жылқыдан қойды жоғары қоюы**: «Ой көзімен қарасаң, Қойдан жылқы асыл ма? Біз білетін «ой – қой, // Күзетке оңай шошынба!». (Қойында – ақша, қолда қой, // Күзетке оңай шошынба!)). Әлбетте, «Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақтың» авторы жылқы тәрізді жануардың ұлт ұғымындағы кие, кепіетін терістеуден тысқары; тыңнан жаралған тұрмыстың «шаруа жию» (Дулат) «шаруа ойлау» (Абай) талаптары нақты өлеңнің мазмұн-міндетіне қарай оны солай сөйлеткен.

Дулат берекесіз елдің бектері «Тек дейтұғын тегі жоқ» – деп мінездесе, Абай Күлембай болысқа: «Ел билеген адам жоқ, Ата менен бабаңда» – деп, **оның** бітімінің болымсыздығын **бетіне** салық **қылып** басады. Мұндай сүйкімсіз, сұрықсыз **майдаланудың** сықпыты төмендегі тармақтарға сыйғызылған:

Бас-басына би болған өңкей қиқым,
Мінеки, бұзған жоқ па елдің сиқын? [2, б.35].
Сондай-ақ, Дулат тұстасы Жанақ ақынның Рүстем төреге қаратылып айтылған:
Үй күшіктей отыңның басында үріп,
Аш қасқырдай нашарды жейсің жығып.
Сырт жау келсе, кетесің шиге бұғып... [6, б.154]

деген тың, теңеулі тіркестері де әуелі Дулат тарапынан дамытылды. Бұл жөнінде ғалым Қ.Өмірәлиев өз **пікірінде** ««Аяғөз» деген өлеңінде Дулат ел атқамінерлерінің тағы бір картинасын жасайды. «Би, старшын мойнына жезден қарғы тағынды», – деп олардың

патшадан алған, мақтан көрген мансабы белгісін (шенін) ит мойнындағы «қарғыға» балайды да, артынша:

Төсек жанды мырзалар,
Ала баспақ байланып.
Үй күшіктей үреді,
Отының басын айналып, -
дейді. Осы өлең Абайдың:
Сөз теңеусіз,
Бас пен аяқ бір қысап,
Ұрысса орыс,
Елге болыс,
Үйдегі үрген итке ұқсап, –

дегеніне көп ұқсас» [7, б.162] – деп тұжырым жасайды. Расында да, екі өлеңнің құрылысы екі түрлі болғанымен, идеясы, тақырыбы, мазмұны өте ұқсас, сарындас екені көрініп тұр. Екі ақынның ел ішіндегі кертартпалықты, алауыздықты сынауға келгенде бірінің ойын бірі жалғап отырған сияқты болады. Халық қанаушылары саналатын би-шонжарлардың ұнамсыз қылықтарын ащы әжуалап, әшкерелеп, қаймықпай айту жағынан да өзара қанаттасып, жайғасып жатады.

Заман шындығы – Дулат пен Абай поэзиясының басты тақырыбы. Дулат ел әкімдерінің озбырлығын, сорақы істерінің көріністерін жырлап, образдар жасау арқылы қазақ поэзиясына жаңа үрдіс әкелді. Мәселен, Дулат:

Жатып ішер жалмауыз,
Борсық тұмсық қанды ауыз.
Ұлық қылған құдай-ау,
Қазақтан шыққан кәпірді, – [4, б.102]

дейді. Бұдан ұлықтардың шектен шыққан топастығына деген ашыныс ақынның жанына аяздай батқанын осыдан көруге болады. Өз заманының атқамінер арамзаларының Дулаттың күйін кешкен Абай да «Бөтен елде бар болса» деген өленінде:

Біреуге өктем іс қылса,
Өз күшім деп ойлайды.
Егер күші жүрмесе,
Бағанағы жақсының,
Қылғаны деп қоймайды, – [2, б.60]

деп ащы әжуамен әшкерелейді. Ондай «көрсеқызар жалмауыздар» сол кездегі қоғамның іріп-шіріген жақтарына одан әрмен май құйып, адымын аштырмай ақсатуға тырысқан.

Қорыта айтқанда, Дулат пен Абайдың отты жырлары мен отты өлеңдерінен момын халықты бостандыққа үндеген, жақсы қасиеттерге жетелеген жалынды жігер танылып тұрады. Сол заманның жағымсыз жақтарын қатал сынға алған Дулаттың да, Абайдың да айтып кеткен пәлсапалық терең пайымдары қазіргі біздің қоғам үшін ауадай қажет мәселелер.

Әдебиеттер:

1. Қанапияұлы Ә. «Абайтану курстары». М.Әуезовтің ҚазМҰУ-де оқыған лекцияларынан //Қазақ тілі мен әдебиеті. –1993. –№7- 9. –12-14 =б.
2. Құнанбаев А. Екі томдық шығармалар жинағы. Т.1. –Алматы: Жазушы, 1986. –304 б.
3. Шапай Т. Анық Абай //Жұлдыз. –1999. –№2. –153-157 бб.
4. Бабатайұлы Д. Замана сазы: Өлеңдер мен дастандар /Құраст., баспаға әзірлеген Қ.Өмірәлиев. –Алматы: Жазушы, 1991. –160б.
5. Құдайбердиев Ш. (Өлеңдер, дастандар, қарасөздер). –Алматы: Жазушы, 1988. –561 б.

6. Ай, заман-ай, заман-ай... (Бес ғасыр жырлайды) II томдық /Құраст., М.Мағауин., М.Байділдаев. –Алматы: Қазақ ССР баспасөз жөніндегі Мемлекеттік Комитеті бас редакциясы. –РББ. 1991. –Т. 1. –384 б.

7. Өмірәлиев Қ. Қазақ поэзиясының жанры мен стилі. –Алматы: Ғылым, 1983. –240 б.

АБАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ

Утегенова Ә.Т.

Ғылыми жетекшісі: Кәрібаева А.Ө. ф.ғ.к. доцент ТИГУ

Түйіндеме: Бұл мақалада Абай Құнанбайұлы шығармаларында кездесетін құқықтану, спорт және әдебиеттану терминдері қарастырылады.

Резюме: В данной статье рассматриваются и анализируются образцы терминов юриспруденции, спорта и литературоведения, встречающихся в произведениях Абая Кунанбаева.

Resume: this article examines and analyzes examples of terms of law, sports, and literary studies found in the works of Abay Kunanbayev.

Тіл – мәдениеттің ең басты құралы. Халықтың тілінде сол мәдениеттің ізі сақталады. Тіл шындығында да тарихи, заңды құжат болып табылады. Сондықтан, тіл бізге халықтың өткен тарихын, қазіргі өмірі мен келешегін көрсете алады. Өткен тарих пен рухани мәдениеттің әрбір ұсақ нәрсесіне дейін назар аударып, көңіл бөлу – барлық өркениетті елдердің ардақ тұтар игі дәстүрі.

Өркениетті мемлекеттерде ұлттық тілді дамытуға мүдделі тіл саясатының маңызды саласының бірі – терминология проблемасына үлкен мән берілуде. Ал ғылым тілінің өзегі терминдер екені баршамызға аян. Біздің мақсатымыз Абай шығармаларындағы кездесетін терминдердің қазіргі заман талабына сай қолданылуын, олардың өміршендігін, рухани жаңғыру заманында қоғамнан өз орнын табуын көпшілік қауымға паш еткіміз келеді. Мәселен, Абайдың шығармалары мен қара сөздерін оқи отырып, көптеген заң терминдерінің Абай заманында қолданылғанын, қазақ терминологиясында сол кезеңде қалыптасқанын айқындадық. Мысалы, Ұлық алдында жұмысты болу, бір ғана ұлықтың өзі емес, сол кездің көптеген адвокат, тілмаш сияқтыларымен де кездесуі керек болды [1,22]. Соның барлығымен араласу көп нәрсеге көзін қандырып, Абайға заң, зәкүн дегендерді білдірсе керек [1,23]. Мұндағы «адвокат» қазіргі «адвокат» термині, «тілмаш» қазіргі «аудармашы», «заң», «зәкүн» - орыс тілінің «закон» термині сол замандарда қолданылған. Мысалы:

Қыр тартысын ұлық пен закон шеңберіне қай жағынан әкеп сыйғызуға болады? Ұлықпен қалай арбасуға болады? Осының бәрі Абайдың түгел ұғынып, толық білуіне қажет нәрселер сияқты көрінеді.

Мәселен, бұл сөйлемдердегі заң, зәкүн, закон сөздері бір ғана мағынаны білдіретін қазақ тіліндегі қазіргі таңда қолданып жүрген «заң» термині, оны патшалы Ресей кезеңінде қазақ халқы өз тіліне «зәкүн» деп аударып сөйлеген. Абай да аз ғана орысша білімімен «закон» сөзін де «зәкүн» деп те қолданған. Абай өзінің ойшыл, жүйрік, сыншы ақылымен енді бұрынғыға қанағат етпей, ілгері қарай дамуды, жаңа азық нәр табуды талап етеді.

Арыз үшін, ұлық үшін емес, білім-тәлім, тәрбие үшін білімді болуды көксейді. Білсем, жетсем деген зор тілек пайда болады. Бұл үшін оқу, зерттеу, іздену керек. Сөйтіп білімге деген ізденушілік 27-28 жасынан басталады [1,23].

Мұндағы «арыз» сөзі көбінесе құқық қорғау орындарында көбірек қолданылатын «арыз», «шағым арыз», «талап арыз» сияқты терминологиялық тіркестермен соңғы кезде көбірек қоғамда қолданылып жүрген заң терминдері болып табылады.

Сол кездері ел арасында өздері паракор, өздері қолдарына ұры ұстағыш, мөр басқыш, приговор бергіш, би, старшын ел басылары да сансыз көп бола-

тын [1,23]. Бұл мысалдағы «парақор», «ұры ұстағыш», «мөр басқыш», «приговор бергіш» деген терминдер Абай заманында қолданылған қылмыстық істе көбірек қолданылатын заң терминдері.

Сондай-ақ, сол замандарда «пара», «жемтікес» деген де терминдер қолданылған. Олардың түпкілікті мағынасы «жемтікес» қазіргі «сыбайлас» деген мағынаны береді. Мысалы: Ұлықпенен жемтікес болып, парамен «ақты» қара, «қараны» ақ дегізе алатын айлакерлер де мол еді. Сөйтіп, ол күндердің арыз тартыстарын тексергенде кім кінәлі, кім ақтан күйген екенін айыру тіпті қиын болатын. Көбінесе, кінәлі жаза шекпей, кінәсіз ақтай күйетін қалдарда аса көп еді. Бірақ сол зәрді іше жүре, әділетсізді, қиянатты таныды. Өз ортасы ел қамы емес, ел сорына біткен жуандар ортасы екенін таныды [1, 24] Бұл мысалдардағы «кінәлі, кінәсіз», «жаза», «ақтан күйю», деген сияқты бірнеше заң терминдерін кездестіруімізге болады.

Солардан бас қорғау ретінде, жаңа бір жағынан жаманын жазалаймын, жөнге саламын деген талаппен Абай алысатын болды. Осы жолда Абай 12 үлкен іспен тергеліп, Семей қаласынан 3-4 айға шейін шыға алмай жатады. Бірақ жұмыс саны көп болып, тергеуден тергеу болса да Абай бірде – біріне жығылмай, ағарып, аман шығады. Бұл мысалдардағы «қорғау, бас қорғау», «іс», «тергеліп», «тергеуден, тергеу», «ағару» - «ақталу» деген ұғымда айтылған сөздер мен құқықтық терминдер болып табылады.

Сондай –ақ Абай шығармаларында көптеген құқық терминдерімен қатар спорт терминдері де кездеседі. Мәселен, Ел билейтін кісілікпен «сол кісілік» жолындағы партия майданы, бас балуанға Абайдың өзін жығып шығарады. Бұл жолда алғашқы жекеленіп шығу жаңағы 132 тергеуден басталса керек. Сол тергеулердің тұсында Абай ұлық атаулының талайын көріп, барлығымен де, әлденеше халде кездескен болады. Мұндағы «бас балуан», «жығып шығару», «жекеленіп шығу», «кездесу» сияқты терминдердің заң терминдерінің орнына қолданғанын байқадық.

Сонымен қатар әкесі Құнанбай да жас күндері елдің ол кездегі дағдысы бойынша: батырлық, жорықшылық сияқты істерге көбірек ауған. Өзі құрбы жас жігіттердің ішінде ер, мықты найзагер болып та саналған. Сол кездегі атқа мінерлер аузындағы аңызға қарағанда, Құнанбай: «Қарадан хан болған» деп аталады [1,6]. Бұл келтірілген мысалдардағы «батырлық», «жорықшылық», «атқа мінер», «найзагер» сияқты сол кезеңнің ұлттық спорт терминдерінің бірі.

Өскембай өліп, соған Құнанбай Көкшетауға барып, ас бергенде:

«Атың шыққан Үрімнің қақпасындай,

Айтқан сөзің кілемнің тақтасындай,

Кешегі өтіп кеткен би Өсекем

Алтынын тастап кет ат басындай,

Үш жүзді жиып ас бердің,

Келістіріп сәйкесін,

Арғынның өзің биледің,

Алшысы мен тәйкесін, - деп дәріптейді.

Мұндағы «алшысы», «тәйкесі» деп отырған термин сөздер қазақтың ұлттық ойындарының бірі «асық» ойынының терминдері болып табылады. Асық ойынында кездесетін, алшы термині бұл адамға тілек тілейтін термин ретін де мақал, нақыл сөз

ретінде де халық тілінде қалыптасты. Мәселен, «оның асығы алшысынан түсті», «асығың алшы түссін» деген тілектер айтылады. Тілімізде «тәйке», «бүк», «шік» т.б. басқа да терминдер қолданылады.

Ақын Абай ол кездері қазақтың барлық басқа ақындарының үлгісімен ауызша айтатын, соған машықтанған ақын болады. Тегінде ақын емес кісі, бұрын ақын аты бар жүйріктермен, өлеңмен айтыспайды [1,17]. Мұндағы «машықтанған», «жүйріктермен» деген терминдер спорт терминдері болып есептеледі, мұны ақын өз шығармасында осылайша ұқсату арқылы қолданған. Негізінде машық, машықтану, машықтанған, жүйрік, жүйріктер т.б. қазіргі кезде спорт терминдері болып есептеледі.

Ақын шығармаларында ғылымның қай саласынан болса да термин сөздер молынан ұшырасады. Мәселен, ақын шығармаларында кездесетін әдебиет терминдері де бар. Шешендік айтыстың қатарында, ақындық айтыстың ілесе жүргенін сездіреді. Ол тіпті жазушы ақын болған кезінде, бертін келе де талай ұсақ өлеңін осылайша қолма-қол суырып сала айтатын. Мысалы «Көкпайға», «Қыздарға», «Қара қатынға», «Масақпайға» деген сияқты толып жатқан эпиграмма, әзіл өлеңдері жазушы Абай емес, фолклор көлеміндегі Дулат, Шөже сияқты ақын боп жүрген бір кездерін, әсіресе жастық кездерін ақын осылайша танытады.

Бұл мәтін қатарында кездесетін «шешендік айтыс», «ақындық айтыс», «жазушы ақын», «суырып салма», «эпиграмма», «әзіл өлеңдері», «фолклор» деген терминдер қазіргі таңда әдебиет терминдері ретінде қолданыста бар. Термин дегеннің араласпайтын жері жоқ дегенге әбден сенуге болады.

Өйткені Абай заманында оқыған адамның өзі аз әрі мектеп деген атымен жоқ. Болса тек медреседе не молда да діни хат танитын жағдайға жеткен кезең болатын. Сондай кезеңнің ішінен өзінің ақыл ойлылығымен, білімге деген құштарлығымен суырылып шығып, алдын молдадан арабша хат танып, одан татар халқының медресесінде мұсылманша білім алып, сүргінде жүрген орыс ғалымдарымен, ақындарымен, зерттеушілерімен таныса жүріп, орысша білім алған Абай шығармаларын оқи отырып, оның әлі де зерттелмеген дүниелерінің барын байқадық. Абайдың ақындық әлемі бір төбе болса, оның қазақтың терминологиясына қосқан үлесі өз алдына бір жетістік деп ойлаймыз. Өйткені, қазіргі таңда қолданылып жүрген терминдердің көпшілігі Абай қаламынан туындаған терминдер деп танымыз. Абай қазақ әдеби тілінің негізін қалаушы болса, ол қазақ терминологиясына да өзіндік үлес қосқан. Біздің таптырмас асыл қазынамыздың бірі - қазақ тілінің сарқылмас байлығы, қазақ терминологиясы болса, оған Абай Құнанбаевтың да қосқан мол үлесі бар деп ойлаймыз.

Әдебиеттер:

1. Abai (Ibrahim) Qunanbaiuly syqarmalagy –Alma- Ata,-1940, 6-17-22-23 бб.
2. Кәрібаева Ә.Ө. Төлеген шығармаларының лексикасы. -Алматы, -2019.
3. Кәрібаева Ә.Ө. Көркем шығарманың тілі. –Тараз, 2010.

«АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАНЫНЫҢ ОНОМАСТИКАЛЫҚ КЕНЕП ПРИЗМАСЫ АРҚЫЛЫ ҚАЗАҚ ӘЛЕМІНІҢ ҚҰНДЫЛЫҚ БЕЙНЕСІ

Шағатаева Аружан

Л.Н. Гумилёв атындағы Еуразия ұлттық университеті

Ғылыми жетекші: PhD докторы, Л.Н.Гумилев ат. ЕҰУ шетел филология кафедрасының доценті Сабитова Лейля Сейтжапаровна

shagatayeva.a@gmail.com

Аннотация: Бұл мақала ұлы Абай шығармашылығын зерттеу және «Абай Жолы» романының ономастикалық ерекшеліктерін талдау арқылы қазақ жұртының құндылық бейнесін саралайды. Сонымен қоса, «Абай Жолы» романындағы кейіпкерлер бейнесін талдайды.

Жұмыста келесі әдістер қолданылды: этимологиялық талдау әдісі, компоненттерді талдау әдісі, контекстологиялық талдау, тұжырымдамалық талдау, салыстырмалы талдау.

Кілт сөздер: ақын, құндылық, ономастика, кейіпкер бейнесі, Абай ілімі.

«Абай Жолы» романы тек қана қазақ халқының емес, күллі әлемнің баға жетпес байлығы. Мұхтар Әуезов өзінің жазған төрт том еңбегімен дүние жүзіне, отандастарына, тіпті қазақ бауырларымызға қазақ дегеннің кім екенін танытты. Қазақ халқының ұлылығын, тарихын, рухани құндылықтарын, өмірге деген көзқарасын жан-жақты ашып, асқан шеберлікпен жеткізе білді. Бұл керемет шығарманың адамзат үшін рухани тәрбиелік мәні зор.

Төрт томдық еңбекте 192 кейіпкер болса, 192 түрлі есім бар. Осы есімдерді зерттеу ономастика ғылымының міндеті. Жалпы ономастика ғылымы әдебиетте маңызды роль атқарады. Ойланып қарасақ, кейіпкерлер бейнесін және олардың онтогонист немесе протогонист екендігін есімдеріне байланысты болжауға болады. Әдеби ономастика белгілі бір кезеңнің айқын көрінісі. Шығармашылық жұмыстың кейіпкер есімдеріне назар аударып отырып, сол кездегі заманның қандай болғанын, яғни халықтың көзқарасын, құндылықтарын байқауға болады. Мысалы, «Абай Жолы» романындағы Ұлжан, Біржан, Еркежан, Тоғжан, Құтжан, Мұхамеджан секілді есімдер, сол кезеңде адамзат жан дүниесі өте құнды саналғанын аңғартады.

XXI ғасырдағы ұлт санасының ілгерілеуі мен дамуына оң бағыт бере алатын рухани күш ретінде Абай Құнанбаев шығармашылығының жалпы идеясы соның ішінде «толық адам» ілімі танылып отыр.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан» мақаласының «Ұлттық болмыстың үлгісі» бөлімінде,

«Адамның өзін-өзі тануы және үнемі дамып отыруы, ғылымға, білімге басымдық беруі – кемелдіктің көрінісі. Интеллектуалды ұлт дегеніміз де – осы. Осыған орай, Абай сөзі ұрпақтың бағыт алатын темірқазығына айналуы қажет» [1]– деп беріледі.

Бұл бастама – біздің бүгінгі қоғамның ұстанымы, не ұрпақ тәрбиесіндегі идеологиялық негіздің қайнар көзіне айналса, алдымен ұрпақ үндестігі мен уақыт сабақтастығы арасындағы рухани байланысты нығайтып, ұлт тұтастығын жұмырландыра түсері хақ.

Қазіргі Абайтану ілімінің көш басында тұрған Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, профессор Мекемтас Мырзахметұлының «Абайдың «толық адам» ілімі бізді аласапыран дүниеде адастырмай, тура жолға бастайды»[2] – деген пікірі де мемлекет басшысының бастамасымен астарлас ұғымды туындатады.

Ол – Абайдың «толық адам» ілімін тұңғыш рет ғылыми айналымға әкелген ғалым.

Ал Мұхтар Әуезов өзінің «Абай Құнанбаев» монографиясында «Біздің қоғам үшін Абай өмір кешкен тарихтық орта мен қоғамдық шындық мүлде алыста, артта қалған дүние. Осы тұрғыдан қарағанда қара сөздердің арманы мен мазмұны, мұраттары тек тарихтық жағынан бағалы деу керек. Екінші – адамгершілік жөніндегі моральдық өсиеттерін алсақ, олардың ішінде біздің заманға да бағасы зор шындықтары, тәрбиелік ойлары аз емес.» [3, 220] – деп келтіреді.

Егерде бүгінгі басты мақсат «интеллектуалды ұлтты» тәрбиелеудің кілті «кемелдіктің көрінісінде» десек, ХІХ ғасырда өмір сүрген Абай ұлылығы да осыны өсиет етеді. Айталық, ақынның отыз сегізінші қара сөзі: «Ей, жүрегімнің қуаты, перзентілерім!» – деп басталып, «ғылымды-білімді әуелі бастан бала өзі ізденіп таппайды. Басында зорлықпен, яки алдауменен үйір қылу керек, үйрене келе өзі іздегендей болғанша. Қанша бір бала ғылым, білімді махаббатпен, көксерлік болса, сонда ғана оның аты **адам** болады. Сонан соң ғана алла тағаланы танымақтық, өзін танымақтық, дүниені танымақтық, өз адамдығын бұзбай ғана жәліб мәнфагат (табыс, кіріс, пайда, **қайырымды іс**, қызығушылық), дәфғи мұзарратларны (**зарарлыдан қашу**) айырмақтық секілді ғылым-білімді үйренсе, білсе деп үміт қылмаққа болады»[4,72] – делінген.

Біз өз ойымызды бүгінгі күннен бастап тереңдете қарастыруды, яғни негіздеуді дұрыс көрдік. Өзіміз куә болып отырғандай бүгінгі бастаманың көрнекті Абайтанушы М.Мырзахметұлының он жыл бұрынғы пікірімен және Абайдың қазақ әдебиетіндегі орны мен әдеби портретін сомдаған М.Әуезовтің жарты ғасыр бұрынғы жазған зерттеу еңбегіндегі ойларымен тоғысуы мақала мәтінінің түбегейлі зерттеліп, құндақталған ойдан туған құндылығы мен маңыздылығын танытады.

Халқымыздың тарихына ұқсаған Абай ілімінің дүниеден өшіріліп қалмай бүгінге жетуі мен енді қоғамға толықтай қызмет етуге жұмсалуды біздің рухани жеңісіміз деп танылуы керек.

Мысалы, академик М.Мырзахмет 2010 жылғы сұхбатында: «Абайдың үлкен ілімі бар «толық адам» бірақ, біз оны аша алмадық,» – дей келіп М.Әуезов бұл ілім туралы білсе де, дінге қатысты болғасын Абайды толық адам деп емес «нравственный, гармонический» тұлға,[2] – деп келтіргенін түсіндіреді.

Ал діни ілімде «толық адам» – кемел адам. Кемел адам (араб. «инсан-и камил» - толық адам) - ақыл-ойы толысқан кісі. Діни ілімде кемел адам – (яғни) кісілікке жат қылықтардан әбден арылып тазарған, ішкі жан-дүниесі ағарып, рухани қасиеті артқан, мүлтіксіздің қалыбы мен негізіне мейілінше жақындаған асыл адам. Кемел адамның әрбірі ісі – темірқазықтай жол көрсетуші. ... бұл ұғымның арғы төркіні Жүсіп Баласағұнидің «Құтты білік» дастаны мен сопылық сарындағы туындылардан тамыр тартады. Қазақ әдебиетінде кітаби ақындар мен Абайдан бастап сөз болып келеді.

Кемел адам туралы ой Абай шығармаларында толық адам, жарым адам, камили инсани, толық сөздер арқылы жүйелі түрде жауанмәрттік (көне түрік тілінде zomard-жомарт) ілімі негізінде таратылып отырады. Осы энциклопедиялық анықтама-түсініктің бәрі ғалымның өзіндік ой-нұсқасында да тұспалдап айтылып кетеді.

Абайдың адамгершілік негіздері туралы ой-пікірлері жауанмәрттіктегі ақыл, әділет, рахым жайлы ізгілік ұғымдармен сабақтасып жатады. Кемел адам сипатына тән нәрсе – нұрлы ақыл, ыстық қайрат, жылы жүрек.

Бұл – діни ілімді зерттей келе өз заманы мен туған халқының тағдырын бақытты етудің жолын іздеген Абай Құнанбаевтың «толық адам» яғни ақыл-ойы толысқан кісі ілімінің концепциясы. М.Мырзахмет бұл ілімді ашуда М.Әуезовті басшылыққа ала отырып, ақынның «Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла» – жолдарына мән береді. Ғалым Абай дүниетанымының Мұхтар Әуезов көрсетіп кеткен үш рухани бұлағын да атай отырып, Абайды толық тану үшін осы үш саланың әлі де болса тереңдеп өз дәрежесінде зерттелмегенін, қоғамда болған өзгерістерді себеп ете отырып, нақты түсіндіреді. Ғалымның айтуынша кеңес тұсында Әуезов көрсеткен бұл концепция бұзылып шығыс пен батыс бағытын бара зерттеу, яғни тереңдей зерттеу жүргізуге тиым салынғаны айтылады. Осы кезеңнен зерттеушілер Абайды тануда оның негізгі ілімінің жүрегі болып табылатын шығыс ғылымына мүлдем бара алмаған, керісінше ақынды орыс әдебиетіне қатысты зерттеу көлемді түрде қолға алынған.

Сонымен бірге ғалым Абай шығысының сырын ашу үшін араб, парсы, шағатай (ортағасырлық түркі) тілдерін біліп, исламиаттың тарихын түбегейлі зерттеп білуіміз керек. Оның әлеміне ұлттық шығыстық модель арқылы кірсек қана Абай ашылады, – дейді.

Жолдамада «Жаңғыру – өткеннен қол үзіп, тек жаңа құндылықтарға жол ашу деген сөз емес. Шын мәнінде бұл – ұлттық мұраларымызды бүгінгі оң үрдістермен үйлестіре дамытуды көздейтін құбылыс» [1] екендігі айтылады.

Ендеше, Абай қара сөзіне оралсақ, онда былай деп келтіреді: «Адамның ғылымы, білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әр нәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтық бірлән табылады. Ол – алланың ғылымы емес, Һәмманы білетұғын ғылымға ынтықтық, өзі де адамға өзіндік ғылым береді. Аның үшін ол алланың өзіне ғашықтық. Ғылым – алланың бір сипаты, ол хақиқат, оған ғашықтық өзі хақлық һәм адамдық дүр» [4,73].

Француз жазушысы Луи Арагон «Абай жолын» оқығаннан кейін мынадай ой түйіпті: «Әлемнің басқа елдерінен онымен тең түсетін шығарма табу қиын. Менің ойымша, бұл ХХ ғасырдағы ең үздік шығармалардың бірі». Автор эпопеяда суреттеу шеберлігін танытқан. Эпопеяда адам образдарын жасайтын штрих, детальдар толып жатыр. Мінездеу, мүсіндеу, жинақтау – бәрі бар».

Кейіпкердің сөзбен бейнеленген суреті I томда көптеп кездеседі. Рахманқұл Бердібаев шығармадағы портреттердің кескінделуі туралы былай деді:

1. Қаһарманның сырт келбетін толық келтіру.
2. Адамның бірер белгісін ерекше атап өту.
3. Адам портретін қайталап, әрбір қырынан толықтырып отыру.
4. Қаһарманның бет-жүзіндегі, денесіндегі ерекшелікті екінші бір адамның көзімен бағалату.

Осы төрт белгіге тоқталсақ, біріншіге Абайдың Ділдәға үйленгеннен кейінгі бейнесі жақсы келеді. Екінші ерекшелікке Ұлжан портретін алуға болады. Оспан «Ойбай, баурем деп» келгенде, толық денесін қозғағанынан оның денелі екенін білеміз. Ал Құнанбайдың бейнесі әр қырынан көрінеді. Қатал кескін оқиға барысында қайталанып отырады. Бұл үшінші ерекшелікке келеді. Ал соңғысына Абайдың бейнесін алайық. Әке сәлемімен Байдалыға барып тілдесіп, оның сөзін мырзаға жеткізуге асыққан Абай бейнесі Құнанбайдың көзімен көргенде, «екі көзі от шашып, беті қызғылттанған». Бүгін эпопеядағы арулар мен аналардың бейнесін топтастырып отырмыз.

Зере

Абайдың сүйікті әжесі. Құлағы мүкіс тартқан кәрі әжей. Автор қарттық дендеген әженің бейнесін күрделі эпитетпен көрсетеді: «Құлағы көптен мүкіс тартқан кәрі әжей». Құнанбайдың бұйрығын әкелген Жақыптың сөзін әжесіне Абайдың жеткізген тұсы. Әже бейнесі: «Әжесінің бұл күнде өңі қуарып, қатты жүдеген. Әжім атаулысы бір түрлі молайып кеткен. Абай жақындағанда ол құлағын түрді». Бұл үзіндіде автор бір оқиғаны сипаттап отырып әженің бейнесін қоса суреттеген. Кәрі әже қатты сырқаттанды. «Басында ыңқылы күшті боп, тынысы ауырлап келіп еді. Келесі күні дәрмен азайып, өздігімен қозғала алмайтын болды. Алақандары кішкентай әрі тым әлсіз. Оның дене күші бітсе де, ойы сап-сау. Тек үні әлсіз». Өмір мен өлім арасында арпалысып жатса да, ойы сап-сау әженің бойынан қуат кеткен. Автор кейіпкердің динамикасы мен бейнесін астастырып, байланыстырып, қарт ананың әлсіздігін дәл суреттейді.

Күнке

Күздеуден жеті көшіп отырып, Қызылшоқы, Қыдырға, Көлқайнарға жеткен Құнанбай ауылдары енді осы аралардағы қыстау-қыстауына тармақ болатын. Бірақ Құнанбай «тарамасын» деген бұйрық беріпті. Үлкен бәйбіше Күнкенің үйіне түсіпті. Күнке – Құнанбайдың үлкен бәйбішесі. Ұзын бойлы, қара сұр, ашаң жүзді. Автордың тілдік шеберлігінде сөз жоқ. Әңгімені алыстан әкеліп, кейіпкердің бейнесіне тоқтайды. Кішкене анықтама беріп, таныстырып, жүзінің ашаңдығын, бойының ұзындығын бір ауыз сөзбен қайырады.

Ұлжан

Абайдың анасы. Ұлжан үлкен, толық денелі адам. Мұны қалай анықтадық? Абай ауырып жатқанда Оспан «Ойбай баурем!» деп келгенде, Ұлжан Абайдың сырқатының үстінде өзін жаман шошытқан Оспан мінезіне қатты ашуланды. Оспан жинаулы тұрған жүк үстінде жатып алып «Ойбау, Абай!» деп жынды ұлғайтты. Мәтінге сүйенсек: «Оспан енді байқады. Шешесінің үлкен, толық денесі қайта қозғала бастады». Міне осы жерден денелі екендігін байқаймыз. Демек, автор кейіпкердің бейнесін оқиға желісінде қарапайым суреттеп береді.

Нұрғаным

Бердіқожа дейтін қожаның қызы, Құнанбайдың тоқалы. «Өзі жас та болса кесек, ірі денелі, нұр жүзді болатын. Әсіресе, толқынды қою қара шашы мен бет бітімі бөлек. Жүзіндегі әдемі қызылымен қатар, бет тұлғасы да сұлу. Шошақтау біткен үлкен қара көздерінде аса бір қайратты ашудың және естіліктің оты болатын». Нұрғанымның бейнесі осы үзіндіден-ақ көрініп тұр. «Толық денелі, дөңгелек жүзді Нұрғаным сұлу да, сәнді екен. Әсіресе, қоңырқай келген, үлкен өткір көздері ерекше ажарлы. Жүзінде жастық пен саулық, тоқтық – баршасы да нұрлана түсіп шырай береді. Ақаусыз бетінде мөлдіреген тұтас қызылы бар. Ерге біткен көрнекті мұрнының оң жағында кішкене, томпақша меңі бар екен. Нұрлы қызыл жүзіне біткен қап-қара мең, өзінше қатты жарасып тұр». «Кесек, ірі дене», «нұр жүз», «толқынды қою қара шаш», «шошақтау біткен үлкен қара көздер», «қоңырқай келген, үлкен өткір көздер», «ақаусыз бет», «мөлдіреген тұтас қызылы», «кішкене, томпақша меңі», «нұрлы қызыл жүз», «қап-қара мең» - осы эпитеттердің бәрі Нұрғанымның бейнесін суреттейді. Автор кейіпкердің бейнесін сан түрлі палитрамен (қоя қара, қоңырқай, қызыл түстер) бояған.

Сүйіндіктің қызы – Тоғжан

«Сылдырлаған шолпысы, әлдеқандай былдырлаған тілі» арқылы Тоғжанның жүріп келе жатқанын сезесің. «Құлақтағы әшекей сырғасы, бастағы кәмшат бөркі, білек толған неше білезіктері баршасы да бұл өңірден Абайдың көрмеген бір сәні сияқты. Толықша келген, аппақ жүзді, қырлы мұрын, қара көз қыздың жіп-жіңішке қасы да айдай боп қиылып тұр. Қарлығаш қанатының ұшындай үп-үшкір боп, самайға қарай тартылған қас жүрекке шабар жендеттің жебесіндей». Қазақ қызының образын дәл суреттеген автор табиғи сұлулықтың сырын ашып берді. Әдемі өңге сұлулық беретін бояу емес, әшекейлер екендігін айтатындай. Түрлі эпитеттермен қатар, ұтымды теңеу де қолданылған. Арудың қасын «қарлығаш қанатының ұшындай үп-үшкір боп, самайға қарай тартылған» деп суреттейді. «Жүрекке шабар жендеттің жебесіндей» деп қасының үшкірлігін бейнелейді.

«Бір уақытта шегірен шымылдық толқып барып қозғалды да, есік жақтағы шетінен шолпы сылдыры естіліп, Тоғжанның әсем бойы көрінді. Қолына бір торғын көрпені алып, бері шығып келеді екен. Асықпай, тіпті, ақырын қозғалады. Шолпының ендігі сылдырынан өзі қысылған тәрізді» - ал мына бір үзіндіде қимылы мен сәні жарасқан арудың бейнесін көреміз. Тоғжанның сымбаттылығын асырып тұрған шолпының сыңғыры секілді.

Ал Бөжей көшінің кезінде «Өтіп бара жатқан бес қыздың тап ортасында, жібек жал ақ жорға атқа мінген Тоғжан екен. Судыраған қара жібек биқасаптан әдемі жеңіл шапан киген. Басында жап-жаңа қара кәмшат бөрік. Мойнында әсемдеп, кең ораған құбылма түсті торғын шәлі. Құлағында үлкен алтын сырғасы ырғалып келе жатқан Тоғжан, мынау ат үстінде, мынадай топ қыздың тап ортасында, дәл көп жұлдыз арасындағы Шолпандай... Ақ маңдай, аппақ жұмыр мойнына, қолаң жібек шашына бетінің үлбіреген қызылы соншалық жарасып тұр. Қара шапан сыртынан белін шымқай буған сарғыш жібек белбеуге оң қолын сүйеп, мықынын таянған» деп автор тұтас бір мәтінді Тоғжанға арнайды. «Жібек жал ақ жорға атқа мінген Тоғжан», «судыраған қара жібек биқасап», «әдемі жеңіл шапан», «жап-жаңа қара кәмшат бөрік», «кең ораған құбылма түсті торғын шәлі», «ақ маңдай», «аппақ жұмыр мойын», «қолаң жібек шаш». Мына тұста жазушы кейіпкердің бейнесін

киімдерімен қоса суреттейді. Оны өзгелерден ерекшелеп тұрған үлкен алтын сырғасы көш жүрген сайын ырғалып келе жатқаны көз алдына елестейді.

Сүйіндік ауылына Абай мен Ербол бастаңғы кезінде қонақтатып келгендегі Абай мен Тоғжанның алтыбақан теуіп, қосыла ән айтатын еді ғой. Сол бір тұста «Абай бір шақта, жас сұлудың жүзінің бала қуанышын көрді. Бақыт күлкісіндей бір рақат, ырзалық елес беріп, Абайға қадала қарап, езу тартты. Келгеніне, тапқанына сүйсініп, ішінен алғыс айтқан тәрізді. Қарлығаш қанатының ұшындай боп, айдай сызылған жіп-жіңішке қастары көтеріліп-жазылып, Абайға өзгеше бір үн қатқандай болды... Нұрлы қара көздерін төмен салып, үнсіз мүлгіп тыңдады». «Қарлығаш қанатының ұшындай», «айдай сызылған жіп-жіңішке қастары» жазушы әдемі теңеумен нәзік тұсты дәл суреттей алған.

Күлбадан

Абайдың екінші баласы. «Ділде бейнелес, ақ сары, мазасыз қыз. Абайша, «Сары шаян». Әкесі «Сары шаян» атаған қыз Ділдеға ұқсайтынын осылай бір ауыз сөзбен суреттеп бере салған.

Қазақтың сөз өнеріндегі «Әуезов әйелдері» деп атауға болатын айрықша әсем образдар галереясы ұлы эпопеяның жан тебірентер ғажайып жаңа бейнелерімен толықты. Төрт кітапта үлкен-кіші, ірі-ұсақ образдағы жүзге тарта әйел кейіпкер бар. Романдағы әйелдерді бейнелеген сәттер оқырманның көзі мен көңілін қатар жаулап, жан-жүрегін қоса баурайды. Бұлар жүрген жерлер кейде мұхит бойын түгел жайлаған жылы ағыс секілді, кейде қиырсыз кең-байтақ құрлықтың ойы-қырын тегіс сәулелендіре шүлен шұғыласына бөлеген күн нұры тәрізді, кейде көкжиекті керіп әкеткен кербез теңіздің көз жеткісіз көк айдынына сән берген аппақ ақ шағалалар сияқты.

«Әуезов әйелдері» галереясындағы ерекше портрет – әжелердің үлгісі Зере, сарабдан, сабырлы ақыл иесі, аналар үлгісі – Ұлжан, «сылдырлаған шолпысы әлдеқандай былдырлаған», бар сыры мен назын Абайға ғана құпия баян ететін «ақ еті атқан таңдай аппақ» ару, махаббат таңының үлгісі - Тоғжан, жас жігіттің нақ сүйер сұлу жарының үлгісі – Әйгерім.

Абайдың дүние даналығын танудағы философиялық ойлары заманы озса да рухани сипаты жағынан қоғамның – болашағымыз жастарға және жалпы әрбір қоғам мүшесіне бүгінгі тілегімен өзектес жатыр.

Абай, өзінің қырық бесінші қара сөзінде: «Адамшылықтың алды – махаббат, ғаделет сезім. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ. Ол – жаратқан тәңірінің ісі. ...Бұл ғаделет, махаббат сезім кімде көбірек болса, ол кісі – ғалым, сол – ғақил. Біз жанымыздан ғылым шығара алмаймыз, жаралып, жасалып қойған нәрселерді сезбекпіз, көзбен көріп, ақылмен біліп» – деп, табиғат жаратылысының адам ақылының, ойлап табар ғылымының таусылмас, түбі жеткізбес ғажабы екенін танып кеткен.

Ал бүгінгі тәуелсіз мемлекетіміздің әртүрлі ғылым бағытында ақынның шығыс әлемін зерттеп жүрген ғалымдарымыз, өз мүмкіндіктерінше талдап, түсіндіріп жалпы қоғамның игілігіне айналдыруда.

Әдебиеттер

1. [<https://eqemen.kz> “Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан”- Егемен Қазақстан. 9 қаңтар, 2020 жыл.]
2. [inform.kz /Халықаралық ақпарат агенттігі/9 тамыз, 2010 жыл. Сұхбат.]
3. [Мұхтар Әуезов. Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеу. Алматы. Санат, 1995.]
4. [Абай. Қара сөздері. Алматы. Өнер, 2006.]

SONG DISCOURSE OF ABAI

Шишковский Станислав Андреевич

*Магистрант 2 курса, специальности «Иностранная филология», кафедры
иностранной филологии Евразийского Национального Университета им. Л. Н.*

Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

sariatoasikano24@gmail.com

Научный руководитель: Сабитова Л.С., PhD, начальник ОМР ЕНУ им.

Л. Гумилева Sabitova_ls@enu.kz

Аннотация

В статье рассматриваются жизнь и творчество Абая Құнанбаева, через призму песенного дискурса анализируются его песенные произведения, оценивается его актуальность и вклад как поэта и музыканта в культурное наследие казахского народа. Также рассматриваются понятия поэтического и песенного дискурсов и раскрываются экстралингвистические характеристики последнего.

Ключевые слова: Абай, песенный дискурс, песня, поэзия, культура.

Abstract

The article deals with the life and work of Abai Qunanbaiuly, with his songs being analyzed through the prism of song discourse, his relevance and contribution as a poet and musician to the cultural heritage of the Kazakh people are assessed. The concepts of poetic and song discourses are also considered and the extralinguistic characteristics of the latter are revealed

Keywords: Abai, song discourse, song, poetry, culture.

On May 30, 2019, the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Zhomart Tokayev signed a decree "on the celebration of the 175th anniversary of the birth of Abai Qunanbaiuly." [1]

Indeed, Abai Qunanbaiuly left an indelible mark on the history of our country as a scientist, thinker, poet, educator, founder of new national literature, translator and composer. His poems and prose reflected national identity, life, worldview, character, soul, faith, language, traditions and spirit of the people, which were later assessed as a unique phenomenon called the world of Abai.

Thanks to his translations, Kazakhs got acquainted with the work of not only oriental poets, but also with the best examples of Russian, German, and English literature. Introducing their creations, Abai strove to translate these works in such a way that they were close and understandable to the Kazakhs, to "transplant" them onto national soil.

The life of the outstanding personality has been repeatedly captured in works of various genres. So, from 1942 to 1956, the writer Mukhtar Auezov published 4 volumes of his epic novel - "Abai Zholy", which became one of the largest events in the history of Kazakh literature, and won its place in world literature as well. Auezov also wrote the tragedy "Abai", which, at the request of composer Akhmet Zhubanov, formed the basis for the libretto for his opera "Abai", which debuted on the stage of the Kazakh Academic Opera and Ballet Theater in 1944 and has since been shown in France, Italy, Germany and etc. In 1945, the film "Songs of Abai" was shot at the Almaty film studio, which became a screen version of the previously mentioned work of Auezov. And 50 years later a two-part film "Abai" was shot about the life of the poet.

Abai Qunanbaiuly's poems started to appear in the 1880s. He was engaged in translations of poems by I.A. Krylov, A.S. Pushkin, Lord Byron and Johann Wolfgang von Goethe. The latter wrote his "Wandrers Nachtlied" in 1780, which Lermontov translated 60 years after. This verse

was transcribed by Qunanbaiuly into the Kazakh language, after which it became the folk song "Qarańǵy túnde taý qalǵyp".

A poetic text is a unique kind of discourse, a special form of linguistic creativity. As a rule, the concept of poetic discourse is considered as "a discourse of poetic texts belonging to representatives of a particular national-linguistic-cultural community and intended for representatives of the same national-linguistic-cultural community" [2, p. 136-140]. This definition is expanded by N.V. Mongileva and is interpreted by her as an indivisible unity, which is realized as a result of historical and sociocultural processes in the form of poetic texts created by an individual subject or a group of subjects who have the ability to perceive and transform reality from the standpoint of the inner state and the author's skill into an artistically finished whole. This whole is presented to the reader or listener in the form of poetic texts possessing eventful, sociopsychological, figurative and poetic information with a value that does not lose its power, which the recipient (listener or reader) is able to generate in accordance with his value system.

Abai was an innovator of Kazakh poetry. He introduced new verse sizes and rhymes into Kazakh versification. Among his works, there are over 200 poems, 56 translations, 30 melodies. The most famous and fundamental work of Abai is considered the "The Book of Words" or "Words of Edification". The poem includes 45 short parables and philosophical treatises, which raise the problems of education and national worldview, morality and law. Many conclusions from the book are still relevant today, as they accurately describe the old, unrooted problems of the people. Since its release the book was translated into a plethora of world languages, including Korean, Chinese, French and so on. This goes to show just how important his legacy is.

Poetry and song lyrics have a lot in common when it comes to their structures. However, songs have a great advantage over poems: longevity. Of course, there are a large number of poems that have stood the test of time and are considered classics. However, not everyone will be able to recite at least a few of them. Songs, on the other hand, when accompanied musically, tend to be easier for listeners to comprehend and remember. This is due both to the fact that the synthesis of music and lyrics is more easily perceived by ear and that it is much more widespread among the masses: songs can be heard on the radio, at concerts, at various public festive events, they are also easily available on the Internet, on television, etc. That is why a person appears to be more exposed to poems set to music than to those existing independently. Thus, in view of the similar structure of poetry and song lyrics, as well as the musical nature of Abai, it would be fair to move from the notion of poetic discourse to that of song discourse.

Abai Qunanbaiuly is known not only as a great Kazakh poet-educator, but also as the author of popular melodies. In contrast to the studies of poetic creativity, the worldview of Abai Qunanbaiuly, which have deep roots and a rich arsenal of scientific works, musical Abai studies have not yet received a comprehensive coverage of the issue. And nevertheless, among all that volume of musical heritage left by Kazakh folk singers-composers, it was Abai's songs that received the most complete development in historical, musical-aesthetic and theoretical aspects.

The poet's musical gift was nurtured on a deeply popular basis and was reflected in lyric songs that express the poet's worldview and his spiritual mood. Abai's songs "Kózimniń qarasy", "Ne izdeisiń kónilim", "Aıtym sálem, Qalamqas", "Jelsiz túnde jaryq aı" and others introduced new melodic rhythms, new principles of using the artistic and expressive means of the native language into folk songwriting. A connoisseur of Kazakh folklore and folk music, Abai highly appreciated the work of the nugget poets who came from the people - Birzhan sal, Akan Seri, Tattimbet, Zhayau Musa. His lyrical and heartfelt songs significantly enriched the songwriting of the Kazakh people, introducing new rhythms, shapes and sizes, new principles of using the artistic and expressive means of the language. The melodiousness, compositional content of Abai's songs is a new page in the Kazakh musical art. Abai did not only write songs. He thought a lot, reflected on the nature and forms of songs, on music, on the purpose of music, on the role of songs in human life. He expressed many deeply philosophical judgments about music. He believed that the song

accompanies a person all his life. Joyful, funny songs are sung when a person is born, and when he dies, sorrowful, sad songs sound. He had no musical education, nor did he know musical notation. In this respect, he had no advantages over the folk composers Birzhan, Akan Seri and Zhayau Musa. Composing his songs, he, like them, could only rely on personal musical abilities, on his voice and dombra. At the same time, the form, melody and rhythm of Abai's songs are very different from other folk composers.

Abai did not travel, like most of the Kazakh folk composers, with dombra in the auls, he was not a singer for a wide audience. However, he sang his songs to close friends and professional singers and akyns who often visited his aul, and they included his songs in their repertoire and, constantly traveling around the auls, distributed them among the people. The melodies of songs and instrumental pieces, learned by ear, deviated significantly from the original when performed, but the songs of Abai, like other outstanding folk composers, although they had performing options, did not lose their author's style.

What he wrote could then be read by a very limited circle of educated Kazakhs, and only in a manuscript, since until 1909 Abai's poems were not officially published. Thus, the need for a song form in such conditions manifested itself, and Abai himself perfectly coped with this task, having composed music to many of his poems. He created real masterpieces of musical art, in which the skill of the talented composer is felt. The oral form was almost the only way to spread poetry at a time when the Kazakh people were far from literate. The song, being the oldest form of poetry dissemination, is a priority in relation to recitation, which is rather unknown to folk performance. It is fair to assume that, since the melodies of Abai, composed before 1889, did not reach us, the poet initially selected familiar tunes of folk songs to the poems. This was pretty much enough until Abai began to translate "Eugene Onegin". The need to convey the "moral ideas" contained in Pushkin's novel, the "acoustic richness, melody and harmony" of the Pushkin language, the associated verse sizes, rhymes, and stanza forms that are new for Kazakh poetics should have caused completely new melodies, composed for singing a certain verse.

Abai began his work on the translation of "Eugene Onegin" with "Tatiana's Letter". Here, we should keep in mind that in order for a poem to be considered a song, it requires the presence of an internal euphony or melody, a rhythmic outline, as well as a specific construction of the stanza. Obviously, guided by this principle, in his translation Abai did not keep the original fourteen-line stanza. "Letter" is translated in quatrains with cross rhyme. The reason for that did not lie in the difficulties of translation, but by the desire to fit the text into a verse song form that is most convenient for performance. Abai's melody for "Letter" is naturally divided into four phrases, closed with a smoothly sung ending. One can barely name another Abai song, which would be as widespread and enjoy such love of the general public as "Tatiana's Letter".

Subsequently, Abai was engaged in the translation of "Onegin's Answer to Tatiana", "Onegin's Letters to Tatiana" and "Tatiana's Words", the latter having gained popularity akin to "Tatiana's Letter". Unfortunately, we have not received an independent melody for it. Abai in his translations tried to fully describe the image of Onegin, even writing two poems of his own related to the character. Thus, it becomes obvious that in the process of retelling and narrating "Eugene Onegin" Abai created lyrical melodies that most easily became songs.

In general, women's themes occupy a significant place in Abai's work. He reveals in a new way the spiritual world and innermost thoughts and feelings of Kazakh women and girls and fights for the equal position of women in society and family. In the image of Pushkin's Tatyana, Abai saw the collective image of a Kazakh girl, like Tatyana, who did not have the opportunity to realize her dreams and her cherished desires.

Song discourse is one of the central means of preserving and disseminating the cultural heritage of many peoples, which demonstrates social trends, national views, stereotypes and values, cultural principles of behavior, passed down from generation to generation. Linguist Yu. E. Plotnitskiy considers song discourse as "a generic concept in relation to the texts of song lyrics, characterized by certain linguistic features that reflect the culture of representatives of a particular

country" [3]. Song discourse is also an inseparable part of the national heritage of any society, and it is the song that is the main mediator, assistant in revealing the spiritual world of the individual, as well as his views and attitude to the world around him, and to himself. In addition to the national component of many peoples, songs also help to learn their language and its characteristic features and means of expressiveness in the text.

While investigating the problem of song discourse, researchers have identified the following extralinguistic characteristics:

Chronotope, realized in two models: *mediated*, where there is no concretization of time and place of performance, and songs are presented by means of information technologies, and *direct*, in which the above concretization takes place, i.e. the song is performed at a specific place at a specific time.

The performer, author, and listener are considered to be participants in song discourse which are usually characterized by differences in age and status-role parameters. The author and the performer of a song can be and often are represented by the same persons. In such cases, they are called singer-songwriters.

The goals of song discourse include the following: conveying to the listener the author's ideas, his intentions, thoughts, providing an emotional impact on the listener, shaping his worldview, social position, attitude to the world around him, value orientations, etc.

The values reflected by the author in his work can take various forms varying from positive (peace, love, kindness, friendship, freedom, etc.) to destructive (hatred, cruelty, anger, contempt, etc.).

The functions of song discourse were described in the study by L.G. Duniyasheva [4], dedicated to the topic we are considering. She describes the following functions: (1) *emotive*, which expresses the author's assessment and attitude to the subject of the message; (2) *conative*, whose purpose is to influence the addressee by means of a message; (3) *referential*, which consists in the transfer of substantive and factual information from the sender to the recipient; (4) *poetic*, fulfilling an aesthetic role and regulating the use of means inherent in poetry in a song in order to give it imagery and originality; (5) *phatic*, aimed at maintaining communication, performed through the use of various linguistic means, indicating the dialogic nature of communication.

Musicologist Bisenova G.N. subjected the composer's musical heritage to a special scientific study. Based on the analysis of individual songs, the most popular among the public, she gave a general characteristic to the work of Qunanbaiuly, and also determined the stylistic origins of his works both in Kazakh folk song and in expressive melodies of Russian tunes. Her research was based on archival materials and testimonies of close relatives of the poet, singers and writers. And she also notes that such a synthesis led to "the unification of these sources into a deeply national whole and thereby enriched the Kazakh folk genus." [5, p. 11]

The melodies of Abai's songs, according to the most widespread opinion, were intended for assimilation and memorization of new poetic sizes, rhymes and stanza forms introduced by Abai into Kazakh versification. Although this does not fully explain the reasons for the appearance of Abai's songs (since it was not only in the form of the verse, but also in what the poet wanted to say in his poems), it should not be ignored in silence. First of all, we should mention the wonderful song "Segiz-ayak". Before Abai, the most common form of versification was eleven-feet. The music of most composers of that time matched many texts. Abai's songs are deprived of such freedom. "Segiz-ayak", for example, cannot be sung to the tune of the song "You are the pupil of my eyes". We first meet such an indissoluble unity of text and music, words and melody in Abai. Abai's songs are characterized by the stability of the text. This was a new phenomenon in songwriting. Abai came to music, to songs from poetry, from text. This is especially noticeable in his first songs "The bird of the soul rushes upward" and "I saw how the birch fell." Elements of originality are already visible in these songs. In the foreground, Abai put the lyrics of songs, without going beyond the intonation of Kazakh music.

Abai's translations from "Eugene Onegin" entered the Kazakh folk song tradition as a popular material. At wedding parties, Kazakh girls and boys arranged song competitions among themselves, using the material of the monologues of Tatyana and Onegin for this. Old singers also sang "Tatiana's Letter".

In the subject of Abai's song lyrics, a significant place is occupied by lyrics, which, in addition to the above-mentioned translations from Eugene Onegin, consist of love songs, descriptions of nature and songs with a civil theme - reflections on the phenomena of life, instruction, morality.

It is important for us not only to what extent Abai's songs reflect the style of the Kazakh folk song and contain the development of this style and its enrichment with the style of Russian democratic songwriting. The most significant for us is how popular they are among the Kazakh people and how they are accepted. And here we must say that they enjoy exceptional love among the Kazakh people. Diverse in genres, rich in content, simple and intelligible in melody and in form, they became widely popular among the Kazakh masses. Thanks to this, his musical heritage has come down to us, which was a very significant contribution to the development of musical culture. And it is no coincidence that akyns, professional singers and amateur singers of both the older generation and young people sing Abai's songs, keep them in their memory.

It is not without reason that his works are considered national, spiritual wealth, the pride of the Kazakh people, the property of all Turkic-speaking peoples. Recognition of his talent and services to all mankind was the declaration of 1995 by UNESCO - the year of Abai all over the world. The solemn celebration of the 150th anniversary of the birth of Abai Qunanbaiuly was the first jubilee event for the literature and culture of Kazakhstan, which was held under the auspices of UNESCO. And the fact that in 2020 we are celebrating his 175th anniversary is nothing short of another confirmation of the significance and majesty of the great Abai.

References:

- 1 URL: <https://kazpravda.kz/en/news/president/rk-presidents-decree-on-celebrating-the-175th-anniversary-of-the-birth-of-abay-kunanbayev>
- 2 Красных В.В., Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. Лекционный курс. М.: Гнозис, 2002. – 136-150 с.
- 3 Плотницкий, Ю. Е. Лингвостилистические и лингвокультурные характеристики англоязычного песенного дискурса: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Плотницкий Юрий Евгеньевич. – Самара, 2005. – 147, 183 с.
- 4 Дуняшева, Л. Г. Песенный дискурс как объект изучения лингвокультурологии / Л. Г. Дуняшева // Актуальные проблемы романских языков и современные методики их преподавания: Материалы Международной научно-практической конференции (22-23 октября 2015 года). – Казань, 2015. – С. 190-197
- 5 Бисенова Г.Н. Автореферат канд.диссерт.-А-Ата, 1966.-С.19;

АБАЙ В МИРОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Шагирова Лаура Канатовна

Филологический Факультет: английский язык. Нур-Султан, Казахстан.

lshagirova00@gmail.com

Аннотация

Абай Құнанбаев-қазақтың ұлы ақыны, ағартушысы, философ. Оның шығармашылығы тек Қазақстанда ғана емес, шетелде де бағаланады. Биыл Абай Құнанбаевтың туғанына 175 жыл. Осыған орай ақынның шығармаларын әлемдік тілдерге аудару арқылы бүкіл әлемде оның шығармашылығын белсенді насихаттау жүргізілуде. Баяндамада А.Құнанбаевтың шығармаларының аударылу тарихына, сонымен қатар, бүгінгі бастамаларға шолу жасалды. Орыс және неміс тілдеріне аударудың сәтті және сәтсіз әрекеттері ұсынылды. Аударма процесінің өзі де қарастырылады.

Абай Кунанбаев – великий казахский поэт, просветитель, философ, чье творчество ценится не только в Казахстане, но и за рубежом. В этом году празднуется 175-летие со дня рождения Абая Кунанбаева. В связи с этим событием по всему миру ведутся активная пропаганда творчества поэта через переводы его работ на мировые языки. В докладе дан обзор на историю переводов произведений А. Кунанбаева, так же на нынешние инициативы. Предоставлены удачные и неудачные попытки перевода на русский и немецкие языки. Так же рассматривается проблематика самого процесса перевода.

Abay Kunanbayev is a great Kazakh poet, educator, philosopher, whose creation is appreciated not only in Kazakhstan, but also abroad. This year marks the 175th anniversary of the birth of Abay Kunanbayev. In connection with this event, the poet's works are actively promoted around the world through translations of his works into world languages. The report provides an overview of the history of translations of A. Kunanbayev's works, as well as current initiatives. Successful and unsuccessful attempts to translate into Russian and German are provided. The problems of the translation process itself are also considered.

Этот год очень знаменательный. В этом году Казахстан и весь мир отмечает юбилей, 175-летие, поэта Абая Кунанбаева. Абай Кунанбаев – великий казахский поэт, просветитель, философ и общественный деятель второй половины XIX века. В своих словах великий поэт призывал казахов к просвещению, сохранению традиций и национальной идентичности, самосознанию, трудолюбию и единству. Его «Слова назидания» имеют ценное осмысление сущности мира и людей. Особое внимание Абай уделил идеи народной мобилизации: государство должно развивать свои внутренние механизмы самодостаточности, конкурентоспособности и народной мощи — а эти идеи особенно актуальны в наши дни. Мечта Абая - "воспитать гармоничную, целостную личность"; эта мечта - долг человечества. Это подходит к нынешней ситуации в мире", - сказал посол США Уильям Мозер. Современные философы отмечают, что Кунанбаев был первым мыслителем, кто соединил в своем творчестве идеи Востока и Запада. Более ста лет назад он узрел особую идентичность своего народа на стыке евроазиатских культур, а мир и гармонию — в сочетании истоков и опыта Востока и Запада. Его философские идеи находят широкий отклик у зарубежных писателей, поэтов и литературных критиков. Именно поэтому сегодня вместе с Казахстаном весь мир празднует 175-летие великого Абая. Посольство Казахстана в Москве создало сайт Abai175.ru, который является цифровой выставкой, посвящённой творчеству юбиляра. В столице Германии состоялся вечер «Поэты Евразии», посвящённый 175-летию великого мыслителя. Так же, в честь 175-летия Абая Кунанбаева был запущен Международный видеомарафон чтения стихов Абая на восьми международных языках мира Abai world challenge (французский, английский, арабский, испанский, китайский, японский, немецкий, итальянский). С хештегом #Abai175 сегодня уже более 160 публикаций. В челлендже уже приняли участие посол США Уильям Мозер и Президент Татарстана Рустам Минниханов.

Жизненный путь и творчество Абая - пример не только казахскому народу, но и всему миру. Творчество Абая широко популяризируются за рубежом. Известно, что первый язык, на который было переведено стихотворение Абая, был русский. Это был подстрочный перевод его стихотворения «Лето», сделанный еще при жизни поэта и опубликованный в

местной газете в 1889 году. Переводы на иностранные языки отдельных стихотворений Абая появились в 50-е годы XX века. Например, в 1951-1955 годах появилось несколько его стихотворений на китайском языке, которые переводил профессор Ха Хуаньчжан. В 1956 году стих Абая «Сабырсыз, арсыз еріншек» был опубликован в IV томе Антологии всемирной литературы на венгерском языке в переводе Дьёрдя Радона. К сожалению, имя Абая Кунанбайулы и его произведения долгое время оставались неизвестными для мировой, и особенно, европейской общественности. Первым переводом на европейские языки считается книга «Слова назидания», вышедшая в 1959 году на чешском языке. «Слова назидания» - это уникальное творение Абая. «Книга слов» - это мир автора, направленный на осмысление не только бытия мира, но и внутреннего мира человека. Это диалог Абая с самим собой и с нами, его читателями. Это произведение характеризуется глубокими философскими идеями и нравственными учениями. «Книга слов» Абая - это также обращение к нашему сознанию, нашей совести, это напоминание нам о том, как мы живем и как нужно жить в суете и заботах повседневной жизни, не забывая о главном-духовности. Главная тема «книги слов» - человек, имеющий свой духовный мир и нравственность. Перевод на иностранные языки произведений Абая Кунанбайулы приобрел широкий размах к 1995 году – в год 150-летия поэта, объявленный ЮНЕСКО Годом Абая. Под эгидой Дома Абая в Лондоне был организован перевод «Слов назидания» на английский язык (переводчик Ричард Маккейн) и на французский язык (переводчик Антуан Гарсиа). В юбилейный год «Слова назидания» появились в свет также на китайском, корейском и монгольском языках. В 2000-е годы на немецком языке изданы три книги. В 2001 году издана книга «Abai. Buch der Worte» на немецком языке. В 2007 году в Германии в Кельне вышла в свет книга «Abai. Zwanzig Gedichte». Перевод на немецкий язык осуществил литературовед и переводчик из Берлина Лео Кошут. В 2010 году в честь 165-летия Абая Кунанбаева издана на немецком языке книга «Абай. Поэзия и проза. Слова назидания». Ныне произведения Абая переведены более чем на 100 языков народов мира. Следует отметить, что «Слова назидания» получили более широкое распространение за рубежом, чем поэтические произведения Абая. Причина этого явления состоит в трудностях перевода поэтического произведения с другого языка. Не владея языком оригинала, не каждый возьмет на себя ответственность переводить поэзию с другого перевода.

Сейчас уровень осознания Абая в мире стал настолько высок, что через Абая пролегал путь ко всей казахской культуре. Это отразилось во многих книгах, которые показывают, что в мире есть стойкий читательский интерес к казахской классике. Так, интерпретация поэзии Абая будет востребована всегда. Возникает необходимость правильного перевода поэзии великого Поэта. Конечно, исследуя переводы произведений Абая на русский язык, мы видим, что многие из них не являются точной копией оригинала. Хотя именно на русский язык было переведено большее количество работ Абая. Поэзию Абая переводили лучшие поэты и прозаики XX века: Герольд Бельгер, Давид Бродский, Всеволод Рождественский, Вера Звягинцева, Ауэзхан Кодар, Бахытжан Момышулы, Сейльбек Глеубаев, Марат Адибаев, Аркадий Штейнберг, Михаил Луконин – вот лишь неполный список тех авторов, чьи переводы позволили увидеть Абая в новом свете. Исследуя изданные в советский период книги, авторы с досадой отмечают, что комментарии к ней составлялись на основе классового подхода. В связи с этим, такие важнейшие темы, как религия, научное и литературное богатство Востока, которые поднимал Абай в своих произведениях, были пропущены, забыты как нечто второстепенное. Но ведь именно благодаря этой многоцветной палитре духовных взглядов и воззрений мы получили того самого Абая, каким он был в действительности. Новый перевод поэзии Абая – это запрос современного читателя. Известный поэт, писатель, переводчик-билингв Марат Адибаев выполнил перевод 20 стихотворений Абая. Он собрал их в книге «Двадцать стихотворений Абая», выпущенную к 160-летию со дня рождения Великого Поэта. Впервые, в одном

сборнике были собраны двадцать оригинальных произведений Абая, затем их перевод представлены разными поэтами за семьдесят лет. Г. Бельгер, казахстанский переводчик, прозаик, публицист, литературовед, на вопрос «Почему трудно переводить Абая?» отвечает:

«Образы Абая пронизаны национальным мироощущением. Их бессмысленно воссоздавать буквально, их можно только трансформировать в другой языковой лад, в иную плоскость восприятия, в иную сферу представлений. Степь за многие века выработала свои поэтические каноны, свой эстетический вкус, свои прочные традиции, своеобразный культ устной речи. Абай сознательно разрушает эти каноны, ломает сложившиеся традиции, отвергает былые, тысячекратно воспетые на все лады «восточные» темы, привносит в казахскую поэзию свежие краски, новые слова, насыщает их многозначным глубинным смыслом». Абая много переводили, но, как продолжает Г. Бельгер: «Есть старательные, аккуратные поэтические переводы М. Петровых, Вс.Рожественского, М. Тарловского, Л. Озерова, Ю. Неймана, О. Румера. Читаешь их – весьма близко, похоже, узнаваемо. Начинаешь вникать в перевод, сравнивать с оригиналом

– нет того обаяния, того поэтического шарма, той естественности, того дыхания, той мудрости, что в подлиннике. К примеру, стихотворение «Жүректе қайрат болмаса», написанное в 1898 году, в котором Абай воспекает благородство и нежность человеческого сердца. Автор говорит, если человек будет слушать свое сердце, не дав воли и желанию взять вверх над разумом, он не уподобится животному. Это можно проследить на первых строках стихотворения:

“Жүректе қайрат болмаса, ұйықтаған ойды кім түртпек?

Ақылға сәуле қонбаса, хайуанша жүріп күнелтпек.”

Подстрочный перевод, выполненный С. Глеубаевым, выглядит следующим образом:

“Когда нет в сердце стойкости, кто возбудит спящие мысли /думы/?

Если уму не придет просветление, будешь существовать как животное.”

Нетрудно заметить, что в переводе нет рифмы, хотя сохранен риторический вопрос, который Абай задает читателю задуматься.

Следующий перевод, перевод А. Штейнберга (русский советский поэт, переводчик, художник):

“Если мысль за волею вслед, оскудеет в сердце пустом,

Ты, утратив разума свет, станешь тварью, темным скотом.”

Здесь упущен был риторический вопрос. Абай как бы спрашивает читателя, тем самым давая ему пищу для размышления, чего нет в переводе. Далее выражение «Если мысль ... оскудеет в сердце пустом» не вполне удачно подобрано, так как в оригинале Абай указывает на отвагу сердца и дремлющие мысли.

Марат Адибаев переводит следующим образом:

“Коль сердце вялое в груди, Кто мысли сонные пробудит?

Коль свет ума не озарил, Как у скотины дни пребудут.”

Наиболее удачный перевод, в котором все образы сохранены. Переводчик ясно описал картину, потому перевод легко читается, что немаловажно для поэтических переводов – мелодичность, созвучие.

Г. Бельгер говорит – «Если с «русским» Абаем мы в какой-то мере определились и уже можем говорить об удачных попытках в переложении его поэзии на русский язык, то с «немецким» Абаем дела обстоят значительно хуже, как по количественным, так и по качественным параметрам.» Самыми аккуратными переводами произведений на немецкий язык считаются переводы Леонарда Кошута. Он не «донорствует», не «расшивляет», не «штукатурит», а старается адекватно передать дух, смысл, размер, ритмику и форму рифмовки оригинала. Ему необходимо дойти до сути, знать, кто такие аргыны, найманы, тобыктыңы, что за аулы Кондыбай и Канай (из стихотворения «Зима»), что такое «тез» и можно ли подыскать какой-либо эквивалент в немецком языке этому понятию, чем жертвовать, а что сохранить при переводе любой ценой и т.д. Именно поэтому и его переводы очень близки к оригиналу. К примеру, стихотворение Абая – «Өлсем, орным кара жер, сыз болмай ма?» «Когда умру, не стану ль я землей?». На русский язык стихотворение переложили Ю.Нейман, М.Дудин, Е.Курдаков, Ю.Кузнецов, А.Кодар, М.Адибаев. Кошут изучив все русские варианты, руководствовался подстрочником и переводом Ю.Нейман. Он перевел аккуратно, сохранив ритмомелодику, тональность, интонацию, форму рифмовки.

“Өлсем, орным кара жер, сыз болмай ма?

Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма?

Махаббат, гадауатпен майдандасқан,

Қайран менің жүрегім қор болмай ма?”

Перевод Ю.Нейман:

“Когда умру, не стану ль я землей?

Язык мой дерзкий – девушкой немой?

Бездушным льдом – пылающее сердце,

Что за любовь боролась с жизнью злой?...”

Перевод Л.Кошута:

Werd ich zu Erde, wenn der Tod mich rafft?

Vertummt die scharfe Zunge mädchenhaft?

Erstarrt zu Eis mein Herz, da es in Fehden

Voll Hass und Liebe focht mi taller Kraft?

Это, бесспорно, Абай. Немецкий Абай. С его раздумчивой поступью, вопросительной интонацией, философичностью. Другое очень сложное, философское стихотворение Абая называется «Көк тұман алдындағы келер заман» — «Грядущее скрыто туманом от нас. По словам Г. Бельгера, Кошут долго корпел над переводом. Создал 34 варианта. Зная все «камни преткновения», он предлагал ему более облегченный путь перевода: отказаться от традиционного казахского одиннадцатисложника. От формы рифмовки ААБА (несвойственной немецкому стихосложению), а прибегнуть к немецкому тоническому стиху с рифмой АБАБ или даже АБВБ. Это вполне приемлемо для передачи оригинала. Но Кошут проявил упорство и принципиальность, соблюдая все формальные признаки казахского размера, ритмики и рифмовки. Приведу для наглядности одну строфу:

“Ақыл мен жан — мен өзім, тән — менікі,

«Мені» мен «менікінің» мағынасы екі.

«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,

«Менікі» өлсе өлсін, оған бекі.”

Перевод В.Звягинцевой:

“«Я», — разум промолвит. Плоть скажет — «Мое»,

Различно у плоти с душой бытие.

Бессмертное «Я» никогда не умрет.

«Мое» — это только земное жилье.”

Вот как эту строфу «онемечил» Лео Кошут:

“«Ich» sind Seele und Geist, das «Mein» ist der Leib –

Begriffe, deren Jeger anders beschreibt.

Unsterblichkeit verleiht dem «Ich» das Schicksal. Das

«Mein» mag vergehen – ich flehe nicht: Bleib.”

Это профессиональный подход. Кошут «выжал» из оригинала максимум возможного, передал по-немецки не только суть, содержание, смысл, но и все нюансы стихотворной формы. Перевод произведений Абая продолжают и сейчас. В соответствии с поручением Президента РК Касым-Жомарта Токаева в рамках празднования 175-летия Абая Құнанбаева произведения поэта были переведены на 10 языков мира: английский, арабский, китайский, испанский, итальянский, немецкий, русский, турецкий, французский, а также японский. В сборники переводов вошли 145 стихотворений, три поэмы, «Слова назидания». В организацию перевода и издания сборника вовлечены наиболее авторитетные издательские дома. К примеру, издательство Кембриджского университета. В создании подстрочных переводов участвовали переводчик и искусствовед Асия Багдаулетқызы, историк и литературовед Зифа Ауэзова, переводчик и журналист Роза Құдабаева, ученый-абаевед Гульзия Камбарбаева, переводчики Миргуль Кали и Гаухар Халык. Литературным переводчиком стихотворений поэта выступил известный британский поэт и профессор Шон О'Брайен, а «Слов назидания» – шотландский профессор, поэт и писатель Джон Бернсайд. Это – великое событие. Так как нынешняя инициатива – это первая переводческая работа государства в столь серьезных масштабах, где особое внимание уделено качеству переводов.

Сегодня произведения Абая звучат на разных языках мира. Попытки перевести его произведения многочисленны и продолжают по сей день. Но сам процесс перевода имеет свои сложности. Даже самые удачные переводы, порой не могут донести подлинный смысл. В казахском языке есть чудесное слово «Айналайын». Как писал О. Сулейменов «Айналайын-чудесное слово... И другими иными словами ты не сможешь его заменить...». Ни один язык мира не передаст истинный смысл этого слова. Таким же я вижу творчество Абая. Как говорил Г. Бельгер, “произведения Абая пронизаны национальным мироощущением, колоритом. Их бессмысленно воссоздавать буквально, их можно только трансформировать в другой языковой лад, в иную плоскость восприятия, в иную сферу представлений”. Но тем не менее, произведения Абая все больше переводятся, узнаются и ценятся за рубежом. Благодаря трудам тысячи людей творчество Абая сейчас доступно всему миру. Абай открыл двери к казахской культуре. И даже сейчас через столетие голос Абая не теряет своей удивительной силы, поражает глубиной и многогранностью.

Список литературы:

1. А.К. Машакова. Филология и человек. – 2017 - №4. - 178 с.
2. Адиебаев М. Х. Двадцать стихотворений Абая. – Алматы, 2005. – 286 с.
3. Бельгер Г. Почему трудно переводить Абая? – <http://abai-inst.kz/rus/?p=150c>.
4. Бакирова З.К. Переводческая интерпретация 20 стихов Абая. - Вестник КазНУ – 2015.
5. Герольд Бельгер. Творчество Абая в немецких переводах. - <http://abai.kaznu.kz/rus/?p=462>

АБАЙ-ДАНА, АБАЙ- ДАРА ҚАЗАҚТА

Хасанова Нургайша Адилхановна

Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті

Тараз қаласы

asanovvann@gmail.com

Абай өнер мен білім жолындағы ізденісін өз бетімен үйреніп, дамытады. 80-інші жылдардың ортасында Абай ақындық жолға бет бұрды. Абай өлеңдерді үзбей жазуға тырысқан. Бірақ, сол кездегі ел арасындағы тартыстар біріңғай ақындықпен айналысуға мүмкіндік бермеген. Абай ақындық жолға бет бұрғанда өлең жолдарын білімге, өнер мен мәдениетке арнады. Ол 1885 жылы «жасымда ғылым бар деп ескермедім» -деген тұңғыш шығармасын жазған. Осы өлең тұңғыш шығармасы болуымен қатар, ақындық өнер жолындағы Абайдың ізденісін танытады. Бұл өлеңінде ақын ғылым мен білімді зерттей алмағанына өкініш білдіруімен бірге, болашақта жастар қапыда қалмай өнер мен білімге ынталанып, еңбектенуіне жөн сілтейді.

Ынсап, ұят, ар-намыс, сабыр, талап,

Бұларды керек қылмас ешкім ұалап.

Терең ой, терең ғылым іздемейді,

Өтірік пен өсекті жүндей сабап.

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,

Сонда толық боласың елден бөлек.

Әрбір адамның бойында ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек қасиеттері бар. Адамның осы қасиеттері туралы Абай он жетінші қара сөзінде жазған.

Дүниеде еш нәрсе өз мұратына қайратсыз жете алмайды. Ғылым мен білімді оқып үйрену, жалықпай іздену-қайраттың ісі. Адасқан жолға бара жатқан бойды қайта жиғызып алатын да-ыстық қайраттың ісі. Біз ғылым мен білімді ақылсыз үйрене алмаймыз. Адамның әрбір сөзі де ақыл-санадан өтеді. Ал жүрек болса ол адам денесінің патшасы. Адамның

жаны да жүректе мекен қылады, адам бойындағы қан да жүректен тарайды. Адамға жанын ашытып, кішіге рақым қылдырып, үлкеннен ұят сақтайтын-жылы жүрек. Айтып кеткен қайраттың қасиеттері рас. Бірақ қайрат кейде жамандықты берік ұстап кетеді. Ақылсыз ештеме табылмайтыны да рас. Бірақ амал да, айла даақылдан шығады. Жақсы мен жаманның екеуі де ақылға сүйенеді. Жақсы мен жаманға іздегендерін тауып беретін ақыл. Ақылдың қыры көп, жүрек ақылдың көп қырына жүрмейді. Жақсылық айтқанға көніп, жамандық айтқанға ермейді. Қайраттың да күші мол, оны да жүрек еркіне жібермейді. Орынды іске күшін аятпайды, орынсыз жерге қолын босатпайды.

Абайдың қарасөздері-ақынның сөз өнеріндегі көркемдік қуатын, даналық дүниетанымын көрсететін прозалық шығармалар. Оның қарасөздерінің жалпы саны қырық бес бөлек, олардың тақырыбы жағынан бір бағытта жазылмаған, әр алуан. Абайдың алты-жеті қарасөздері қысқа болса, кейбіреуі тақырыбы жағынан ауқымдыболып келеді. Абай өзінің қарасөздерінде шығарманың көркіне ғана назар аудара қоймай, сонымен қатар шығарманың тереңдігі мен идеясына зер салған. Оның қарасөздері жалпы қазақ халқына ортақ асыл сөзге айналды. 1918 жылы Семейде шыққан «Абай» журналдарында Абайдың бірнеше қарасөздері жарық көрді. Содан кейін оның қарасөздері француз, қытай, орыс және т.б көптеген тілдерге аударыла бастады.

Ақын өзінің талантты шәкірттерін тәрбиелеп өсірді. Абайдың ізбасар шәкірттері Шәкәрім, Көкбай, Ақылбай, Кәкітай және Мағауия болды. Абай көзі тірісінде өзінің өлеңдерін жинаған емес. Олардың әрқайсысын бір жапырақ қағазға жазып, жастарға таратып бере берген. Олар Абайдың өлеңдерін жаттап алып отырған. Сөйтіп Абай өлеңдері қазақ даласында ауыздан ауызға таралып кете барды. Оның өлеңдері қолдан қолға көшіріп алынды. Ондай қолжазба көшірмеге ие болу әрбір сауатты қазақ үшін зор ғанибет болатын. Кейінірек Абайдың туындыларын оның ұлы Тұрағұл жинастыра бастады. Абай өлеңдерінің ең алғашқы жинағы 1909 жылы ақын Кәкітайдың арқасында Қазан қаласында басылып шықты. Абай Құнанбаевтың өлең-дерін жинауға және бастырып шығаруға көп күш-жігер жұмсап, игі ықпал еткен адал ақын Көкбай Жанатайұлы (1864—1927) болды. Ол өлеңдер белгілі қоғам қайраткері Әлихан Бөкейханұлының редакциясымен басылып шықты.

Абай отандық тарихымыз бен әдебиетімізде аса көрнекті орын алады. Абай қазақтың ұлттық жазба әдебиетінің негізін қалады. Ақынның мол әдеби мұрасы тек бір халықтың ғана емес, бүкіл адамзаттың рухани қазынасы болып саналады. Қазақстанда ұлы Абайдың есімі көптеген елді мекендер мен көшелерге, Алматы Ұлттық университетіне, Алматы қаласындағы Мемлекеттік академиялық опера және балет театрына берілген. Ұлы ақынның құрметіне Қазақстан мен Ресейде ескерткіштер орнатылған. Қазақстанның жоғары оқу орындарында Абай шығармашылығына арналған халықаралық және республикалық ғылыми конференциялар жыл сайын өткізіліп тұрады.

Ұлы Абай қазақ халқының руханияты мен мәдениетінің символы болып табылады. Оның ілімі халықтың рухани жаңғыруымен тығыз байланысты, ал даналығы қазіргі заманмен үндес. Абай шығармашылығымен танысу сананы оятып, ойға ой қосады, жаңа көңіл күй мен сезімге бөлейді, асыл армандарға жетелейді, өзіңді өзің талдап тазаруға итермелейді.

Кемеңгер бейнесі көптеген аса көрнекті ақындар мен жазушылардың, суретшілердің назарын аударып келеді. Ұлы ақын өз дәуірінің арожданы болған сол кезеңдегі қазақ қоғамдық ойы мен әдебиеті Абай есімімен тығыз байланысты болды.

Әлем әдебиетінің классигі Мұхтар Әуезов дербес әдебиеттану ғылымы ретіндегі абайтанудың негізін қалады. Ұлы ақын туралы «Абай жолы» роман-эпопеясының авторы: «Ол

өз халқының тарихында биіктен көрінеді. Ол қазақ халқының көп ғасырлық мәдениетінен озығын алып, бұл қазынаны әлемдік және орыс мәдениетінің игі ықпалымен байытты», деп Абай талантына жоғары баға берді.

Әрине, Абай тірі күнінде өз кітаптарын көрген жоқ, алайда оның шығармашылық дәстүрін жалғастырған рухани шәкірттері Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мұхтар Әуезов оның әдеби мұрасының бүкіл жер шарына таралуына ықпал етті.

Шынайы өмірдің барлық құбылыстарына өзінің өткір де сергек ойын білдірген ол халықтың сана-сезімін оятып дамытатын бейнелер сомдады. Абай шығармаларын қайта-қайта оқи отырып, шынайы бейнелердің көркемдік қуаты мен идеялық мазмұнының санқырлылығына және тақырыптық әралуандығына орай Абай шығармашылығының нағыз өмір энциклопедиясы екендігіне тәнті боласың. Адамдардың типтік түрлері, портреттік суреттемелер, табиғат пен тұрмыстың қаныққан әсерлі бояулары, лирикалық ой толғаныстары тұтастана келіп, бізден алыс өмір ақиқатын көз алдымызға әкеледі.

Абай шығармалары әлемнің көптеген тілдеріне аударылған, оның ақындық талантына шет елдердің ақындары мен жазушылары, әдебиет сыншылары кеңінен үн қатты. Оның шығармашылығы туралы мақалалар, «Қара сөздеріне» арналған зерттеулер Корея мен Қытайдан, Үндістан мен Ираннан, Еуропа елдері мен АҚШ-қа дейінгі әлемнің көптеген мемлекеттерінде жарияланды. Бұл мақалалар мен зерттеулерде ұлы ақын шығармашылығының Батыс пен Шығыс елдерінде қабылдануы кеңінен қарастырылып, оның әлем әдебиетіндегі рөлі ашып көрсетілген.

Бүгінгі күні Абай мұрасы әлем мәдениеті қазынасының ажырамас бір бөлігіне айналды, ал оның есімі қазіргі заманның ұлы ақындарының қатарында тұр.

Абай мұрасы – түркі мәдениетінің бір бөлігі. Өзбек ғалымы Абдулла Рустамов Абайды «адам жанының емшісі» деп атаған болатын. Ол пайымдағандай, Абай шығармалары ғасырлар сүзбесінен өткеннен кейін де өзінің өзектілігі мен маңыздылығын жойған жоқ. «Өлең жолдарынан көптеген сұрақтарға жауаптар табуға болады, жаралы жүректі емдеуге болады, жаңа арманға беріліп, қиял жетегінде кетуге болады, жай ғана – оның тақуа сөздерінен жаңылып қалуға болады. Ақын өлеңдері – бұл жаралы жүректер қуанышы, бұл әлсіздер үшін күш, бұл түңілгендер үшін тірек пен қолдау». А.Рустамов Абай поэзиясын «өз бастауын биік те қуатты таудан алатын» ұлы сарқырамамен салыстырады, ал «адамдардың көңіл күйі үшін оның өлең жолдары өмірді жасартатын сиқырлы сусын ретінде қызмет етеді».

«Абай – қазақтардың ғана емес, барлық түркі халықтарының да рухани әкесі. Абай – біздің ортақ игілігіміз, – деп нық айтқан еді Түркияның белгілі мемлекет қайраткері Намык Кемал Зейбек. – Абай адамзатқа қажет! Біз Қожа Ахмет Ясауиді, Абайды, өткен ғасырлардың басқа дана адамдарын өз әкелеріміздей біліп құрметтеуіміз керек».

Абай шығармашылығы Еуропа мен АҚШ-қа да белгілі. Қазақ ақын-жазушыларының үлкен досы Леонард Кошут қаламынан Абайдың 20 өлеңі алғаш рет неміс тіліне аударылып шыққан еді. Осы аудармашы Берлиннен «өзіндік, қайталанбас, терең мағына мен маңызға толы Абай сөздерінің інжілдік-шығармашылық қуаты» өзін таңғалдырғаны туралы жазады. «Оның поэтикасы сіресіп қалған дәстүрлерді өлең құрылысына, бейнелілігіне, дауыс ырғағына дейін бұзады, аудармашы ақын алдына күрделі мәселелер қояды...» деп таңданады ол. Абай өлеңдері авторды түрлі көңіл күйде – батыл, мазасыз, ойлы, қайғылы, жалғыз етіп көрсетеді. Мұның бәрі бізге, ХХІ ғасыр оқырмандарына арналған.

Абай үнінің ғажайып күші туралы айтудан Францияда Мадлен және Альберт Фишлер еш тынған емес. Ақын, философ, ойшыл пікірінше «халықтар арасындағы қарым-қатынастар өзара баю, ұғынысу және құрметтеу негізінде қалыптасуы тиіс... Иә, Абай сөзін бізге арнайды. Абай біздің рақат күйде ұмытылып қалуымызға жол бермейді. Абайдың «Ескен-дір» поэмасындағы: «Жақсы болсаң, жарықты кім көрмейді, Өз бағанды өзіңнен кім сұрайды?!» деген сөздеріндегі философиялық ой-толғаныстарда өсиет пен ғибрат үнемі байқалады».

Ресей әдебиеттануы Абай шығармашылығына ерекше қызығушылық танытады. Шығыстанушы, түркітанушы-ғалым Владимир Гордлевскийдің 1914 жылы шығыстанушы, академик Николай Веселовскийдің 70 жылдығына арналған «Шығыс жинағына» Абай мен Міржақып Дулатов шығармаларын енгізгендігі белгілі жайт. Әдеби байланыстардың осы даңқты дәстүрлерінің жалғасындай РФА М.Горький атындағы Әлем әдебиеті институты РФ және ТМД халықтары әдебиеттері бөлімінің меңгерушісі, Ресей Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі Қазбек Сұлтанов «Абай Құнанбаев шығармашылығын қазіргі зерттеу тұрғысында оның қазақтар үшін маңызы орыс әдебиетіндегі Пушкин рөлімен салыстыруға келеді», деп жазады.

Жазушы, әдебиеттанушы, М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің профессоры, филология ғылымының докторы Николай Анастасьев Абай туралы «Абай. Ұшудың ауырлығы» атты «Тамаша адамдар өмірі» сериясы бойынша шыққан кітабын (Мәскеу, 2008) Абай өмірі мен шығармашылығына арнады. Ғалым өз еңбегінде Абай «жас күнінен жыр ортасында өсті, ол ырғақ пен дыбыстың баласы еді. Бұл туралы Мұхтар Әуезов өзінің роман-эпопеясында тамаша суреттеген. Баяндау сөзі үнемі өзгеріске ұшырайды, бірде бірқалыпты жылжып, енді бірде арғымақтың жүрдек жылдамдығын алады. Абай поэзиясының ырғақты кейпі де осындай – бірде одан керуеннің қалыпты қозғалысы байқалады, бірде алыстан дала тынысын бұзған құмның, жер қыртысының үнсіз қимылы, енді бірде аң аулайтын құс самғауы, тағы бірде ат тұяқтарының тықылы естіледі», деп тамсана жазды.

Абай әлемді бағындыруда. Оның өлеңдері корей тіліне Абайдың 100 туындысын аударған Ким Бён Хак үшін «жүйрік аттың шабысын бейнелейді, өмірлік күш-қуатқа толы. Оның арғымақтары гүлге толы даламен желіп келе жатқандай әсер беріп, қоршаған ортаны таңғалдырады. Мифтік тұлпарларға айналған бұл арғымақтар даланың үстінен бірде шапшаң ұшса, бірде Қазақстанның ашық аспанында байсалды қалықтайды».

Абай, ең бірінші, – қазақ халқының жаны, ал оның «қара сөздері» әлем мен адамдар мағынасын ұғынудың құнды кітабына айналды. Абай үні ғасырлар өтсе де өзінің қуатты күшін жоғалтқан емес. «Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, сыпайылығы, тазалығы төмен болған, бірақ бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен... Ат аталып, аруақ шақырылған жерде ағайынға өкпе, араздыққа қарамайды екен, жанын салысады екен... Бұлар да арлылық, намыстылық, табандылықтан келеді», деген Абай үні (Отыз тоғызыншы сөз) ғасырдан артық уақыт өтсе де өзінің қуатты күшін жоғалтпай, тереңдігімен таңғалдырады.

Абайдың 150 жылдық мерейтойы 1995 жылы ЮНЕСКО деңгейінде бүкіл әлемде кеңінен атап өтілді. Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаев кезінде ұлы Абайдың мерейтойын ЮНЕСКО-ның Естелік күнтізбесіне енгізу туралы ЮНЕСКО-ға хат жазған болатын. Елбасының осы ерлікке пара-пар әрекетінің арқасында Абай мерейтойының биік деңгейде атап өтілуі үлкен әлемдік құбылысқа айналып, шетелдік оқырмандардың ұлы ақын, ойшыл мұрасына қызығушылығын арттырғаны белгілі.

Абай – бүкіл адамзат игілігі. Оның поэзиясы – мәңгілік поэзиясы, даналықтың, махаббат пен адалдықтың поэзиясы. Соңғы жылдардағы зерттеулерде Абайдың рухани ізденістері терең ашылып, оның ұлттық рухани қалыптасуындағы рөлі айқындалды. Бүкіләлемдік қауымдастық Абайдың туған күнін 1845 жылдың 10 тамызы деп есептейді. Алайда соңғы кезде кейбір отандық ғалымдар ескі жыл санауға сүйеніп, оның туған күнін 23 тамыз деп ұсынуда. Бұл пікірталас тақырыбы емес. Әлемдік қауымдастық, Еуропа, Азия мемлекеттері мен АҚШ-тағы ірі әдебиеттану орталықтары, сыншылар мен баспагерлер, Абай шығармаларын аударушылар оның туған күнін жыл сайын 10 тамызда атап өтеді. Осымен бұл тақырыпқа байланысты кейбір пікірталастар мен пікірлерге нүкте қою керек деп ойлаймын. Қазақстан халқы Абайдың туған күнін 10 тамызда тойлайды, бұл дата мектеп және ЖОО оқулықтарында, ел таныған абайтанушылардың ғылыми еңбектерінде нақты көрсетілген. ХХІ ғасырда мәңгі жас классиканы жаңаша оқу үрдісі өтуде. Ғұлама ақын, ойшыл Абайдың мұрасын жаңаша ұғыну жалғаса береді, оның жалынды өлеңдері ешқашан да өзінің күшін жоғалтпайды. Өйткені Абай халықпен мәңгі бірге.

АБАЙ МҰРАСЫ – РУХАНИ ҚАЗЫНА

Хосан Жеңісгүл

Еуразия Ұлттық Университетінің студенті Хосан Жеңісгүлдің Абай Құнанбайұлының 175 жылдығына арналған халықаралық конференцияға арналған баяндамасы

Баяндама

Бүгін біз үшін – ұлы мереке. Өйткені, халқымыз ең аяулы перзенті, ең дана ұстазына мәңгі өшпес махаббатын білдіруге жиылып отыр. Ұлы ақынымыздың мерейтойына орай, осылай бас қосып, өткеніміз бен кеткенімізді, жеткеніміз бен жетпегенімізді бір сарапқа салу әлдеқашан әдегімізге айналған. Соның әрқайсысында Абайдың аты жаңаша асқақтап, халқымыздың мәртебе – мерейі жаңа биікке көтеріліп келеді. Оның қадір – қасиетінің өз аумағымызбен шектеліп қана қоймай, іргелес халықтар мен елдерге де кеңінен танымал болғаны, біз үшін үлкен мәртебе.

Абай халқымыздың мақтанышы ғана емес, біздің ұлттық ұранымыз. Ол туралы айтылар сөз, жасалар істер әрқашанда өз арнасын табуы тиіс. Абай өлмес мұра қалдырды, оны алдымен өзіміз танып, сосын әлемге таныту - біздің ғұмырлық парызымыз.

Абайдың ежелден – ақ әкесінің баласы болмай, адамның баласы болуды армандағаны белгілі. Абай өзі көксеген мұратына жетіп, барша әлемге аты қадірлі, сөзі өтімді, пікірі қымбат адамзат ардағы, адамзат ақыны болып көтеріліп отыр.

Абай да ақыл айтпас бұрын қилы заманның бар қитұрқысын өз басынан өткеріп көрді. Оның сол кездегі еуропалық саяхатшылардың аузынан «Дала Цицероны» деген атақ алған шонжар әкесі ескі мен жаңаға бірдей жорға болды. Ел жақсылары мен патша әкімшілігіне сөзін бірдей өткізе білді. Сондай аса ақылды, көреген әке баулыған ұғымтал жас медреседе мұсылманша, мектепте орысша қатар оқып жүрген жерінен ауылға қайтарылып, билікке араласады. Ру мен ру, ескі үрдіс пен жаңа үрдіс, рулық – тайпалық психология мен самодержавиелік отаршылдық бетпе – бет кездескен, тартыс пен таластың ортасында жүріп, есесі кетіп жатқан елінің жоғын жоқтауға күш салды. Бірақ, еңбегі зая кетті.

Маңындағылар қызғанышпен, отаршыл ұлықтар сенімсіздікпен қарады. Қапа болған жігерлі азамат билікті тастап, ақындықтың соңына біржола түсті. Өзі үстем таптан шықса да, Абай бұқарашыл тілектегі халық ақыны болды. Ол шығармаларында сол халықтың мүддесін, арман мұңын жырлады. Соның жарқын болашағын аңсады. Ақын адамның адамдық қасиеті еңбекте, ғылым-білім үйренуде, адамгершілік мінез-құлықта деп ұқты. Сондықтан елін еңбекке, өнерге үндеді. Сол еңбегінің арқасында, енді, міне, адамзат ақыл – ойының асқар тұлғасына айналып отыр. Ақын Абай қазақтың суырыпсалма поэзиясын, шын мәніндегі реалистік жазба поэзияға айналдырды. Бұрын – соңды көтерілмеген тақырыптарды көтерді. Сырт сипаттау, дәріптеуді қойып, адамның ішкі жанына үңілетін, аса мәнді философиялық – әлеуметтік лирика туғызды.

Абай өлеңдерінің ең негізгі тақырыбы – қазақ халқының бүгінгі жағдайы мен әрі қарай даму жолдары еді. Халқы туралы ой олардың аянышты да ауыр тұрмысын көре отырып жазған өлеңдеріндегі жан күйзелісі: «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым», «Күз», «Сегіз-аяқ» және т.б. өлеңдерінде айқын білінеді. Абай лирикасында әлеуметтік тақырыптың көрнекті орын алуын Абай еңбегін зерттеушілердің көпшілігі атап өткен. «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек», «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман», «Қалың елім, қазағым! Қайран жұртым», «Адасқанның алды жөн, арты соқпақ» өлеңдерінде азамат ақын ел арасында кең етек алған зұлымдықтан арылуды аңсаған еңбекші халықтың жоғын жоқтап, күйін күйттеген өз өлеңдерін әлеуметтік күресте ең қарулы күш ретінде танытты. Нақ осы шығармаларының бәрінде халықты қанаушы, езуші «халқының қамын жегендердің» екі жүзді, арам пиғылдары мен еңбекші қарапайым халықтың ақ көңілін салыстыра келе былай сөз қозғайды:

*«Бас-басына би болған өңкей қиқым,
Мінеки, бұзған жоқ па елдің сиқын?
Өздеріңді түзелер дей алмаймын,
Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың», – деп күңіренеді.*

Ақынның, әсіресе жастарға арналған өлеңдері ерекше айшықты. Жастық шақ - адам өмірінің ең бір думанды кезеңі, сондықтан да «Ойлансаңшы, бос қаңқай елең-селең» - деп, уақытын арзан күлкімен өткізбеді тілейді. «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат», «Сап, сап, көңілім, сап, көңілім», «Жас өспірім замандас қапа қылды» т.б. өлеңдерінде жастарды мәрттікке, татулық, береке, бірлікке шақырады.

Қазақтың ұлттық музыкасының алғашқы қадамынан бастап, оның қалыптасып өркендеу тарихында Абай мұрасының алатын орны ерекше. Абайдың композиторлық, ақындық мұрасы халқымыздың мәдени тарихының ажырамас бөлігіне айналып, музыкалық жанрды дамытуға жаңа жол салды.

Абай тек ән шығарушы ғана емес, ән-күйдің әділ сыншысы да. Ол ән-күй жөнінде көптеген терең, үлгілі пікірлер айтты.

*Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денең...*

Бұл арада өлең деген сөз ән мәнісінде айтылып тұр. Ол музыканың адам туғаннан бастап, өмірінің соңғы күніне дейін ілесе жүретінін аңғартады. Абай қазақтың ұлттық әдебиетін мазмұны жағынан ғана емес, түр жағынан да байытты. Қазақтың әдеби тілінің негізін салды.

Ақынның соңында қалған шығармашылық мұралары ана тілімізде, сондай-ақ басқа тілдерге тәржімаланып, әлемдік деңгейде танылуда, зерделі зерттеу еңбектері де өз оқырманын тауып жатыр.

Ұлы Абайдың әлемдік сахнадан өз орнын алатындай елеулі құбылыс болуы, тек оның әдеби ізденістерімен шектелмейді. Ол қиын кезеңнің кеселіне дауа, келешегіне бағыт қарастырды. Халқына қамқор, ұлтына жанашыр боламын деп жүріп, күллі адамзатқа мейірбан тұлғаға айналды. Ұлықтарды ұнатпағанымен, көрші орыс халқына, басқа да халықтарға зор ілтипатпен қарады. Патшалық билікті мақсұқтағанымен, ұлы орыс мәдениетінен тәлім алды. Аз халықты да, көп халықты да бауырластыратын рухани ықпалдастық деп түсінді. Адамға адам баласының бәрін дос деп санады.

Абай атамыз, тек ана тілінде ғана емес, өзге тілдерде де ізденіс бағыттарын жасаған. Нақтырақ айтатын болсақ, орыс классиктерін түгелге жуық оқып шыққан. Шығыс поэзиясына жасынан құштар болған. Тек ол ғана емес, орыс тілі арқылы Байрон, Гете, Мицкевичтерді зерделеп, қазақша сөйлетуге тырысты. Тіпті, көне грек, ежелгі Рим дәуірлеріне тереңдеп, Аристотель мен Сократтан бастап, Спенсерге дейінгі аса көрнекті ойшылдарды зерттеді.

Абай зердесі тек сыртқы дүниеге назар аударып қоймай, ұлттық болмысты пайымдайтын төл мұраларға да көңіл бөлді. Қорқыт, Асан қайғы, Доспамбет, Шалкиіз, Жиёмбет – ақындар жырларындағы уайым мен жігер, Бұқар, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би өсиеттеріндегі өміршілдік - Абай дүниетанымының ең терең және етене қабаттары еді.

Ақын мұрасы жөнінде қалам тербетіп, пікір білдірген қаламгерлердің жалпы саны мыңнан асып, абайтану саласында жазылған ірілі – ұсақты, деректер саны төрт мыңға жетеді екен.

Барлығына мәлім, XIX ғасырдың соңғы 20 жылы мен XX ғасырдың басы Абайдың ақындық құрған дәуірі болды және содан бері Абай мұрасы қазақ әдебиеттану ғылымының басына, бастау негізіне айналды.

Ал, бір жарасымдысы сол: Абай мұрасы жайлы ғылыми танымның – қазақ әдебиеттану ғылымының алғашқы сөзінің авторы, кейін ақын жайлы ұлы шығарма жазып, зор ғылыми еңбек жаратқан қазақ әдебиетінің көрнекті жазушысы Мұхтар Әуезов болды. Демек, М.Әуезов абайтану ғылымының негізін қалаған – тұңғыш абайтанушы. Ол Абайды "қазақ поэзиясының күн шуақты асқар биігі" деп орынды атаған.

М.Әуезов ақын мұрасын зерттеу, таныту үшін әуелгі міндет оларды тездетіп мұқият түгел жинап алу, куәгер ақын шәкірттерінің талқысына, сынына салып алу, текстологиялық жұмыс жүргізу деп білген және соның нәтижесінде «Абай жолы» роман – эпопеясын жазған.

Абай армандары – тек бір ғана ұлт ұстанатын мұраттар емес, күллі адамзат ұстанатын мұраттар. Ұлы Абай мұралары сіздер мен біздерге үлес боп тиіп отыр. Өйткені, ұлы ойшыл – демократ, ұлы рухани реформатор Абайға ең жақын, ең етене ұрпақ та, тек біз. Асыл ұстаз өсиет еткен абзал мұраттардың тек қиял боп қалмай, нақты шындыққа, нақты әлеуметтік болмысқа айналар – айналмасы, мына біздерге байланысты.

Қорыта айтқанда, Абай жылын өткізген жақсы. Абай жырын жаттаған дұрыс. Ал оның терең ойы мен пікірі тек айта жүрер әңгіме болмай, күнбе – күнгі тірлігімізге бір кірпіш боп қаланып жататын нақты іске айналса, тіптен құба – құп.

Абай ақын армандаған ғылым да, өнер де, білім де баяғыдай таңсық емес. Халқымыз сауатты, мамандарымыз білікті, еліміз тату. Тек сауатқа сәйкес қабілет, білімге сәйкес сана, жастыққа лайық жалын, жігер, жасампаздық болса болғаны.

Абайды бізбен мәңгілік бір қылатын да осындай ұғым, осындай сенім.

Ендеше, Абай өнегесі әрдайым көз алдымызда болғай! Қай ісіміз де Абай армандаған биіктен көріне бергей!

Рақмет!

KIRGIZCADA EKLEŞİK FİİLLERİN KILINIŞ İŞLEVİ

Abdullah Kara

Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Doktora Öğrencisi

abdullahkara25@gmail.com

Özet: Bu makalede, Kırgızcada gramerleşmiş ekleşik fiillerin kılınışı işlevleri ele alınacaktır. Ekleşik fiiller, sözlüksel anlamlarını tamamen ve ya biraz kaybederek yeni ve genel bir anlam kazanan dilbilgisel yapılardır. Bu yapılar, gramerleşme sonucunda kılınış, görünüş-zaman, kip gibi gramatikal kategorilere (eklerine) dönüşmüştür. Kılınış, fiilin iç semantik yapısıyla ilgili sözlüksel bir kategori olup onun iç zamansal yapısını konu edinir. Bundan dolayı kılınış, hareketin başlangıcını, sürekliliğini ve bittiğini bildirir. Bu makale kapsamında, Kırgızcada asıl fiil+zarf-fiil+yardımcı fiil biçiminde oluşan fiil birleşmelerin (ekleşik fiiller), temel fiilin kılınışı üzerinde oluşturduğu etkiler ele alınıp detaylıca betimlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kırgızca, zarf-fiiller, ekleşik fiiller, kılınış, gramerleşme.

The function actionality of postverbs in Kirghiz

Abstract: In this study, the functions of actionality of grammatical postverbs in Kirghiz will be discussed. Postverbs are grammatical structures that gain a new and general meaning by completely or slightly losing their lexical meanings. As a result of grammaticalization, these structures that have been converted into grammatical categories such as aspectotempus, mood and actionality. Actionality is a lexical category about the inner semantic structure of the verb and it deals with its internal temporal structure. Therefore, Actionality demonstrates the beginning, continuity and ending of the movement. In this article the effects of the main verb + converbs + auxiliary of verbal constructions (postverbs) on the actional phase structure of the basic verb in Kirghiz will be discussed and described in detail.

Key Words: Kirghiz, converbs, postverbs, actionality,

grammaticalization **Giriş**

Kırgızcada belli zarf-fiilli yapıların zamanla gramerleşerek bazı gramatikal kategorilere dönüşmüştür. Örneğin, Kırgızcada -(X)p yapısı çık- yardımcı fiili ile birlikte kullanıldığında bitiş sınırlı kılınış kategorisine, -A yapısı al- yardımcı fiille birlikte kip işlevli (olanaklık/yeterlik) gramer yapısına, ayrıca -A yapısı tur- yardımcı fiille birleşip ise -At biçiminde şimdiki zaman ekine gelişmiştir.

Ekleşik fiiller için Türkiye Türkolojisinde art-fiil (Bacanlı, 2014, s. 89), ekleşik fiil (Aydemir, 2015, s. 90) geleneksel dilbilim çalışmalarında ise tasviri fiil (Korkmaz, 2009, s. 811) gibi terimler kullanılmıştır. Son yıllarda art-fiil ‘postverb’ teriminin tercih edilmesinin sebebi, Hint-Avrupa

dilerindeki ön-fiiller ‘präverbs’e benzemesinden dolayıdır (Csató & Johanson, 2014, s. 37). Kırgız Türkolojisinde ise, leksikalaşқан tataal etişter ‘leksikalleşen birleşik fiiller’ (Kasapoğlu Çengel, 2005, s. 283), etiştik uңgulu tataal etişter ‘fiil esaslı birleşik fiiller’ (Kudaybergenov, 1980, s. 145) gibi terimler kullanılmıştır. Kırgızcada bu terimin kullanılmasının sebebi, sözlükselleşen ve gramerleşen ekleşik fiillerin bir kategori altında değerlendirilmesidir.

Kırgızcada ekleşik fiiller -(X)p tur-, -A/-O;-y bil-, -(X)p bol-, -A/-O;-y qal-, -(X)p bar-, -A/- O;-y kel-, -(X)p kir-, -(X)p kör- gibidir. Diğer Türk dillerinde olduğu gibi, Kırgızcada ekleşik fiiller - A/-O;-y ve -(X)p zarf-fiil eklerin yardımıyla oluşturulur.

Gramerleşme

Kırgızcadaki ekleşik fiilli yapıların kılınış işlevlerine geçmeden önce bu çalışmanın daha iyi anlaşılması için gramerleşmeye değinmek gerekir. Dilbilgisel bir süreç olan gramerleşme (dilbilgiselleşme) ilk defa Fransız dilbilimci Meillet tarafında kullanılmıştır (Lehmann, 2002,

s. 11; Demirci, 2008, s. 131; Bacanlı, 2014, s. 31; Aydemir, 2015, s. 90). Gramerleşme ile sözlükselleşmeyi birlikte ele alan Lehmann, gramerleşmenin dinamik bir süreç olduğunu ve gramerleşen herhangi bir unsurun gramerleşmeden önce sözlükselleşmesi gerektiğini ifade etmektedir (2002, s. 1). Johanson gramerleşmeyi, kökeni belirsiz (durum ekleri, çoğul ekleri vb.), isim (sıfat, isim vb.) soylu ve fiil (ekleşik fiil) soylu sözlük birimlerin gramatikal işaretleyicilere evirildiği süreç olarak tanımlar (2012, s. 752).

Kılınış Kategorisi

Kılınış, fiilin iç semantik yapısıyla ilgili leksikal bir kategoridir. Fakat her fiil leksemiyle ilgili bütün semantik değerler kılınış değeri taşımaz. Kılınış kategorisi, fiilin iç zaman yapısını ve evrelerini konu edinir. Fiiller, iç zaman ve evreleri açısından farklı karakterlere sahiptir (Aslan Demir, 2013, s. 69; Bacanlı, 2014, s. 38; Aydemir, 2015, s. 92). Örneğin, Kırgızcada -(X)p çiq-bitiş dönüşümlü iken -(X)p tur- dönüşümsüz fiiller oluşturur. Bu gramer kategorisi, olayın başlangıç sınırı, süreci ve bitiş sınırı ile ilgilidir. Bu özelliğinden dolayı kılınış, görünüş ve zamandan oldukça farklı bir kategoridir. Kılınış semantik bir kategori iken görünüş ve zaman gramatikal bir kategoridir. Bundan dolayı kılınış kategorisi, özünde sözlüksel olmakla beraber görünüşe duyarlı fiil veya fiil öbeği (actional phrase) sınıflandırması içerdiği için görünüş-zamansallığın bir parametresi olarak da kabul edilebilir (Johanson, 2000, ss. 39-40; Aslan Demir, 2013, s. 69; Bacanlı, 2014, s. 38).

Johanson’un kılınış modeline göre bir olayın genel olarak bir başlangıç sınırı (terminus initialis), bir bitiş sınırı (terminus finalis) ve bu ikisi arasındaki süreç safhası (cursus) vardır. Bu modele göre Türk dillerinde kılınış bildiren fiiller dönüşümlüler (transformativa) [+d] ve dönüşümsüzler (nontransformativa) [-d] olmak üzere iki ana gruba ayrılır. Bununla birlikte dönüşümlüler de başlangıç dönüşümlüler (Initialtransformativa) [+başd] ve bitiş dönüşümlüler (finaltransformativa) [+bitd] olmak üzere kendi içinde iki alt gruba ayrılır (2000, s. 59).

Kırgızcada Ekleşik Fiillerin Kılınış İşlevi

Dönüşümsüz Fiiller

Dönüşümsüz fiiller [-d] belirli bir başlangıç veya bitiş dönüşümü bildirmeyen, kılınış içeriği açısından süreç bildiren fiillerdir, (Ttü.) bilmek, istemek, çalışmak, (Kırg.) caz- ‘yaz-’, ıyła- ‘ağla-’, cürü- ‘yürü-’. Dönüşümsüz fiillerin bazıları dinamiktir, bunlar dinamik olmayan dönüşümsüzlere [-d, +din] nazaran zaman bakımından daha az sabit bir içeriğe sahip olmakla beraber aşamalı bir değişim ifade ederler, örn. (Kırg.) oynu- ‘oyna-’, ösü- ‘büyüme’, cürü- ‘yürüme’ vb fiiller örnek gösterilebilir. Dinamik olmayan dönüşümsüz [-d, -din] ise kılınışsal kapsam açısından sabit, ilerleyici iç evrilmede eksik olarak kavramlaşırlar. Diğer Türk dillerinde

olduđu gibi, Kırgızcada da -(X)p bar, -A veya -(X)p cat-, -(X)p cür-, -(X)p otur-, -(X)p tur, -(X)p qal-, -(X)p kel-, -(X)p ket- gibi ekleşik fiillerinin birincil işlevi, dönüşümsüz [-d] fiiller oluşturmaktır.

Aşağıda verilen (1)'deki cümleye bakıldığında -ip tur- yapısı, dönüşümsüz bir fiil oluşturmakla birlikte ayrıca eylem içeriğine bir 'devamlılık' anlamı katıldığı görülebilir, yani qarangılatıp turat ekleşik fiili 'karar-, kararmaya devam et-' anlamı vardır:

Oyuma tüşkön sayın köñülümdü qarangılatıp turat. (Tan, 2005, s. 72) 'Aklıma her geldiğinde içimi karartıyor.'

Qışqısını dayıma cün cöluk salımp cüröt. (Turgunbayer, 2014, s. 65) 'Kışın her daim yünlü yazmayı örtünüyor.'

Başlangıç Dönüşümlü Fiiller

Ekleşik fiiller, dönüşümlü fiil yapılarında olaylar/olgular/durumlar süreçleri bağlamında değil, sınırları bağlamında ifade edilir (Johanson, 2000, ss. 62-63; Uğurlu, 2003, s. 128; Aydemir, 2015, s. 94). Yukarıda bahsettiğimiz gibi dönüşümlülük kendi aralarında ikiye ayrılır. Bunların birincisi başlangıç dönüşümlü fiiller olup olayları başlangıç sınırı temelinde ifade eder. Başlangıç dönüşümlülük birbirine bağlı iki "eylem"i yansıtır. Bunların gerçekleşmiş sayılması için, eylemi gerçekleştirmeye başlamak olan "ön sınır" aşıldıktan sonra "sürek" gelmesi gerekir (Uğurlu, 2003: 128). Kırgızcada -A başta-, -A kir-, -(X)p kir-, -(X)p başta-, -(X)p bar- gibi ekleşik fiil yapıları başlangıç dönüşümlü fiiller oluşturur. Bunlar Türkiye Türkçesindeki -mAyA başla-yapısını karşılamaktadır.

Aşağıda verilen (3)'deki cümleye bakıldığında qasıp kirdi ekleşik fiili eylemin sınırını belirtip başlangıç dönüşümlü ifade eder:

Bir tutam saman menen atın qasıp kirdi. (Tan, 2005, s. 65) 'Bir tutam samanla atını kaşımaya başladı.'

Kedeyler uyuşulğan türdö qarşı çığa baştadı. (Kasapoğlu Çengel, 2005, s. 285) 'Fakirler öğütlenmiş bir şekilde karşı çıkmaya başladılar.'

Bitiş Dönüşümlü Fiiller

Bitiş dönüşümlü fiiller, olayların bitiş sınırını vurgularlar. Bitiş dönüşümlülük kendi içinde anlık olanlar (momentaneous) ve anlık olmayanlar (nomomentaneous) olmak üzere ikiye ayrılır. Anlık olan bitiş dönüşümlü fiiller, düşürmek, patlamak, hapşırma, atlamak gibi. Anlık olmayan bitiş dönüşümlü fiiller ise ölmek, büyümek, gelişmek, inşa etmek gibi (Johanson, 2000, ss. 59-62; Bacanlı, 2014, s. 48; Aydemir, 2015, s. 95). Kırgızcada belli başlı

bitiş dönüşümlü fiiller şunlardır: -(X)p büt-, -(X)p çıq-, -(X)p qal-, -A kel-, -(X)p qoy-, -(X)p sal-, -(X)p taşta- vb. yapılar bitiş dönüşümlü fiillerdir.

Aşağıda verilen (6)'ya bakıldığında, aytıp qoyunuz 'söyleyiniz!' ekleşik fiili eylemin sınırını belirtip bitiş dönüşlü ifade eder:

Başattan, tūra ünkürdün özünön alıp çıqtım. (Tan, 2005, s. 131) 'Başat'taki uzun mağaradan kendim aldım.'

Yabon soğuşuna Kırgızdın malı dayar ekinin gubernatorgo aytıp qoyunuz!

(Kasapoğlu Çengel, 2005, s. 291)

'Japon savaşı için Kırgızların hayvanlarının hazır çok olduğunu valiye söyleyiniz!'

Sonuç

Kırgızcada zarf-fiil kategorisi belirteç işlevli yancümle kurma işlevi dışında çok değişik sözdizimsel rollerde karşımıza çıkmaktadır. -A/-y ve -(X)p zarf-fiil yapıları tur-, bil-, bol-, qal-, bar-, kel-, kir-, kör- gibi yardımcı fiillerle birleşerek ekleşik fiiller oluşturur. Bununla birlikte bu yapılar, gramerleşerek değişik gramer birliklerine dönüşmüştür. Ekleşik fiillerin oluşturduğu gramer birimlerinden biri de kılınış kategorisidir. Kırgızcada kılınış kategorisini oluşturan başlangıç-bitiş dönüşümlü ekleşik fiillerin azken süreklilik bildiren yapılar fazladır. Bu makalede Kırgızcada asıl fiil + zarf-fiil + yardımcı fiillerden oluşan sözlüksel birimlerin üstlendikleri kılınışsal işlevleri detaylıca inceledik.

Kaynakça:

1. Aslan Demir, S. (2013). 'Türkmençe Kılınış İşlemcisi Olarak Art-Fiiller', Türkbilig, 26, 67- 90.
2. Aydemir, İbrahim Ahmet (2015). 'Güney Sibiryа Türkçesinde Zarf-fiilli Yapıların Gramerleşmesi Hakkında'. Türkbilig, 29, 89-100.
3. Bacanlı, E. (2014). Kılınış Kategorisi ve Altaycada Kılınış Belirleyicisi Olarak Art Fiiller. Ankara: TDK Yay.
4. Csató, É. Á. & Johanson, L. (2014) 'Two Degrees of Grammaticalization of a Turkic Postverb'. Dilbilim Araştırmaları Dergisi, 2, 37-53.
5. Demirci, K. (2008). 'Dilbilgiselleşme Üzerine Bir İnceleme'. Sosyal Bilimler Dergisi45, 131-146.
6. Johanson, L. (2000). 'Viewpoint operators in European languages'. Dahl, Östen (Ed.) Tense and aspect in the languages of Europe. Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 27-187.
7. Johanson, L. (2012). 'Grammaticalization in Turkic languages'. Narrog, Heiko & Heine, Bernd
8. (Ed.) The Oxford Handbook Of Grammaticalization. Oxford: Oxford University Press, 752-761.
9. Kasapoğlu Çengel, H. (2005). Kırgız Türkçesi Grameri. Ankara: Akçağ Yay. Korkmaz, Z. (2003). Türkiye Türkçesi Grameri. Ankara: TDK Yay.
10. Kudaybergenov, S. & Tursunov, S. & Sıdıkov, C. (1980). Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, I. Bölüm: Fonetika Cana Morfologiya, Frunze: İlim Basması.
11. Lehmann, C. (2002). 'New reflections on grammaticalization and lexicalization'. [Wischer, I.](#)
12. & [Diewald, G.](#) (Ed.) New Reflections on Grammaticalization [Typological Studies in Language](#), 49, 1-18.
13. Tan, A. (2005). Kırgızcada Tasvir Fiiller. Çukurova Üniversitesi. Yayımlanmamış Doktora Tezi.
14. Turgunbayer, C. (2014). 'Kırgız Türkçesinde Fiilin Kılınış Özelliklerine Göre Geniş ve Geçmiş Zaman Eklerinin Görünüş Değişimleri'. Türkbilig,15, 59-68.
15. Uğurlu, M. (2003). 'Türkiye Türkçesinde 'Bakış' (Aspektotempora)'. Türkbilibi, 5, 124-133

